

891.85

S57

00Uk

v.1

Генерал Стрелков.

ОГНЕМ И МЕЧЕМ

ТОМ

1

LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS
AT URBANA-CHAMPAIGN

ELIAS CZAYKOWSKY
COLLECTION OF
UKRAINIAN CULTURE

891 .85

S57

00Uk

v.1

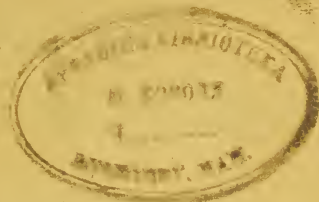

Digitized by the Internet Archive
in 2015

ОГНЕМ І МЕЧЕМ.

Генрик Сінкевич.

ОГНЕМ І МЕЧЕМ.

Повість з давних літ.

Перевів з польської мови Василь Косар.

Права передруку українського перекладу застережені.

Том I.

Накладом Книгарні Новин
в Едмонтоні.

1918

891.85

557

00 JK

V. 1

I.

Рік 1647 був се дивний рік, в яким різні знаки на небі і на землі віщували якісь нещастя і надзвичайні події.

Сучасні літописці оповідають, що весною на Диких Полях заройла ся саранча і знищила засіви і трави, а се ворожило татарські напади. В літі було велике затьмінє сонця а незадовго потім появиля ся на небі комета.

В Варшаві виділи над містом гріб і огненний хрест на облаках. Отже люди постили і давали милостині бо говорили, що зараза спаде на край і вигубить людський рід. Аж прийшла зима і то така легка, що найстарші люди такої не запам'ятали. Сніг топив ся що раня і ріки розливались широко затоплюючи береги. Дощі ішли за дощами. Степ розмок і замінив ся в одну велику баюру, а в полудне сонце пригрівало так сильно, що — диво над дивами — вже в половині грудня в возвідстві Брацлавськім і на Диких Полях степи і луки покрили ся зеленію. Пчоли по пасіках бурили ся і гуділи а по обійстях ревіла худоба. Отже зівсім зрозуміло, що коли порядок в природі так перевернув ся, то всі на Україні ожидали надзвичайних подій і неспокійно звертались думками на Дикі Поля, звідки найскорше можна було сподівати ся небезпеки.

А тимчасом на сих полях не діяло ся нічого надзвичайного і не було там жадних иньших битв анї боїв крім тих, що там ніколи не переводили ся, а о котрих знали і відали тільки орли, яструби круки і дика зьвір.

Бо такі то вже були ті поля. Всякі сліди людських осель кінчили ся ідучи на полудень, вже не далеко за Чигирином, а від Дністра недалеко за Уманем. А там далі, ген аж до лиманів і моря тільки степ і степ безконечний обнятий двома ріками як великою рамою. Правда, на Дніпровім лузі, на

Низу, за порогами, буяли ще козаки вільним козацьким житєм, але на самих полях ніхто не мешкав, хіба тільки денече понад берегами виринали козацькі полянки, як острови з посеред моря. Земля належала "де номіне" до Річи посполитої, але була безлюдна і Річ посполита винаймала її Татарам на пашу; але що Козаки з часта гуляли, то се пасовиско було разом і побоевищем.

Кілько там битв зведено, кілько людей наложило головами, ніхто того не зчислив, ніхто не зяямив. Тільки орли, яструби і чорна воронь знали і відали, і хто зачув тут крик і краканє або побачив стада птаства кружляючі над одним місцем, той знав, що там лежать трупи... По травах польовано на людей, як би на дикого звіря. Полював хто хотів. Людина переслідувана законом шукає на диких степах захисту, чабан з оружєм в руці стеріг своїх черед, лицар шукав пригід, злодій добичі, Козак Татарина а Татарин Козака. Бувало що і цілі ватаги боронили черед перед гурмами напасників. Пустий був се степ, але разом і повний життя, тихий і грізний, спокійний і повний засідок, дикий не тільки від диких піль але і від диких душ.

А часами війна наповнювала сей безлюдний степ. Тоді плили по нім як філі по морю татарські загони, полки козацькі то хоругви польські або волоські; по ночах іржали коні а їм вторувало витє вовків, голос котлів і мосяжних труб летів аж до Овіднєвого озера і до моря, а на Чорнім шляху, на кучманськїм — неначе людська повінь. Від Каменця аж до Дністра стерегли границь Річи посполитої станиці і полянки — і коли шляхи мали заройти ся, пізнавано по безчисленних стадах птаства, що сполошене загонами летіло на північ.. Але Татарин як лиш успів вихилити ся з Чорного ліса або перебристи Дністер з волоського боку, то степом, степом і разом з птаством ставав в полуднеих воєвідствах.

Однаковож тої зими птаство не тягнуло ся з криком до Річи посполитої. На степу було тихше, ніж звичайно. В хвили, коли зачинає ся наша повість, як раз заходило сонце і єго червонаві лучі осьвічували цілком пусту околицю. На північнім скраю Диких Піль над Омельничком, аж до єго уїстя, найбистрійший зір не міг би відкрити одної живої душі, межи темними, посохлими і півялими буряшами. На виднокрузі лишила ся вже тільки половина соніч-

ного кружка. Небо було вже темне і на степі почало поволи смеркати ся. На лівім березі на невеликім вивисшеню, подібнім більше до могили чим до горба, біліли ся руїни мурованої станиці, котру колись побудував еще Теодорик Буцацький, а котру опісля напади знищили до тла. Від тих руїн падала довга тїнь. Недалеко блищали води широко розлитого Омельничка, що в тім місци робив закрут до Дніпра. Темніло щораз більше. В воздуху тільки роздавали ся крики журавлів, що тягнули ся до моря, а впрочім жаден гомін не переривав тишини.

Ніч запала над пустинею а за нею настала година духів. Лицарі, що вартували в тих часах по станицях, оповідали собі вечерами, що ночами встають на Диких полях тїни поляглих і відправляють свої хороводи не боячи ся ані хреста ані церкви. Отже коли насірквані шнури починали догарювати, що означало північ, відмовлювано по станицях молитви за померших. Говорено також що тїни їздців, що снували ся по пустини, заступають дорогу подорожним і з зойком просять о знак хреста святаго. Були між ними і опирі, що виючи вганяли ся за людьми. Вправне ухо здалека могло відрізнити витэ опира від вовчого витя. Показувались також цілі війська тїний, що часом приближали ся аж до станиць, що аж варта трубіла на алярум. Се звичайно ворожило велику війну. Стріча з поодинокими тїнями рівнож не ворожила нічого доброго, але не завсїгди треба було собі на зле ворожити, бо нераз перед подорожними і живий чоловік зявляв ся і зникав як тїнь, так, що можна зго було і за духа взяти.

Отже як скоро лиш запала ніч над Омельничком, то не було в тім нічо дивного, що зараз коло опустілої станиці появил ся дух чи чоловік. Як раз тоді вплив місяць з за Дніпра і побілів пустиню, голови будаків і степову даль. Втім дальше на степу жоказали ся якісь иньші нічні постати. Перелітаючі хмарочки заслонювали що хвилинки місячне сяєво, отже сї постати то виринали то знов ховали ся в тїни. Хвилями ховали ся зівсім і здавало ся, що вони розпливають ся в темряві. Посуваючи ся до горбка на котрім стояв перший їздець, скрадали ся по тихо, осторожно, звільна, задержуючи ся що хвилинки.

В їх рухах було щось страшного, так як в цілім тім степу,

що видавав ся на позір так спокійним. Вітер що хвиля подував від Дніпра і шелестів посохлими будаками, які хилилися і трясли ся немов перестрашені. При блідім сьвітлі місяця було видно тільки одного їздця, що стояв на горбі.

Вкінці сей шелест звернув его увагу. Зближивши ся до краю горба, почав уважно вдивляти ся в степ. В тій хвили вітер перестав віяти, устав всякий шелест, настала повна тишина.

Нагло дав ся чути переразливий свист. Ріжні голоси почали верещати переразливо: "Алла! Алла! Ісусе Христе! ратуй! бий!" Червоні сьвітла продерли темряву, роздав ся гук самопалів. Кінський тупіт змішав ся з брескотом желіза. На степу виросли неначе з під землі якісь нові їздці. Сказати-б буря зірвалась нагло в тій тихій, зловіщій пустини. Потім людські зойки помішались зі страшними вересками, а вкінці все затихло, борба була скінчена.

Очевидно розгравала ся одна зі звичайних сцен на Диких Полях.

Їздці згуртували ся на горбі, декотрі позлазили з коний і посхилювані приглядали ся чомусь пильно.

Втім в темряві роздав ся сильний і розказуючий голос:

— Гей там! Викресати вогню і запалити!

По хвили посипали ся іскри, а потому бухнула полемінь з сухих очеретів і смільних скалок, які подорожуючі через Дикі Поля везли завсїгда з собою.

Скоро вбито в землю держак від смолоскиши, і яскраве падаюче з гори сьвітло освїтило виразно кільканайцять людий похилених над якоюсь постатю, лежачою без руху на землі.

Були то жовніри, поубирані в червону, двірську барву і в капузи з вовчої шкіри. Оден з їздців, що сидів на бистрім кони був очевидно проводиром рещти. Зсївши з коня, зблизив ся він до лежачої на землі постати і запитав:

— А що, вахміщу, жиє, чи не жиє?

— Жиє, пане наміснику, але харчить: аркан го здавив.

— Що зач за один?

— Не Татарин, якийсь значний чоловік.

— Ну, то і Богу дякувати. — Ту намісник подивив ся уважно на лежачого мужа.

— Щось якби гетьман — сказав.

— І кінь під ним дорогий, татарський, певно ліпшого і у хана нема — відповів вахмістр. — А от там го тримають.

Поручник подивився і зго лице прояснило ся. На боці двох жовнірів тримало знаменитого коня, що тулячи уха і роздуваючи ніздря, витягав шню і споглядав переляканими очима на свого пана.

— Але кінь, пане наміснику, буде наш? — заговорив вахмістр питаючим тоном.

— А ти, псявіро, хотівбись християнинови коня в степу відібрати?

— Бо здобутий...

Дальшу розмову перервав сильнійший хроніт здушеного мужа.

— Влити му горівки в рот — сказав пан намісник — відіпняти пояс.

— Чи лишимо ся ту на нічліг?

— Так. Розсідлати коні і запачити котири. Жовніри кинули ся як один. Одні почали ратувати і натирати лежачого, другі побігли за очеретами, а иньші стелили на землі верблюжі і медвежі шкіри на нічліг.

Пан намісник, не журячи ся більше про здушеного мужа, відіпняв свій пояс і протягнув ся при огни на бурці. Був то еще дуже молодий чоловік, сухий, чорняви, дуже огрядний, з орлиним носом на худощавім лиці. З зго очий пробивала ся дуже велика відвага і завадняцтво, але на лиці було видно чесність. Буйний вус і від давна неголена борода додавали ему поваги понад зго літа.

Тимчасом двох підростків заняло ся приладженєм вечері. Положили на огни готові четвертини баранячі; також здіймили з коня кілька дрохвів, яких ще за дня заповлювали, кілька тетеревів і одного сугака, з котрого хлопець зараз почав здирати шкіру. Костир горів, кидаючи на степ величезні червоні сьвітляні смуги. Здушений чоловік почав звільна приходити до себе.

Через якийсь час водив очима набіглими кровію по незнайомих, слідячи їх облича; відтак старав ся встати. Жовнір, що перше розмовляв з намісником, підійняв зго в гору по під пахи; другий встромив ему в руку топорець, на котрім незнакомий опер ся з цілої сили. Лице зго було еще червоне а жили напіннявілі. Вкінці придушеним захриплим голосом вимовив першо слово:

— Води!

Эму подали горівки, якої він добре напив ся, що ему очевидно помогло, бо вже чистим голосом запитав:

В чиїх я в руках?

Намісник встав і приблизив ся до него:

— В руках тих, що васці сальвували (уратували).

— То се не вашмосьцьове взяли мене на аркан?

— Моспане, наша річ шабля, а не аркан. Кривдиш васць добрих жовнірів таким підозрінєм. Зловили тебе якись лотри, поперебирані за Татарів, котрих як есь цікавий, можеш оглянути, бо онтам лежать порізані як барани.

Говорячи се показав рукою на кілька темних тіл, що лежали під горбом.

А незнакомий на се:

— То позвольте мені спочати.

Посадили эго на войлуковій кульбаці, на котрій сей сів і задумав ся.

Був се муж в силі віку, середного росту, з широкими раменами, великанської будови тіла, з надзвичайно ударяючими рисами лица. Голову мав величезну, лице смагляве і огоріле від вітру, очи чорні і довгий густий вус. Эго могуче лице зраджувало відвагу і гордість. В эго лица було щось, що притягало, відбивалась в нїм гетьманська повага, доброта і суворість.

Посидівши трохи на кульбаці, встав і чого ніхто не сподївав ся, замість дякувати за ратунок, пішов оглядати трупи.

— Простак! — промормотїв намісник. Незнакомий тимчасом придивляв ся уважно кождому трупови, покивуючи головою, як чоловік, що відганув все. Потім вертав поволи назад до намісника, шукаючи руками пояса, за котрий очевидно хотїв заткнути руки.

Не подобала ся молодому намісникови та повага в чоловіка відризаного перед хвилию від посторонка; отже відізвав ся закусуючи губи:

— Сказавби хто, що васць шукаєш знакомих mezi тими опришками, або відмовляєш пацір за їх душі.

Незнакомий відповів з повагою:

— Милиш ся і не милиш ся васць; не милишся бом шукав знакомих, а милиш ся, бо то не опришки, але слуги одного шляхтича, мо-

го сусіда.

— Як так то очевидно не п'єте з тим сусідом з одної студні.

Якийсь дивний усміх перелетів по лиці незнакомого.

— І тому ся васць милиш — сказав кріз зуби.

По хвилі додав голоснійше:

— Але вибач вашмосць пане, що я наперед не зложив належної подяки за авксіліум (поміч) і щасливий поратунок, що мене вратував від так наглої смерті. Хоробрість васці заступила мою неосторожність, але і моя вдячність дорівнує вашій охоті.

То кажучи, протягнув до намісника руку.

Але гордий молодик не рушив ся з місця і не подав своєї руки; замість сего сказав:

— Хотівбим вперед знати, чи маю до діла зі шляхтичем, бо хоч про се не сумніваю ся, то всеж таки не годить ся мені приймати безіменних подяк.

— Виджу що у вашмосці є дійсно кавалерська фантазія — і маеш слушність. Я повинен був від назвиска розпочати свій дискурс і подяку. Есьм Зиновій Абданк, гербу Абданк з хрестиком, з Київського воєвідства, осілий і полковник козацької хоругви князя Домініка Заславського.

— А я Ян Скшетуский, намісник панцирної хоругви. Я. О. Князя Яреми Вишневецького.

— Служиш васць під славним войомником. Приймиж тепер мою подяку і руку.

Намісник вже не вагував ся довше. Панцирні товариші вправді з гори дивили ся на жовнірів з під иньших хоругв, але пан Скшетуский був на степу, на Диких Полях, де ма такі річи звертано меньше уваги. До того мав до діла з полковником, о чім зараз міг ся наочно переконати, бо коли его жовніри принесли пану Абданкови пояс і шаблю, подали ему zarazом коротку булаву з кістяною рукоятію і з головою зі слиноватого рога, яких звичайно уживали козацькі полковники. При тім убір Зиновія Абданка був багатий, а его добірна мова вказувала на бистрий ум і отертэ в свѣті.

Отже пан Скшетуский запросив его до компанії. Запах неченого мяса зачав власне заносити від костиря і дразнити ніздря і піднебінэ. Слуга добув мясо з жару і подав на циновій мисці. За-

чали їсти, а коли принесено їм добрий буклаг молдавського вина, вшитий з кізлячої шкіри, завязала ся між ними жива розмова.

— От кобисьмо щасливо до дому вернули! — сказав пан Скшетський.

— То васць вертаєш? а звідкиж прошу? — запитав Абданк.

— Здалека, бо з Криму.

— А щож вашмосць там робив? чи не їздив з викупом?

— Ні, мосці полковнику: Я їздив до самого хана.

Абданк наставив цікаво уха.

— Ану то прошу, в гарне вашмосць попав діло. А з чимже вашмосць до хана їздив?

— З листом Я. О. Князя Яреми.

— То вашмосць послував. Про щож згомосць князь писав до хана?

Намісник подивив ся бистро на свого товариша.

Мосці полковнику — сказав — заглядавесь в очи опришкам, що тебе взяли на аркан, то твоя справа, але що князь до хана писав, то анї твоя, анї моя, але їх обох справа.

— Дивував ся я перед хвилею, що згомосць князь так молодого чоловіка до хана послом вислав, але по відповіді васці вже ся не дивую, бо виджу, щось молодий літами, але старий експерієнциєю (досьвідом) і розумом.

Намісник ликнув легонько схлібляюче слово, тільки вуса підкрутив і питав:

— А скажиж мені вашмосць, що ти робиш над Омельничком, і як ти ся тут сам взяв?

Не э я ту сам оден, лиш я своїх людей лишив по дорозі а їду до Кодака, до пана Гродзіцкого, котрий там э начальником над президиум (залоугою) і до котрого згомосць гетьман великий вислав мене з листами.

— А чому васць не байдаком, не водою?

— Такий був ординанс (росказ), від котрого мені відступити не годить ся.

— То дивно, що згомосць гетьман видав такий ординанс, бож власне на степу попав ся васць в таку біду, котрої певно бувбись не зазнав, як-бись їхав водою.

Моспанэ, степи тепер спокійні; знаю ся я з ними не від нині, а то, що мене сьогодні стрінуло, се людська злоба і інвідія (зависть).

— А хто на згомостя так завзяв ся?

— Довгоби говорити. Сусід то лихий мостивий наміснику, що субстанцію (майно) мені знищив, з посілости мене виганяє, си на мені побив, — і от! — як васць видиш ще і на житэ моз настає.

— А бож то васць не носиш шаблі при боці?

В могутнім обличу Абданка блиснула ненависть, очи загоріли понуро і він сказав повільно і твердо:

— Ношу, і так мені Боже допоможи, иньших рекурсив (средств) проти своїх ворогів шукати не буду.

Поручник хотів щось говорити, коли нагло від степу роздав ся тупіт коний, а радше поспішний хлюпіт кінських копит по розмоклій траві. Сейчас надбіг намісників челядник, що тримав варту, і оповістив, що наближають ся якісь люди.

— То певно мої — сказав Абданк, — котрі лишились за Тасьмином. Я, не сподіваючись зради, обіцяв ту на них ждати.

По якійсь хвили громада їздців окружила колесом горб. До блеску огню видно було кінські голови з отвореними ніздрями, порскаючи від умученя, а над ними похилені облича їздців, що прислонюючи долонями очи, дивилися бистро до сьвітла.

— Гей люди! Хто ви? — запитав Абданк.

— Раби божі! — відповіли голоси з темряви.

— Так, то мої молодці — повторив Абданк, звертаючи ся до намісника. — Бувайте! Бувайте!

Декотрі позлазили з коний і зблизили ся до огню.

— А ми спішили, спішили батьку. Що з тобою?

— Засідка була. Федько зрадник знав про місце і чекав вже ту з другими. Мусів виїхати завчасу передімною. На аркан мене імили.

— Спаси Господи і сохрани! А що то за Ляшок коло тебе.

— То добрі друти — відповів Абданк. — Слава Богу, я цілий і живий. Сейчас їдемо дальше.

Новоприбувші почали розгрівати долоні над огнем, бо ніч була холодна, хоч погідна. Вони зівсім не виглядали на реєстрових Козаків, що не мало здивувало пана Скшетуского, тимбільше, що

було їх так багато. Все те видало ся намісникови дуже підозрілим. Коли би гетьман великий вислав Абданка до Кодака дав би ему преці сторожу з реєстрових, а подруге, з якої причини казав би ему іти від Чигириша степом, а не водою? Потреба переправлюваня ся через всі ріки, ідучі Дикими Полями до Дніпра, могла тільки похід припізнити. Виглядало оно радше, що пан Абданк хотів власне поминути Кодак.

А таксамо і особа пана Абданка дуже застановила молодого намісника. Він зараз завважав, що Козаки, котрі обходили ся зі своїми полковниками дуже поуфало, відносили ся до него з надзвичайною почесністю, ядби до правдивого гетьмана. Мусів се бути якийсь великий лицар, а се ще більше дивувало пана Скшетуського, бо знав Україну і по сім і по тім боці Дніпра, а преці нічого не чув за такого преславного Абданка. При тім в обличу сего мужа було щось особливого — якась утаєна сила, що біла з лица, як жар від полумія, якась незломна воля, вказуюча, що сей чоловік перед ніким і нічим неуступить. Таку власне волю в обличу мав князь Ярема Вишневецький, але що у князя було природним даром, відповідним зго уродженю і власти, се могло застановляти у чоловіка з незнаним назвиском, що заблукав в глухому степу.

Пан Скшетуский довго роздумував. Раз думав, що то може який могучий баніт, що гонений вироком шукав захисту на Диких Полях, то знов, що се ватажко розбійничої шайки, але се послідне було зівсім неправдоподібним. І убір і мова сего чоловіка вказували на що иньшого. Отже намісник не знав зівсім чого ся тримати, однак мав ся на осторожності, а тимчасом Абданк казав собі подати коня.

— Мосці наміснику — сказав, — кому в дорогу тому час. Позволь собі еще раз подякувати за ратунок. Коби Бог позволив мені відплатити ся рівною прислугою.

— Не знав я, кого ратую, проте і на вдячність я не заслужив.

— Твоя се модестия (скромність) так говорить, що є рівна хоробрости. Приймиж від мене сей перстень.

Намісник нахмурился і подав ся крок назад, мірячи очима Абданка, а сей говорив дальше з батьківською повагою в голосі і поставі:

— Глянь лишень. Не багатство сего перстень, але иньші ціннійші прикмети тобі поручаю. За молодих эще літ, дістав я сей перстень від паломника, що повертав зі Сьвятої Землі. В эго очку э замкнений порох з Христового Гробу. Не годить ся відмовляти такого дару, хоч-би навіть походив з осуджених рук. Васць э эще молодим чоловіком і жовніром, а коли навіть і старість стояча над гробом не знаэ, що эї може стрінуги хочби в послідній годині, щож доперва адолэсценция (молодість) що маючи перед собою літа, може наткнути ся на неогну пригоду! Сей перстень устереже тебе від пригоди і оборонить, коли надійде день суду, а се тобі кажу, що сей день іде вже через Дикі Поля.

Настала хвиля тишини; чути було тільки сичинэ полуміни і порскажэ коний.

З далеких очеретів доходило жалібне витэ вовків. Нагло Абданк повторив эще раз, начеб до себе:

— День суду іде вже через Дикі Поля, а коли надійде, задивуэ ся весь сьвіт божий....

Намісник так здумів ся словами сего дивного чоловіка, що приняв перстень не мочуги промовити слова.

А той задивив ся в темну степову далечинь.

Потім повернув ся звільна і сів на коня, эго молодці ждали вже під горбом.

— В дорогу! в дорогу! Бувай здоров друже — сказав до намісника — такі тепер часи, що брат братови не вірить, тому не знаэш когось вратував, бо я тобі не сказав свого назвиска.

Отже васць не Абданк?

— То мій клейнот...

— А назвиско?

— Богдан Зиновій Хмельницький.

Сказаша се з'їхав зі взгіря, а за ним эго молодці. Не задовго сховали ся в нічнім тумані. Коли уїхали вже добрий кавалок дороги приніс від них вітер слова козацької пісні:

"Ой визволи, Боже нас всіх бідних невільників,

"З тяжкої неволі,

"З віри бісурменської,—

"На ясні зорі,

"На тихі води,
"У край веселий,
"У мир хрещений,
"Вислухай Боже у просьбах наших,
"У нещасних молитвах
"Нас бідних невільників".

Голоси тихли поволи, відтак злили ся з леготом, що шумів по очеретах.

II

Пан Скшетуский прибув до Чигирина на другий день рано і станув в місті на попас в домі князя Яреми. Мусів ту постояти який час, щоби люди і коні могли відітхнути по довгій подорожі з Криму, котру в наслідок зібраних від на Дніпрі треба було відбувати сушею, бо жаден байдак не міг сеї зими плисти під воду. І відпочавши трохи сам пан Скшетуский пійшов опісля до пана Зацьвіліховського, бувшого комісара Річі посполитої, доброго жовніра, який хоч не служив у князя Яреми то однак був зго повірником і приятелем. Намісник бажав довідати ся від него, чи нема часом з Лубнів яких нових розказів. Однак князь не прислав був жадних нових поручень: Казав лиш Скшетускому, що як відповідь від хана буде прихильна, то нехай їде поволи, щоби не помучити дуже людей і коний. А з ханом мав князь таку справу. Розходило ся ему о покаранє кількох татарських мурз, що самовільно розпустили були загони в зго задніпрянських посілостях, котрих впрочім був цілковито розбив. Хан дійсно дав прихильну відповідь; обіцяв на цвітень прислати спеціального посла, укарати непослушних мурз, а щоби зобі позискати прихильність так славного войовника, яким був князь, післав ему через Скшетуского чистокровного коня і шашлик соболів.

Пан Скшетуский вивязавши ся з великою зручністю зі свого посольства, яке вже само було доказом великої князівської ласки, був дуже радий, що ему позволено забавити ся в Чигирині і не наставано

на скорий поворот. Натомість старий Зацьвіліховський дуже був зажурений тим, що від якогось часу діяло ся в Чигирині. Пішли отже разом до Волоха Допули, що мав в місті гостинницю і тримав винярню. Там, хоч се ще була вчасна година, застали вже силу шляхти, бо був се ярмарковий день, а крім сего на сей день випав постій худоби, яку гнали до обозу коронних військ. Отже притім людей назбирало ся повно. Були там отже і державці Конєцпольских, і чигиринські урядники, і властители поблизьких земель, що дістали на підставі привілеїв, осіла шляхта, від нікого незалежна, дальше урядники економій, трохи козацької старшини і повно шляхоцької дрібноти, що була на службі або жила на своїх хуторах.

Одні і другі позасідали лави, що стояли вздовж довгих столів і розмовляли голосно, а всі про утечу Хмельницького, яка була найбільшою подією в цілїм місті. Скшетуский і Зацьвіліховський сіли собі в купі на осібности, і намісник почав допитувати ся, щоби то за фенікс був той Хмельницький, про котрого всі говорили.

— То васць не знаєш ? — відповів старий жовнір. — То є писар запорожського війська, дідич Суботова і — додав тихше — мій кум. Знаємо ся від давна. Бувалисьмо разом в ріжних пригодах, в котрих не мало відзначив ся, особливо під Цецорою. Жовніра з таким досвідом в військових справах нема може в цілій Річи посполитій. Хоч сего ся голосно не говорить, але се гетьманська голова. Чоловік з великим розумом і впливом; єго ціле козацтво слухає більше ніж кошових отаманів; чоловік не позбавлений добрих прикмет, але гордий, неспокійний і коли ненависть возьме в нім верх — може бути страшним.

— Що єму ся стало, що втік з Чигирина?

— Жерли ся зі старостою Чаплінським, але то дурниця! звичайно шляхтич шляхтичеви заливав сала за шкіру. Не оден він, і не єму одному таке лучило ся. Говорять, що баламутив старості жінку; староста відобрав єму коханку і оженив ся з нею, а він єму єї за се пізнійше баламутив. Се дуже правдоподібне, бо звичайно...баба вітром підшита. Але се лишень позір, під котрим криє ся щось глибокого. Бачиш васць, справа є така: в Черкасах мешкає старий Барабаш, козацький полковник, мій приятель. Мав він у себе привілеї і якісь королівські письма, про які говорено, що заохочували козаків

до опору проти шляхти. Але що то добрий, людяний чоловік, то тримав їх у себе і не оголошував. Отже Хмельницький запросивши Барабаша до себе в гостину до Чигирина, післав тоді своїх людей до єго хутору, котрі письма і привівлєї в жінки видурили — і з ними втік. Страх, щоби з того не вибухла яка ребелія (повстанє), як було Острияницї, бо як кажу, се страшний чоловік, а утік не знати куди.

На се пан Скшетуский:

— А то лис! в поле мене вивів. Казав менї, що є козацьким полковником князя Д. Заславського. Таж я єго сеї ночі на степу стрїнув і увільнив від аркана.

— Госпode Боже, що васць, говориш? Се не може бути!

— Може бути, коли було. Казав, що є полковником у князя Заславського і що єго післав гетьман великий з листами до Кодака до пана Гродзїцкого. Але я в се вже не вірив, бо не їхав водою а перекрадав ся степом.

— То чоловік хитрий, як Одисей! І деж єго васць стрїнув?

— Над Омельничком по правім боці Днїпра. Видко на Сїч їхав.

— Хотїв Кодак обминути. Тепер розумію. Людї з ним було багато?

— Було з яких сорок. Але приїхали запізно. Колиби не мої, булюб єго старостинські слуги задушили.

— Кажеш вашмосць старостинські слуги. Се важна річ!

— Так сам менї сказав.

— Звідкиж староста мїг знати, де за ним шукати, коли ту в містї всі голови тратять, не знаючи, де він ся подїв?

— Сєго і я не розумію. Може Хмельницький брехав, і звичайних опришків назвав старостинськими слугами, щоби тим яркїше зазначити свою кривду?

— Се не може бути. Але то дивна річ. Чи вашмосць знає, що є гетьманські листи наказуючі Хмельницького ловити і арештувати?

Намісник не всїв відповісти, бо в тїй хвилї вїйшов до гостинниці якийсь шляхтич з великим галасом. Трїснув дверима раз і другий а розглянувшись гордо по кімнатї, закликав:

— Чолем вашмосцям! — Був то сороклїтний чоловік, низький з загонистим обличем, до якої то загонистости причиняли ся особливо вибалушені очі, що як баньки сидїли на верху голови, вїчно рухливї

— чоловік мусів бути дуже живий і скорий до глїву.

— Чолем вашмосцям! — повторив голоснїйше і острїйше, коли ніхто не відповідав.

— Чолем, чолем! — відізваło ся кілька голосів.

Був то Чаплїньский, підстароста чигиринський, повірений слуга молодого хорунжого, пана Кошэцпольского.

В Чигирині не люблено зго, бо був великим завадякою, тягав ся по судах, але що мав за собою плечі, то не один мусів з ним політикувати.

Одного Зацьвіліховського поважав, як всі иньші, задля зго поваги, чесноти і хоробрости. Тож побачивши зго, приближив ся до него, і склонивши ся досить гордо Скшетускому, сїв коло них зі своєю лямпкою меду.

— Мосці старосто — спитав Зацьвіліховський, — чи знаєш, що ся діє з Хмельницьким?

— Висить мосці хорунжий, як я Чаплїньский, так він висить, а як еще дотепер не висить, то буде висіти. Тепер коли з гетьманські листи, нехай я зго лиш дістану в свої руки!

То кажучи, вдарив кулаком в стіл, що аж напій порозливав ся зі шклянок.

— Нерозливай вацьпан вина! — Сказав пан Скшетуский.

Зацьвіліховський перервав:

— А чи зго вашмосць дістанеш? Прецінь утік, і ніхто не знає, де він з?

— Ніхто не знає? Я знаю. — Як эм Чаплїньский. Пане хорунжий, знаєш Федька. Отжеж той Федько зму служить але і мені. Буде він Юдою для Хмеля... Богато говорити. Вдав ся Федько в приязнь з молодцями Хмельницького. Спритний хлоп. Знає о кождім кроці. Обовязав ся мені доставити зго живого чи мертвого і виїхав в степ якраз перед Хмельницьким, знаючи, де зго має чекати. А чортів син проклятий.

То говорячи, знов вдарив в стіл.

— Не розливай вацьпан вина! — повторив з притиском пан Скшетуский, що від першого погляду почув якусь нехїть до сего підстарости.

Шляхтич почервонів як бурак; блиснув своїми вибалушеними очима, думаючи, що се заціпка, і глянув визиваючо на Скшетус-

кого. Але побачивши на нїм барву Вишневецьких, погамував ся, бо хоч хорунжий Конєцпольский жив під той час в незгодї з князем, то Чигирин був занадто близько Лубнїв і небезпечно було не пошанувати княжої барви.

А князь знов і людий таких добирав, що кождий два рази по-думав, нїм з котрим зачепив ся.

— Отже то Федько підіймив ся доставати васці Хмельницького? — питає дальше пан Зацьвіліховский.

— Федько. І доставить, як-ем Чаплїнські.

— А я васці скажу, що не доставить. Хмельницький з засідки видїстав ся і поїхав на Сїч, о чїм треба краківського пана еще сегоднє завїдомити. З Хмельницьким нема жартів. Коротко кажучи, лїпший він має розум, твердшу руку і більше щастя, як васць, що дуже скоро горячиш ся. Повторяю васці, що Хмельницький відїхав беспечно, а коли не віриш, то тобі сей ось кавалєр потвердить що єго вчєра на степі здоровим бачив і здоровим лишив.

— Не може бути, не може бути! — верещав Чаплїнський рвучи волосє на голові.

— І що більше — додає Зацьвіліховський — то сей сам ту присутний кавалєр єго виратував і вибив васці слуг, в чїм він розумїє ся нічого не винен, бо вертає з Криму, з посольства і про листи гетьманські нічого не знає, а видячи чоловіка мордованого опришками, прийшов єму в помїч. І власне про се виратованє ся Хмельницького завчасу васці повїдомляю, бо готов тебе відвідати з Запорожцями в твоїй економїї, а думаю, що не був бись сєму дуже радий. За-богато оба дерлисьє ся. Тьфу до лиха!

Зацьвіліховський також не любив Чаплїнського.

Чаплїнський зїрвав ся з місця і аж му мову відняло зі злости. Твар побагровїла му дочиста, а очи вилазили на верх. Так стоячи перед Скететуским, добував з себе тїлько уриванї слова:

— Як то! васць мимо листів гетьманських...я васці...я васці...

А пан Скететуский навїть не вставав з лавки, тїльки сперши ся на лїктеви, дивив ся на підскакуючого Чаплїнського, як яструб на привязаного воробця.

— Чого васць до мене чїлаєш ся, як рїпа до пєсього хвоста? — спитав.

Я васці до суду з собою... Васць мимо листів гетьманських ... Я васці козаками...

Кричав так, що в гостинниці притихло трохи. Присутні почали звертати голови в сторону Чаплінського.

Він завжди шукав зачіпки, бо така вже була его вдача, робив галабурди кождому, кого спіткав, але тепер всіх се застановило що зачав при Зацьвіліховськiм, котрого одного побоював ся, і що зачав з жовніром носячим барву Вишневецьких.

— Тихо бо васць — сказав старий хорунжий. — Той кавалэр э зі мною.

Я ва...ва...васці до суду... в дйби! — верещав дальше Чаплінський, не зважаючи вже на ніщо і на нікого.

Тепер пан Скшетуский підніс ся також як був високий, але не виймав шаблі з похви, тільки як була опущена низько на ременях, зловив її по середині і підсунув в гору, так, що держак разом з хрестиком знайшли ся Чаплінському під самим носом.

— Понюхайно васць се — сказав холодно.

— Бий, хто в Бога... Служба! — крикнув Чаплінський хватючи за шаблю.

Але не вспів виняти шаблі. Молодий намісник обернув ним в пальцях, вхопив одною рукою за карк, другою за штани понизше пояса, підніс в гору і несучи так дригаючого до дверей поміж лавками, кликав:

— Панове браця, місця для бичка, бо поколе!

Так говорячи дійшов до дверей, ударив в них Чаплінським, що аж ся отворили і викинув підстаросту на улицю.

Потім спокійно усів на давнім місци коло Зацьвіліховського.

В кімнаті через короткий час запанувала тишина. Сила якої довід зложив пан Скшетуский, заімпонувала зібраній шляхті. Однак по хвили ціла гостинниця затрясла ся від сміху.

— Най живють Вишневичики! — кликали одні.

— Зімлів, зімлів і кров его обляла — кричали другі, що заглядали через двері, цікаві, що зробить Чаплінський. — Слуги его підносять!

Мале тільки число сторонників підстарости мовчало і не маючи відваги за ним обстати, гляділо понуро на намісника.

— Сказавши правду, то сей бик сам собі шукає клопоту —

— Яв ся старий Зацьвіліховський.

— Телятко се, не бик! — сказав, зближуюча ся, грубий шляхтич, що мав більмо на однім оці, а на чолі діру величини таліра, через котру світила ся, гола кість. — Телятко се, не бик! Позволь васць — говорив дальше, звертаючи ся до Скшетуского — щоби мені вільно було офірувати свою службу. Ян Заглова, гербу Вчела, що кожний легко може пізнати, хочби по сій дірі в чолі, яку вибила мені розбійницька куля, колим ходив до Сьвятої Землі, щоби відбути покуту за гріхи молодости.

— Дайже васць спокій — сказав Зацьвіліховський, — а говорив ась иньшим разом, що се тобі эї вибили в Радою куфлем.

— Куля розбійницька, щобим так здоров був: В Радою було що иньшого.

— Ходив эсь васць до Сьвятої Землі... може, алесь в ній не був, се певно.

— Не був эм, бом вже в Галаті одержав мученичу пальму. Коли брешу, том э архипес, не шляхтич.

— А таки брешеш і брешеш.

— Шельмою бим був без вух. В ваші руки, пане наміснику!

Тимчасом приходили і другі і познакомлювали ся з паном Скшетуским і осьвідчали ему свою прихильність, бо не любили Чаплінського і були раді тому, що эго спіткало. Дивна річ і трудно се сегодня зрозуміти, що так вся шляхта в околиці Чигирина, як і помельші властителі слобід, чиншівники, що більше! навіть служба Коняцьпольских, хоч всі вони, як сусіди, знали про звади Чаплінського з Хмельницьким, всі стояли по стороні Хмельницького. Бо Хмельницький мав славу знаменитого жовніра, що положив не малі заслуги в ріжних війнах. Також знали всі, що сам король зносив ся зним і високо цїнив эго думку, а на цілу сю зваду дивили ся тільки, як на звичайну бурду шляхтича зі шляхтичем, а таких бурд було тисячі, особливо в українських землях. Отже ставали по стороні того, що умів собі зеднати більше прихильности не предвиджуючи, щоби з сого мали повстати такі страшні наслідки. Пізнійше доперва загоріли серця шляхти ненавистію до Хмельницького.

Приходили отже до пана Скшетуского з повними квартами, говорючи: "Пий, пане брацэ! — Випий і зі мною! — Нехай живють

Вишневечики! Такий молодий, а вже поручником у князя! Віват князь Ярема, гетьман над гетьманами! — З князем Яремою підемо на край світа! — На Турків і Татар! — До Стамбулу! — Най жиє нам милостиво пануючий Владислав IV! А найголоснійше кричав пан Заглоба, що сам оден готов був перепити і перекричати цілий регімент.

— Мосці панове! — верещав, що аж шиби в вікнах дзвонили — вже я залізвав до суду згомостя султана за насильство, якого допустив ся надімною в Галаті.

— Не говори бо вацьпан дурниць, щоби ся тобі язик не вистрепив.

— Як то, мосці пане? А чотири артикули воєнного права? Насильство, підпал, рабунок, напад на дім! А чиж се власне не було насильство?

— Криклива з васці птиця.

— Перестаньже цваше...

— І вирок дістану, і оголошу зго безчесним, а потім війна, але вже з інфамісом (знеславлєним).

— За здоровлє вашмосців!

Декотрі однак сьміяли ся, а зними пан Скшетуский, бо вже ся зму трохи з чуприни курило, а шляхтич говорив і говорив, як нанятій. На щастє перервав зго теревені якийсь другий шляхтич, що зближивши ся, сїпнув зго за рукав і промовив сьлівучим литовським говором:

Познакоми вацьпан, мосці Заглобо, і мене з паном намісником Скшетуским — познакоми, будь ласка!

— Дуже радо, дуже радо. Мосці наміснику, отсе пан Повсінога.

— Подбіпєнта — поправив шляхтич.

— Все одно! Гербу Зервіплюдри...

— Зервікаптур — поправив шляхтич.

— Все одно! З Псїхкішек.

— З Мисїкішек — поправив шляхтич.

— Все одно. Не знаю, щобим волїв, чи миші чи песї кишки. Але то певне, що ані в одних ані в других не хотївбим мешкати, бо і осидїти ся там не легко і виходити не політично. Мосці пане — говорив дальше до Скшетуского, показуючи на Литовця: — От вже тиждень пю вино за гроші сего шляхтича, що має

за поясом меч рівно тяжкий як черес, а черес рівно тяжкий як дотеп. Але если я коли пив вино за гроші більшого дивака, то позволю себе назвати таким кпом, як той, що мені вино купує.

— А то эго обіхав! — кричала сьміючи ся, шляхта.

Але Литовець не гнівав ся, махав тільки рукою, усьміхав ся лагідно і повторяв.

— От давбись вацьпан спокій — слухати гадко.

Пан Скшетуский приглядав ся цікаво тій новій особі, що дійсно заслугувала на назву дивака. Передівсім був се чоловік так високого росту, що головою майже досягав до стелі, а що був надзвичайно худий, то видавав ся еще висшим. Широкі рамена і жилавий карк вказували на надзвичайну силу, хоч була на нїм тільки шкіра і кости. Живіт так ему запав ся під грудьми, що виглядало мовби рік не їв, хоч вбраний був богато в сїру курту зі сьвігодзінського сукна, з вузкими рукавами. Чоботи мав високі, шведські, що вже тоді зачинали входити в моду на Литві. Широкий, лосевий пояс, добре випакований червінцями, не маючи ся на чім тримати, опадав аж на бедра, а до пояса був привязаний крижацький меч і то так довгий, що сягав аж під пахи сего великана.

Та хтоби настрашив ся меча, скороби успокоїв ся, глянувши на эго властителя. Эго обличе було худе, так само як ціла эго особа. Брови звисали в долину так само як пара вусів конопляної барви. А лице було так уцтиве і щире, як в малої дитини. Сї звисаючі брови і вуса надавали ему смутного і зажуреного а разом і сьмішного вигляду. Виглядав на чоловіка, що ним люди нопихають, але пану Скшетускому подобав ся від першого погляду за тую щирість, що біла з эго облича і за знаменитий жовнірський убір.

— Пане наміснику — сказав — то вашмосць від князя Вишневецького?

— Так э.

Литовець зложив руки якви до молитви і підніс очи в гору.

— Ах, що се за великий войовник, що се за лицар, що се за вожд.

— Дай Воже Річи посполитій таких як найбільше.

— Певно, певно. А чиби не можна до нього під прапор?

— Буде радий васці.

Ту пан Заглоба змішав ся до розмови:

— Буде князь мати два рожни до кухні, оден з вацьпана, а другий з твого меча, або найме васці за ката, або буде на тобі опришків вішати, а може схоче вацьпаном сукно на барву мір'яти! Тьфу, як ся вацьпан не встидаєш, будучи чоловіком і католиком, бути так довгим як серпенс (вуж), або як поганське ратище.

— Слухати гадко — сказав терпеливо Литовець.

— Якаж гідність вашеї? — спитав пан Скетегуський — бо коли васць говорив, то пан Заглоба так васці переривав, що я нічого не міг зрозуміти.

— Подбіпэнта.

— Повсінога.

— Зервікаптур з Мисікішек.

— Маєш бабо радість! Пю эго вино, але нехай буду кпом, як се не поганські назви.

— Давно васць з Литви? — питав дальше намісник.

— От вже дві неділи сиджу в Чигирині. Довідавши ся від пана Зацьвіліховського, що васць туди будеш їхати, чекаю, щоби під твоєю опікою представити свої просьби князеві.

— Скажиж мені вашмосць, прошу, бо я цікавий, чому такий катовський меч носиш під пахою?

— Не катовський се, мосці наміснику, а крижацький, а ношу эго, бо здобутий в бою і від давна в роді. Вже під Хойницями був в литовських руках — тому і ношу.

— А леж він мусить бути добре тяжкий! хіба до обох рук?

— Можна до обох, можна до одної.

— Покажиж но васць!

Литовець добув і подав меч, але пану Скетегуському відразу рука повисла. Анї ся зложити, анї вимірити удару संबідно. Обома руками дав вже собі раду, але эще було тяжко. Отже пан Скетегуський завстидав ся трохи і звернувс я до присутних:

— Ану, мосці панове, хто зробить хрест?

— Ми вже пробували — відповіло кілька голосів. — Оден пан комісар Зацьвіліховський піднесе, але хреста і він не зробить.

— Ну, а вацьпан? — питав пан Скетуский, звертаючи ся до Литовця.

Шляхтич підніс меч, як тростину, і махнув ним кільканайцять разів, що аж в воздуху засвістало і вітер повіяв по присутних.

— А нехайже васці Бог секундуэ (помагаэ)! — закликав Скетуский. — Дістанеш напевно службу у князя.

— Бог бачить, що еї бажаю, бо мені в ній певно меч не заржавіэ.

— Але дотеп до решти, — сказав пан Заглоба — бо не вміеш ним васць так добре обертати.

Зацьвіліховський встав, і оба з намісником збирали ся виходити, коли нараз війшов до гостинниці чоловік білий як голуб і побачивши Зацьвіліховського, сказав:

— Мосці хорунжий, пане комісару, я до вас умисно!

Був се полковник черкаський Барабаш.

— То ходи вашмосць до мене на квартиру — відповів Зацьвіліховський. — Ту вже так ся з чуприн курить, що і сьвіта не видко.

Вийшли разом, а з ними Скетуский. Зараз за порогом Барабаш спитав:

— Чи нема вістий про Хмельницького?

— Э. Утік на Січ. Отсей офіцир стрічав эго вчера на степу.

— То не водою поїхав? Я вислав післанця до Кодака, щоби эго ловили, але коли так, то дарма.

Се сказавши, Барабаш заквив руками очи і почав повторяти:

— Ісусе Христе! Ісусе Христе!

— Чого васць так непокоїш ся?

— А чи вашмосць знаэш, що він мені зрадою видер? Чи знаэш, що то значить опублікувати такі документи на Січі? Ісусе Христе! Эсли король не зачне війни з бісурменами, то се іскра на порох...

— Вашмосць заповідаэш ребелію (повстанэ)?

— Не заповідаю, бо еї бачу, а Хмельницький ліпший від Наливайка і від Лободи.

— А хто за ним піде?

— Хто? Запороже, реэстрові, міщани, хуторники, чернь — і такі от!

Ту пан Барабаш показав на ринок і на людей, що ся по нім увивали. Цілий ринок був залакований великими сивими волами, яких гнано до Корсуня для війська, а при волах ішло много пастухів, так званих чабанів, що ціле життя жили по степах і пустинях — люди напів дикі, не визнаючи жадної релігії — релігійніс нуллїюс, як говорив воєвода Кисіль. Були між ними люди подібнійші до опришків, як до пастухів, страшні покриті лахманами з ріжних убранных. Більша часть була повбрана в баранячі толуби, або не виправлені шкіри з вовною на верх. Були порозхрістувані, і хоч була се зима, сьвітили голими грудьми, опаленими від степових вітрів. Кождий був узброєний, але носили ріжну зброю: одні мали на плечах луки і сагайдаки, другі самопали, або так звані піщелї, ще иньші татарські шаблі і коси або лишень дручки з попривязуваними до кінця кінськими щемами. Межи ними крутили ся вже лїпше узброєні Низовці, що везли на продаж до обозу сушену рибу, зьвірину і баранячий лїй, дальше чумаки з сілю, степові і лїсні пасічники з воском і медом і лїсні осадники зі смолою і дїгтем. Були там і хлопи з підводами, реєстрові Козаки, Татари з Білгороду і Бог зна хто — волоцюги, сіромахи з цілого сьвіта. В цілім місті було повно пняних, бо нічліг випав в Чигирині, отже гуляли перед ночью. На ринку розкладано огні, а подекуди горіли бочки зі смолою. Зі всіх сторін доходив гамір і крики. Переразливий голос татарських свистівок і бубнів мішав ся з ревом худоби і з лагідними голосами лїр, при котрих слїпці співали улюблену пісню:

”Соколе ясний,
Брате мій рідний,
Ти високо літаєш,
Ти далеко видаєш“.

По при се розлягали ся крики: ”гу! га! — гу! га!“ Се пняні Козаки, пообмазувані дїгтем, танцювали на ринку тропака. Все те разом було дике і розшалїле. Старому Зацьвіліховсьькому досить було кинути оком, щоби ся переконати, що Барабаш мав слухність, і що найменьший подув міг підпалити сї неокре-

сані маси, яких було повно по цілій Україні. А поза сими масами, стояла еще Січ, стояло Запороже, що хоч по Масло-вім Ставі зістало уняте в карби, але все нетерпеливо гризло наложений ему нашільник, памятаючи польських комісарів. А се була зорганізована сила. Сила ся мала за собою симпатії хлопських мас, що були меньше терпеливі, як в других сторо-нах Річи посполитої, бо мали під боком Чортмлик, а за ним вже панів не було. Отже пан хорунжий, хоч сам Українець і завзятий сторонник східної церкви, задумав ся глибоко.

Як старий чоловік, він добре памятав часи Наливайка і Лободи, знав українську душу ліпше ніж хтонебудь иньший на Україні, а знаючи рівночасно Хмельницького, знав, що він вар-та дві сотні Лободів і Наливайків. Отже зрозумів, яка вели-ка небезпека грозить з причини эго утечі на Січ, до того з ко-ролівськими листами, про котрі Барабаш говорив, що в них бу-ло повно обітниць для Козаків.

— Мосці полковнику черкаський, — сказав до Барабаша — вашмосць повинен поїхати на Січ і підкопати впливи Хмельниць-кого.

— Мосці хорунжий, — відповів Барабаш, — скажу вашмосці лишень стільки, що на саму вість про утечу Хмельницького, по-ловина черкаської залоги сеї ночі також утікла за ним на Січ. Мої часи вже минули — мені могила, не булава.

І справді, Барабаш був добрим жовніром але чоловіком старим і без впливу.

Так дійшли до квартири Зацьвіліховского. Старий хорунжий вже трохи повеселів, бо така вже була эго вдача, і як засіли ко-ло півгарця меду, сказав:

— То все фурда, эсли, як говорять, розпічне ся війна з бі-сурменами. Бо хоч Річ посполита не хоче війни і сойми вже напсували королеви не мало крови, то все таки король може на своїм поставити. Цілий сей огонь можна буде звернути проти Турка, а на всякий случай маємо перед собою час. Я сам пої-ду до краківського пана, представляю ему цілу справу і буду про-сити, щоби присунув ся ближше до нас з війском. Чи що скориста-ю, не знаю, бо хоч се пан хоробрий і досвідчений войовник, то

про те дуже зарозумілий на своє військо і власну думку. Васць, мосці полковнику черкаський, тримай Козаків в карбах а васць, мосці наміснику, як прибудеш до Лубнів, перестережи князя, щоби звернув увагу на Січ. Хочби і думали що розпочинати, то ще раз повторяю, маємо час. На Січі тепер людей не багато: порозходили ся за рибою і за звіром і сидять по цілій Україні по селах. Нім позбирають ся, то багато эще води в Дніпрі переплине. А до того може будуть ся бояти князя, коли довідають ся, що він слідить за сим, що ся діє на Січі. Може будуть сидіти тихо.

— Я можу виїхати з Чигирина хоч і за два дні — сказав намісник.

— Се гаразд. Два або і три дні не значить нічого. Вашмосць, пане полковнику черкаський, вишли післанців з повідомленням до пана хорунжого коронного і до князя Домініка. Але вашмосць вже спиш, як бачу?

І справді Барабаш зложив руки на череві і задрімав глибоко; по хвили навіть почав хропіти. Старий полковник, коли не їв або не пив, а любив сі два занятя понад все, то звичайно спав.

— Диви ся вашець — сказав Зацьвіліховський тихо до намісника — варшавські статисти хотілиби тримати Козаків в карбах за помочию такого старця! Бог з ними! Вірили і самому Хмельницькому, з котрим канцлєр мав навіть в якісь договори входити.

Намісник зітхнув на знак співчутя. А Барабаш хропів щораз голоснійше і муркотів через сон:

— Ісусе Христе! Ісусе Христе!

— Колиж васць думаєш виїздити з Чигирина? запитав хорунжий.

— Випадає мені почекаати зо два дни через Чаплінського, бо він певно схоче шукати сатисфакції, за се, що эго стрінуло.

— Не думаю, що він се зробить. Скорше би наслав своїх слуг на васці, эслибись не носив княжої барви; але задирати ся з князем страшна річ — навіть для слуги Комаєцпольських.

— Повідомлю эго, що чекаю, а за два або три дні пої-

ду. Засідки не дуже бою ся, маючи шаблю при боці і купку людей.

Сказавши се, попрощав намісник старого хорунжого і вийшов.

Над містом світила така ясна луна від костирів порозкладаних на ринку, що виглядало, начеб цілий Чигирин стояв в огни. Гамір і крики змогли ся еще з настанем ночі. Жиди зівсім не показували ся зі своїх домів. В однім місци громада чабанів співала сумну степову пісню. Веселі Запорожці танцювали коло огнищ, кидали в гору шапками, стріляли з пістолів і пили горівку квартами. Денеде счиняла ся бійка, яку мусіли усмиряти люди підстарости. Намісник мусів собі робити дорогу держаком від шаблі і, слухаючи сего гамору і вереску, хвилями думав, що то вже зачинає ся повстанє. Також здавало ся ему, що товпа дивить ся на него грізними очима і від часу до часу прочував ся ему тихий прокльін. В ухах дзвеніли ему еще слова Барабаша: "Ісусе Христе! Ісусе Христе!" — і серце почало ему бити сильніше.

Тимчасом чабани співали щораз голоснійше, а Запорожці палили з самопалів і гуляли при горівці.

Стрілянина і оклики у—га! у—га! доходили до ух намісника навіть тоді, коли вже ляг спати в своїй квартирі.

III

Кілька днів опісля відділ нашого намісника посував ся жваво в сторону Лубнів. Переправивши ся через Дніпро, ішли широкою степовою дорогою, що лучила Чигирин з Лубнями, ідучи через Жулки, Сім Могил і Хороль. Другий такий гостинець ішов зі столиці князя до Київа. В давнійших часах, до битви під Солиницею, сих доріг зівсім еще не було. До Київа треба було їхати з Лубнів степом і пустинею; до Чигирина була водна дорога, з поворотом треба було їхати на Хороль. А взагалі сі задніпрянські добра були пустинею, мало що більше заселеною, як Дикі Поля, і туди часто навідували ся татарські загони і Запорожці.

Над берегами Сули шуміли величезні ліси, майже недотікані людською рукою; місцями по позападаних берегах Сули, Рудої, Сліпороду, Коровая, Пчоли і інших більших і менших рік і допливів, творилися мокляки, порослі густими корчами і лісами, а в часті луками. Ті ліси і багнища були безпечним прибіжищем для всілякого рода звіри; по найтемніших лісових закутинах жили безчисленні стада бородатих турів, медведів і диких свиний, а коло них сірі громади вовків, рисів, кун, серен і сугаків; по багнах і річних ковбанях будували бобри свої домівки, а про них бобрів ходили вісти на Запорожжю, що межі ними в столітні старці, білі як сніг зі старости.

На високих сухих степах буяли стада диких коний. По ріках було повно риби і водного птацтва. Дивна се була земля, напів сонна, але носяча сліди колишнього людського життя. Всюди було повно попелищ з якихсь прастарих городів; всюди було повно могил новіших і старших, порослих вже дібровами. І ту, так як на Диких Полях, вставали по ночах духи і опіри, а старі Запорожці оповідали собі при ватрах дива про се, що ся часами діяло в тих лісних нетрях, з котрих доходили витя якихсь незаних звірів, напів людські а напів звірячі крики, страшні гамори, неначеб там відбувалися битви або лови. Під водами відзивалися дзвони позатоплюваних міст. Земля не була гостинна і мало доступна, місцями розмякла, місцями без води, спалена і суха, а до мешканя небезпечна, бо поселенців, які лиш сяк так осіли ся і загосподарували ся, нищили татарські напади. Відвідували її тільки Запорожці за бобрами, звіром і рибою, бо в часі мира більша часть Низовців розходила ся з Січи на лови, або як говорено: на "промисл", по всіх ріках, ярах, лісах, і комишах, бобруючи по місцях, про котрі навіть мало хто знав.

Однак осіле житє старало ся загнуздити ся на тих землях, так як рослина, що старає ся, де може, причепити ся до ґрунту корінцями і раз враз зривана, де може, відростає.

Ставали по пустках городища, сади, кольонії, слободи і хутори. Земля була місцями родюча, а манила свобода. Але на

добре зацвило там житє аж тоді, коли сї землі перейшли в руки князів Вишневецьких. Князь Михайл, оженивши ся з Могілянкою, почав старанно упорядковувати свої задніпрянські посїлости, стягав людей, заселявав пустки, запевнював свободи до трицять лїт, будував монастирі і впроваджував своє княже право. Навіть і такий поселенець, що осїв на сих землях не знати як давно і думав, що сидить на своїм власнім ґрунті, радо ставав княжим чиншівником, бо за сей чинш ішов під могучу княжу опіку, котра єму давала захист і боронила перед Татарами. Але правдиве житє зацвило доперва під желїзною рукою молодого князя Яреми. Эго панованє зачинало ся зараз за Чигирином, а кінчило ся аж ген під Конотопом і Ромнами. Хоч не був се єще весь княжий маєток, бо почавши від Сандомирського воєвідства, мав він землі в Волинським, Руським і Київським воєвідстві, але надніпрянські посїлости були як-би єго власною державою.

Татарин довго чигав над Орлом чи над Ворсклою і вітрив, як вовк, нїм відважив ся пустити коня на північ. Місцеві неспокійні ватаги повступали на княжу службу. Желїзна рука князя уняла в карби свавільників і вони тепер сторожили границь єго маєтностей.

Отже зацвило житє і заройло ся всюди. На слїдах давних шляхів побудовано дороги; ріки пообкопувано греблями, котрі муїли сипати невільники або поволи закріпоцвані хлопцї.

Там де колись шумів вітер по очеретах а по ночах вили вовки і топільники, тепер гуркотїли млини. Поверх чотириста колїс, не числячи густо розсїяних вітраків, мололо збіже на самім Задніпровю. Сорок тисяч чиншівників платило чинш до княжих кас, лїси заройли ся пасїками, на окраїнах поставали щораз нові села, хутори і слободи. На степах, побіч диких табунів, пасли ся цілі стада свїйської худоби і коний. Непроглядний одностайний виднокруг дїбров і степів причепурился димами з хатів, золоченими копулами церков і костелів — пустиня перемяняла ся в залюднену країну.

Отже пан намісник Скшетуский їхав весело і не спішив ся, так якби через свої посїлости, маючи скрізь запевнені постої

і вічліги. Був се лиш початок січня 1648 року, але дивна, виємкова зима зівсім недавала ся в знаки. В воздуху пахло весною; земля розмякла і сьвітила порозливаними водами, на полях була зелень, а сонце парило так сильно, що в полудни подорожним кожухи до плечий прилипали.

Відділ намісника значно побільшив ся, бо в Чигирині прилучило ся до него волоське посольство, котре вислав господар до Лубнів під проводом пана Розвана Урсу. При посольстві було кільканащцять жовнірів почетної сторожі і вози з челядію. Крім сего їхав з намісником наш знакомий пан Лонгінус Подбіпента, гербу Зервікаптур, зі своїм довгим мечем під пахою і з кількома слугами.

Сонце, чудова погода і запах надходячої весни упоювали серця веселостію. Намісник тимбільше був веселий, що вертав з довгої подорожі під княжий дах, що був заразом его дахом, вертав, справивши ся добре, отже і певний доброго прийнятя.

Але его веселість мала і иньші причини.

Крім ласки князя, котрого намісник любив з цілої душі, чекали на него в Лубнях і одні чорні очи солодкі як мід.

Очи сі належали до Ганусі Божобогатої - Красінської, двірської панни княгині Гризельди, що була найгарнійшою дівчиною межі всіма двірськими панями, великої баламутки, за котрою пропадали всі мушцини на княжім дворі в Лубнях, а она за ніким. На дворі княгині Гризельди панувала сувора обичайність, однак се не перешкаджало молодіжи поглядати на себе горючими очами і зітхати. Отже пан Скшетуский посилав свої зітхання до чорних очий, так як і другі, а коли бувало лишав ся сам в своїй квартирі, то брав лютню в руки і сьпівав:

”Ти в специял над специялами!“ —

або знов:

”Як татарська орда,
Береш в ясир корда (серця)!“

Але що він був чоловіком веселим а притім жовніром дуже замилованим в своїм званю, отже не брав собі сего дуже до

серця, що Гануся усміхала ся так само до него, як і до пана Биховця з волоської хоругви, як до пана Вурця з артилерії і до пана Володийовского від драгонів, а навіть до пана Барановского з гусарії, хоч сей послідний був вже добре шпаковатий і шепелявив, бо ему куля з самопалу розбила піднебіз. Наш намісник бив ся вже навіть на шаблі за Ганусю з паном Володийовским, але коли довело ся задовго сидіти в Лубнях без якоїсь виправи на Татарів, то кучно ему було навіть коло Ганусі, і коли треба було іти в похід — то ішов з охотою, без жалю і без споминів.

Та знов і повертав з радістю. Отже тепер, вертаючи з Криму полагодивши успішно поручені собі справи, підспівував весело і герцював конем їдучи побіч пана Лонгіна, котрий сидячи на великанській інфлянтській кобилі був, як завсігди, сумний і зажурений. Вози посольства, жовнірська сторожа і челядь лишили ся значно по заді.

— Наш пан посол лежить на возі як колода і спить весь час — сказав намісник. — Чудасії мені оповідав про свою Волощину, аж заснув. Нема що казати! Край багатий, клімат лагідний, золота, вина, бакалій і худоби має подостатком. Прийшло мені отже на думку, що наш князь з сином Могилянки і має таке саме право до господарського стілця, як хто иньший. А князь Михаїл прецінь доходив сих прав. Не першина то нашим панятам Волощина. Побивали вже там нераз і Турків і Татарів і Волохів, і Семигородців...

— Але нарід там м'якший, чим у нас, як мені пан Заглоба розказував в Чигирині, — сказав пан Лонгін — а колиби і ему не вірити то в книжках до набоженьства з доказ що се правда.

— А се як в книжках?

— Я сам маю таку книжку і можу її вашмосці показати, бо зі завсігди з собою вожу.

Сказавши се, відчепив тороки при сідлі, і, добувши невеличку книжочку, оправлену старанно в телячу шкірку, насамперед подідував її побожно, а опісля, перевернувши кільканадцять карт, сказав:

Читай васць!

Пан Ськшетуский почав читати:

— "Под твою милость прибігаєм, Богородице Діво...

— А деж ту є що про Волохів? що васць говориш? — се молитва!

— Читай васць дальше.

— "Щобисьмо ся стали гідними Христових обітниць. Амінь."

— Но, а тепер питає...

Скшетуский читав:

— "Питає: Чому волоська кінниця називає ся легкою? — відповідь: Бо легко втікає. Амінь." — Гм! правда! Алеж бо се дивна мішанина в сій книжці.

— Бо се жовіґрська книжка, в котрій крім молитов находять ся різні війскові інструкції, з котрих можна научити ся про різні народи, котрі з них ліпші а котрі підлійші; що до Волохів, то показує ся, що вони труси, а при тім великі зрадники.

Що зрадники, то річ певна, бо се видно і по пригодах князя Михаїла. По правді, то і я чув, що се жовіґр вже з природи нікчемний. Правда, що князь має одну знамениту волоську хоругву, в котрій є пан Биховець поручником, але беручи стисло, то в сій хоругві, не знаю, чи є двацять Волохів.

— Як же вашмосць міркуєш, пане наміснику, чи багато людей має князь під оружєм?

— Буде з вісім тисяч, не числячи Козаків, що стоять по палаках. Але говорив мені Зацьвілховський, що тепер князь вербує нових людей.

— То може дасть Бог, що підемо на яку нову виправу?

— Говорять, що готувить ся велика війна з Турком, і що сам король має вирушити з цілою силою Річи посполитої. Знаю також, що дарунки для Татарів зістали затримані, а прецінь они сидять тихо і не сьміють розпустити своїх загонів. Про се чув я і на Кримі, де мене так ласкаво прийнято певно тому, що є поголоска, що як король рушить ся з гетьманами, то князь має ударити на Крим і до чиста Татарів знищити. Бо і певна річ, що сеї роботи другому не дадуть.

Пан Льонґін підміс в гору руки і очи.

— Дай се Господи милосерний, дай таку сьвяту війну, на

славу християнства і нашого народу, а мені допоможи сповнити свої обіти, щобим міг знайти потіху в смутку, або славу смерть на полю битви.

— То васць зложив якісь обіти що до війни?

— Так чесному товаришеви отворю всі тайни мозї душі, і хоч багато говорити, то коли вацьпан радо слухаєш, то зачну: Знаєш вашмосць, що мій герб називає ся Зервікаптур, а се для того, що коли еще під Грунвальдом мій предок, Стовейко Подбінєнта, зобачив трох лицарів в монаших каптурах, як їхали в однім рядї, заїхав їх з боку, і за одним замахом стяв всім тром голови, а про сей славний вчинок пишуть літописи; з великими похвалами для мого предка...

— Видно, що не лекшу руку мав сей предок від васці, але і зівсім справедливо назвали зго Зервікаптуром.

— За се зму король і герб надав, а в гербі три козячі голови на срібнім поли, на памятку тих трох лицарів, бо они мали такі самі голови вироблені на своїх щитах. Сей герб, разом з сим ось мечем, переказав мій предок Стовейко Подбінєнта своїм потомкам, з заповітом, щоби старали ся підтримати славу роду і меча.

— Нема що казати, походиш вашмосць зі славного роду!

Ту пан Льонгін почав ревно вздыхати, а коли зму стало трохи лекше, так говорив дальше:

— Отже будучи послїдним з цілого роду, зложив я в Троках обіт перед Пресвятою Дівою, що буду жити в чистоті і не ожено ся скорше, доки за славним приміром мого предка, Стовейки Подбінєнти, не зітну тим самим мечем трох голов разом від одного замаху. О Боже милосерний, бачиш, що я зробив все, що було в моїй силі. Чистоту зберіг до нинішного дня, серцю сказав мовчати, шукав війни, але не мав щастя...

Поручник усьміхав ся під вусом.

— І не стяв вацьпан трох голов?

— Ні! не удало ся! Щастя нема! Бувало нераз по дві, але трох ніколи. Не удало ся заїхати, а годї просити ворогів, щоби ся рівно поуставляли. Бог один бачить мій смуток. Э сила в костех, маэток э... але молодість минає, добігає мені вже сорок

пять літ серце рве ся до любови, рід гине, а трох голов як нема, так нема!.. Такий то і Зервікаптур з мене. Посьміховисько для людей, як зівсім слушно говорить пан Заглоба, що я все терпеливо зношу і офіровою ласці Спасителя.

Литовець почав так тяжко зітхати, що аж зго інфлянтська кобила, певно зі співчуття до свого пана, почала жалісно стогнати і хропіти.

Тільки лишень можу сказати вашмосці — сказав намісник, — що коли під князем Яремою не знайдеш нагоди, то хиба не знайдеш ніколи.

— Дай Боже! — відповів пан Льонгін — длятого і їду просити князя о ласку.

Дальшу розмову перебив їм надзвичайний лопіт крил. Як вже сказано, тої зими птаство не повідлігало до вирею, ріки не позамерзали, і длятого було скрізь повно всякого птаства, особливо понад багнами. Власне в сій хвили поручник з паном Льонгіном доїздили до берега Кагамлика, як над їх головами зашуміло ціле стадо журавлів, що летіли так низько, що можна було до них дручком докинути. Стадо летіло з страшенним вереском і замість запасти в очеретах, піднесло ся несподівано в гору.

— Летять, якби що за ними гонило — сказав пан Скшетуский.

— А он! бачиш васць — сказав пан Льонгін, покаючи на білого птаха, що перетинаючи воздух скісним летом, старав ся підлетіти під стадо.

— Сокіл, сокіл! не дає їм запасти! — кликав намісник. — Посол має соколи, мусів їх пустити.

В тій хвилі пан Розван Урсу надіхав чвалом на чорнім анатолським кони, а за ним кількох слуг.

— Пане поручнику, прошу на забаву — сказав.

— Чи се сокіл вашої чести?

— Так, знаменитий ловець, побачиш вашмосць . . .

Пігнали в трійню наперед, а за ними з обручем сокільник Волох, що з очима зверненими на стадо кричав зі всеї сили заохочуючи сокола до борби.

Відважний сокіл вже тимчасом примусив стадо підняти ся в гору, а потім сам підлетів як блискавиця в гору еще висше і

завис над ним. Журавлі збили ся в одну величезну купу і шуміли крилами, як буря. Птахи повитягали шії, понаставляли в гору клюви, неначе списи, і ждали на атак.

Сокіл тимчасом кружляв над ними. То опускав ся, то знов підносив ся, неначеби вагував ся кинути ся на діл, де на зго грудь ждало сто острих клювів. Зго білі пера, осьвічені сонцем, сьвітили на погідній синяві неба, як само сонце.

Нагло, замість кинути ся на стадо, полетів як стріла в далечнь і незабаром зник за купами дерев і очеретів.

Перший Скшетуский пустив ся за ним конем. Посол, сокільник і пан Льонгін пішли за зго приміром.

Втім на скрутї дороги намісник стримав коня, бо новий і дивний вид представив ся зго очам. На серединї гостинця лежала боком карита зі зломаною вісю. Двох козачків тримало випряжені коні. Погонича не було зівсім; очевидно поїхав наперед шукати ратунку. При кариті стояло дві женщины, одна вбрана в лисячий толуб і такуж шапку з округлим дном, з суворим, мужеським обличем; друга, була се молода панянка, пишного росту, з гарними панськими рисами. На рамени сеї молодої панї сидів сокіл і роздувши піря на груди, гласкав їх своїм клювом.

Намісник спинив коня, що аж копита зарили ся в пісок гостинця, і підніс руку до шапки, змішаний і не знаючи, що має говорити, чи витати, чи допоминати ся о сокола. Змішаний був зго еще і тому, що з під шапочки минати ся о сокола. Змішаний був зго еще і тому, що з під шапочки глянули на него такі очи, яких зго еще в житю своїм не бачив: чорні, оксамітні і м'яккі і огнисті, при котрих очи Ганусі Божобогатої, згаслиби, як сьвічка при похідни. Над тими очима рисували ся ніжними луками шовкові чорні брови, румяні лица цвили, як найгарнійша цвітка, через малинові губи, трохи відхилені, виглядали, не зуби а перли, з під шапочки спливали буйні звої чорного волося. "Чи се Юнапа у власній особі, чи якась друга богиня?" — подумав намісник, видячи сеї стрілистий зір, випуклу грудь і сего білого сокола на рамени. Стояв отже наш поручник без шапки і задивив ся, як в чудотворний образ, і очи зго сьвітили, а за сердце хапало зго щось, якби рукою.

І вже мав розпочати свою мову словами: "Әсли ти ә смертним әством, а не богинєю . . ." коли як раз в тій хвилі надіхав посол і пан Льонґін, а з ними сокільник з обручем. Видячи се, богиня наставила соколови руку на котру сей сейчас перейшов з рамени, переступаючи з ноги на ногу. Намісник випереджуючи сокільника, хотів сам зняти птаха, коли несподівано чинила ся дивна ворожба. Отсе сокіл, поставивши одну ногу на руді панни, вхопив ся другою намисникової долоні і замість пересісти ся, став радісно квиліти і притягати сі руки до себе так сильно, що мусіли ся зіткнути. Намісником аж стрясло, а сокіл аж тоді дав ся перенести на обруч, як сокільник заложив ему каптур на голову. Тоді старша пані почала промовляти:

— Лицарі — говорила — хтоби ви не були, не відмовте помочи жєнщинам, котрі лишивши ся на дорозі без помочи, самі не знають, що почати. До дому вже нам не далеко, всего три милі, але в кариті оси попукали, і прийде ся нам хіба в поли ночувати; погонича післали до синів, щоби нам бодай вози вислали, але нім він доїде і назад верне, буде вже темно, а ту страшно самим лишати ся, бо могили не далеко.

Стара шляхтянка говорила скоро і таким грубим голосом, що намісник аж здивував ся, але відповів чемно:

Не думайтеж імосць, щоби ми вас і вашу доньку мали лишити без помочи. Їдемо до Лубнів, бо әсьмо жовнірами на службі у кїязя Яреми, і мабуть наша дорога іде в ту саму сторону, а хочби і ні, то радо і зїдемо з дороги, колиби лишень наша поміч не прикрила ся. Що до возів то їх не маю, бо з товаришами їду по жовнірськи, верхом, але пан посол маә вози, і думаю, що як чемний каваләр, він пані і панянці радо послужить.

Посол уклонив ся соболевою шапкою, бо знаючи польську мову, зрозумів, о що ся розходить і сказавши паням гарний комплімент, дав росказ сокільникови, щоби сейчас вернув ся за возами, що були лишились значно по заді. Через цілий сей час намісник вдивляв ся в панну, котра не могучи знести әго пожираючого погляду, спустила очи в долину, а дама з козачим обличем так говорила далі:

— Нехаї Господь заплатить вашмосцям за поміч. А що до

Лубнів далека еще дорога, то не погордите моїм і моїх синів дахом, під котрим вам будемо раді. Ми з Розлогів Сіромахів, я вдова по по князеви Курцевичеви-Булизі, а се не моя дочка, але дочка по старшім Курцевичеви, по братови мого мужа, що віддав нам сироту під опіку. Сини мої тепер в дома, а я вертаю з Черкасів, кудим їздила, щоби помолити ся перед образом святої Пречистої. Аж ось се підчас повороту стрінула нас ся пригода і колиби не услужність вашмосців, то хибаби нам довело ся на дорозі ночувати.

Княгиня говорилаби була еще довше, але от показали ся на скрутї скоро надїзджаючі вози окружені службою посла і жовнірами пана Скшетуского.

— То їмосць панї вдова по князеви Василеви Курцевичеви? — спитав намісник.

— Ні! — залерчила скоро і якби з гнівом княгиня. — Я вдова по Константинови, а се э дочка Василя, Элена, — сказала, показуючи на панянку.

— Про князя Василя багато в Лубнях оповідають. Був се жовнір великий і повірник небіщика князя Михаїла.

— В Лубнях я не була — сказала гордо Курцевичева — і про эго жовнірські заслуги не знаю, а про эго пізнійші поступки нема що згадувати, бо і так всі про них знають.

Чуючи се, князівна Элена склонила голову на груди, як квітка підтята косою, а намісник відповів скоро:

— Сего вацьпанї не говори. Князь Василь, засуджений через страшну ошибку людської справедливости на утрату майна і життя, мусів утікати, але пізнійше викрила ся эго невинність, що в своїм часі оголошено і привернено эго назад до слави і чести; а слава повинна бути тим більша, чим більша була кривда.

Княгиня подивила ся бистро на намісника, і в її неприємнім, острім обличу виразно відбив ся гнів. Але пан Скшетуский, хоч молодий, мав в собі тільки якоїсь лицарської поваги і так ясне лице, що не сьміла ему нічого відповісти, натомість звернула ся до князівни Элени:

— Вацьпанї того не треба слухати. Іди і доглянь, щоби пакунки переложено з карити до возів, на котрих за позволенєм їмосців

будемо їхати.

— Позвольте пані, що вам поможу — сказав намісник.

Пішли обоє до карити, але коли тільки станули напротив себе по обох сторонах її дверцят, шовкові вії очий князівни піднесли ся і її зір упав на лице намісника, як ясний сонячний промінь.

— Якже маю дякувати вашмосці — сказала голосом, що видавав ся намісникови солодкою музикою — якже маю дякувати, щось обстав за славою мого батька і за тою кривдою, що эго стрічає від найблизших кривних.

— Мосця панно! — відповів намісник, а чув що эго серце тає, як той сніг на весну.. — Так мені Боже допоможи, що я за сю подяку готов в огонь скочити, або і кров свою проляти, а що охота так велика, то і заслуга менша, і тому не годить ся мені приймати подяки.

— Эсли вашмосць пан нею погорджуєш, то як убога сирота не маю як оказати своєї вдячности.

— Не погорджую я нею — говорив щораз живійше намісник, — але бажаю заробити собі на так велику ласку довгою і вірною службою, і о се тільки прошу, щоби мене пані на сю службу ласкаво зволила прийняти.

Князівна, чуючи сі слова спаленіла і змішала ся, потім поблідла нагло і підносячи руки до лица, відповіла смутним голосом:

— Така служба могла-би вацьпану принести хиба одно нещастє.

А намісник нахилив ся через дверці карити і так говорив тихо а сердечно:

— Принесе, що Бог дасть, а хочби навіть і біль, то я прецінь готов упасти вацьпанні до ніг і о ню просити.

— Не може се бути, лицарю, щоби вацьпан доперва мене побачивши, мав таку велику охоту до сеї служби.

— Як лиш я тебе побачив, том відразу забув про себе, і бачу, що вільному жовнірови доведе ся хиба перемінити ся в невільника, але така мабуть вже Божа воля.. Любов, се так як стріла, що несподівано прошиває грудь, і от вже чую эї вістрє, хоч вчера самбим сему не вірив, якби мені був хто сказав се.

— Коли вашмосць вчера не вірив, якжеж я маю повірити нині?

— Час о тім вацьпанну найліпше переконаэ, а щирість мою можеш бачити хочби й тепер, не тільки в очах, але і в обличу.

І знов шовкові віі очий князівни піднесли ся і эї зір стрінув ся з мужеським і щирим обличем молодого жовніра і з таким замилованим поглядом, що темні румянці покрили эї лице. Але вже не спускала очий в долину і він через хвилю пив солодість эї чудових очий. І так гляділи на себе як два эства, що стрінувши ся чи то на гостинци чи на степі, чують, що себе вибрали відразу, і котрих душі зачинають зараз до себе взаімно горнути ся, як два голуби.

Але ту хвилю запалу перервав їм острый голос княгині Константинової, що кликали князівни. Надійшли вози. Слуги стали переносити на них пакунки і за хвилю все було готове.

Пан Розван Урсу, чемний бояр, відступив обом женщинам власну колясу, намісник сїв на коня. Рушено в дорогу.

День вже хилив ся до вечера. Розлиті води Кагамлика свїтили золотом заходячого сонця і багряного зарева. Високо на небі посували ся стада легоньких хмарок, що червонїючись краями, линули поволи до границь овиду, неначе ішли спати десь до незнаного пристановиска. Пан Скетуекий їхав з боку коло князівни, але не бавив эї розмовою, бо говорити з нею так, як перед хвилею, при других не міг, а пусті слова не хотіли ему якось через горло пролізти. В серцю тільки чув радість, а в голові шуміло ему щось, як вино.

Ціла каравана посувала ся жваво наперед, а тишину переривало гільки порсканэ коний і дзвенькіт стремен. Волоські жовніри, ідучі на задних возах, розпочали сьпівати сумну волоську пісню, а коли скінчили, роздав ся носовий голос пана Льонгіна, що сьпівав набожну пісню. Тимчасом смеркло ся. На небі замиготіли зьвізди, а з вогких дугів вставали білі тумани як безкрає море.

Вїхали в ліс, але ледви уїхали парусот кроків, як дав ся чути кінський тупіт, і перед караваною показало ся пять їздців. Були се молоді князї, котрих погонич повідомив о пригодї, що стрїнула їх матір, отже спішили їй на зустріч, везучи з собою віз запряжений в чотири конї.

— Чи то ви, синки? — закликала стара княгиня.

— Ми, мамо!

— А ходіть ближше!... Завдяки отсім їхмосцям, не потрібую вже помочи... То мої синки, котрих поручаю ласці І. М. панів: Симеон, Юр, Андрей і Миколай — а то хто пятий? — сказала, придивляючи ся пильнійше. — Гей, эсли старі очи эще видять напотемки, то Богун — що?

Князівна подала ся назад в середину коляси.

— Чолом вам, княгине, і вам князівно Элено! — сказав пятий їздець.

— Богун! — говорила стара. — Від полку приїхав-эсь, соколе? А з теорбаном? Витайже, витай! Гей, сини! Просила я вже І. М. панів на нічліг до Розлогів, а тепер і ви їм поклоніть ся! Гість в дім, Бог в дім! Будьтеж їхмосцьове на наш дім ласкаві.

Булиги поклонили ся шапками.

— Просимо покїрно вашмосців в низькі пороги.

— Вже мені пообіцяли, і эго високість пан посол і пан намісник. Будемо гостити знаменитих кавалерів, тільки що они привикли до ріжних спеціялів на дворах, тож не знаю, чи їм буде смакувати наша убога паша.

— На жовнірськїм, не на двірськїм хлібі, ми виресли — сказав пан Скшетуский.

А пан Розван Урсу додав:

— Пробував я вже хліба по шляхотських домах і знаю, що і двірський эму не дорівнає.

Вози рушили наперед, а стара княгиня говорила дальше:

— Давно се вже, давно минули для нас лїпші часи. На Волини і на Литві э эще Курцевичі, що живуть по великопанськи, але они убожших кривних не хочуть знати, за що нехай їх Бог скарає. У нас майже козача біда, що нам вашмосцьове мусите вибачити і щирим серцем прийати се, на що щиро прощимо. Я і пять синів сидимо на однім селї і кільканайцять злободах, а з нами і эще ся їмосцянка на опіці.

Намісника дивували сі слова, бо чув в Лубнях, що Розлоги були великою маєтностію, а по друге, що належали колись до князя Василя, вітця Элени. Однак не випадало эму питати ся,

в який спосіб перейшли в руки Константина і його вдови.

— То їмосць пані маэш пять синів? — запитав пан Розван Урсу.

— Малам пятох, як львів — відповіла княгиня, але найстаршому Василеві поганці очи викапали смолоскипами в Білгороді, і від сего ему і розум надписував ся. Коли молоді підуть на виправу, то я сама лишаю ся дома з ним тільки і з сею їмосцякою, з котрою більше біди як потїхи.

Згїрдний тон, з яким стара княгиня говорила про князівну, був так очевидний, що се звернуло увагу намісника. Закипів гїйвом і мало не сказав поганого проклоу, але слова застигли ему на устах, коли глянувши на князівну, побачив при місячнім сьвітлі, що її очи заляли слюзи.

— Що э з вацьпанною? чого плачеш? — запитав з тиха.

Князівна мовчала.

— Я не могу знести слїз вацьпанни — говорив пан Скетуский, а видячи, що стара княгиня заговорила ся з паном Розваном Урсу і не дивить ся в его сторону, налягав дальше: — На Бога, промов хоч слово, бо Бог видить, що кров і здоровїя віддавбим, щоби тебе потїшити.

Нагло почув, що оден з їздців напирэ на него так сильно, що аж коні отирають ся боками.

Розмова з князівною була перервана, отже пан Скетуский здивований, і розгнїваний, звернув ся до сьмільчака.

До сьвітла місяця побачив пару очий, що дивили ся на него зухвало, визиваючо а zarazом глумливо.

Очи сї сьвитили страшно, як очи вовка, серед ліса.

— Що до біса, — подумав намісник — чорт, чи що? — І заглянувши з близька в ті горіючі очи спитав:

— А чого то васць так напирэш конем і вдивляэш ся в мене очима?

Іздець не відповів нічого, лиш все вперто і зухвало вдивляв ся в намісника.

— Эсли тобі темно, то могу викресати огню, а эсли гостинець за тїсний, то гайда в степ! — сказав намісник сердитим голосом.

— А ти, Ляшку, відлітай від коляси коли степ бачиш — відповів їздець.

Намісник замість відповіді ударив ногою коня напасника так сильно, що сей аж застогнав і в однім моменті опинив ся аж на краю гостинця.

Їздець осадив коня на місці і через хвилю здавало ся, що кине ся на намісника, коли заговорила стара княгиня:

— Богун, що з тобою?

На сі слова їздець обернув конем і переїхав на другий бік коляси до княгині, що говорила дальше:

— Що з тобою? Вважай, що ти не в Переяславі, ані на Кримі, але в Розлогах. От ліпше поїдь наперед і провадь вози, бо зараз буде яр, а в ярі темно.

Пан Скшетуский був тільки здивований, що і розгніваний. Сей Богун очевидно шукав зачіпки; але чому шукав? звідки ся несподівана напасть?

Через голову намісника перелетіла думка, що ту певно входить в гру княжна, тим більше, що глянувши на ню, побачив мимо темряви, що була бліда і немов перестрашена.

Тимчасом Богун поїхав наперед, так як йому сказала княгиня, котра спозираючи за ним, сказала напів до себе, напів до намісника:

— То шалена голова.

— Видно несповна розуму — відповів з погордою пан Скшетуский. — Чи сей козак на службі у пані?

Стара княгиня кинула ся в зад коляси:

— Що вацьпан говориш, се Богун підполковник, преславний юнак, друг моїх синів, а мені якби шестий прибраний син. Не можеж се бути, щоби вашмосць про него не чув, бож про него всі знають.

І дійсно пану Скшетускому було добре знане се імя. Оно виплинуло на верха з поміж імен ріжних козацьких полковників і отаманів і було на устах всіх по обох боках Дніпра. По ярмарках і коршмах сьпівали сліпці пісні про Богуна, а по вечерницях розказувано чуда про молодого ватажка. Хто він був, звідки ся взяв, ніхто не знав. Это колискою були степи, Дніпро, Пороги і Чортюк з своїм лябріантом проливів, заливів, ков-

бань, островів, скал, ярів і очеретів... Від маленькості зжив ся і заприянив ся з сим напів диким сьвітом.

В мирних часах ходив з другими "за рибою і за звіром", товк ся по дніпрових закрутах, бродив по багнах, і очеретах — або знов перебував цілими місяцями серед глухих лісів. Эго школою були виправи на Дикі Поля за татарськими чередами і табунами, засідки, битви, напади на татарські улуси, на Білгород, на Волощину, виправи чайками Дніпром аж ген на Чорне море. Днював на кони а ночував на степу при ватрі. Скоро став любимцем цілого Низу, став проводити другим, і перевисшив всїх відвагою. Готовий був іти зі стома людьми хочби на Бахчисарай і засьвітити луною в очи самому ханови; палив татарські улуси і міста, витинав мешканців в пень, роздирав кіньми полонених татарських мурзів, спадав як буря, переходив як смерть. На морю кидав ся як вихор на турецькі галєри. Пускав ся аж в середину Будяку, влазив, як говорено в пащу льва. Деякі з эго виправ були впрост шалені. Менше відважні і очайдушні конали на палях в Стамбулі або гнили на турецьких галєрах приковані до весел — він завсїгди виходив цілий і здоровий, а до того з великою добичею. Говорено, що зібрав величезні скарби і що тримає їх поховані по дніпрових комишах. Нераз бачено як доптав заболоченими ногами по золотом тканых материях, стелив коням під ноги дорогоцінні коври, або як убраний в оксаміти купав ся в дігти, показуючи тим козацьку погорду для пишних тканин і вборів. Місця ніде довго не закрів. Часами, прибувши до Чигирна, Черкасів або Переяслава, гуляв на смерть з Запорожцями, часами жив як чернець, не говорив до людей, утікав в степи. Нераз окружав ся сліпцями і по цілих днях слухав їх пісень, за що по просту обсилав їх золотом. Межи шляхтою вмів ся знайти як сьвітовий, оглажений кавалєр, межи козаками був козаком, межи лицарями лицарем. По що на сьвітї жив, чого хотів, до чого стремів, кому служив, над сим не думав. Служив степам, вихрам, війні, любови і власній фантазії. Ся власне фантазія відріжняла эго від других ватажків, для котрих було все одно, кого бити, своїх чи Татарів. Богун брав добичу, але волів війну від добичі, любив безпеку

з погорди для тойж небезпеки; платив золотом за пісні, шукав слави, а про решту не дбав.

Зі всіх ватажків він найліпше уособляв Козака-лицаря і тому і пісня вибрала его за свого любимця а его імя прославило ся по цілій Україні.

Послідними часами зістав переяславським підполковником, але на ділі мав власть полковника, бо старий Лобода вже слабо держав булаву в старечій долони.

Пан Скшетуский проте добре знав, хто був Богун, а коли питав княгині, чи то не козак в эї службі, робив се навмисне, з погорди, бо прочував в нїм ворога.

Додумував ся також, що скоро ся зачало, то оно на чімбудь не скінчить ся. Але пан Скшетуский був також завзятий і не любив ховати ся перед небезпекою.. Готов був хочби і зараз пустити коня за Богуном, але їхав при боці княжни. Впрочім вози минули вже яр і з далека показали ся сьвітла в Розлогах.

Курцевичі—Булиги, був то старий княжий рід, що виводив свій родовід від Корията, і мабуть дійсно походив від Рурика. Було дві головні лінії в родині, з котрих одна жила на Литві, а друга на Волини, а на Задніпрі переніс ся доперва князь Василій, оден з численних потомків волинської лінії, котрий, будучи убогим, не хотів жити межі богатими кривними і вступив на службу до князя Михаїла Вишневецького, батька "Яреми".

На сій службі окрив ся славою і віддав князеві значні прислуги, за що одержав на вічність маєтність Розлоги, які опісля задля великого числа вовків названо Вовчими Розлогами, і в них осів на стало. В 1629. році перейшов на латинський обряд і оженив ся з Рагозянкою, панною зі значного шляхотського роду, що походив з Волощини. З того подружа по році прийшла на сьвіт донька Елена; мати умерла при эї уродженю, а князь Василій не думаючи вже другий раз женити ся, посьвятив ся цілковито господарці і вихованю одиначки. Був се чоловік високо характерний і надзвичайно чесний. Доробивши ся досить скоро значного майна, подумав зараз про старшого брата Кон-

стантина, що відтручений багатою родиною жив на Волини в біді. Эго разом з жінкою і п'ятьма синами спровадив до Розлогів і ділив ся з ним кожним кусником хліба. В сей спосіб оба Курцевичі жили спокійно аж до 1634. року, в котрім князь Василь пішов з королем Володиславом під Смоленськ. Там то лучила ся та нещаслива пригода, що спричинила эго згубу. В королівськїм обозї перелаяно лист писаний до Шегина, підписаний назвиском князя і запечатаний эго гербом. Так явний доказ зради зі сторони лицаря, що до того часу не мав на собі жадної змази, всіх здивував і поразив. Надармо князь Василь сьвідчив ся Богом, що ані рука, ані підпис на листі не эго — герб Курча на печатї усував всякі сумніви, бо в те, що він згубив свій перстень, чим князь ся оправдував, ніхто не хотїв вірити. Кінець кінців нещасливий князь, засуджений за сей злочин на утрату житя і чести, мусїв ся ратувати утечею. Приїхавши ночью до Розлогів, казав братови Константинови присягнути, що буде опікувати ся эго дочкою, як батько, — відїхав на все. Говорено, що раз эще писав до князя лист з Бару з просьбою, щоби не відбирав Елені кусника хліба і лишив эї в спокою в Розлогах під опікою Константина, а опісля по нїм слух загинув. Були вісти, що зараз помер, то знов, що пристав до цїсаря і згинув в Німеччинї на війні, але хтож міг що знати на певно? Мусїв згинути, коли більше не довідував ся про доньку. В короткїм часї перестали про него говорити, а пригадали собі эго аж тоді, як эго невинність вийшла на верха. Якийсь Купцевич з Витебська, признав ся умираючи, що то він писав під Смоленськом лист до Шегина і запечатав эго перстеном, який знайшов в обозї. По тім відкритю огорнув всіх великий жаль. Несправедливий вирок знесено і імя князя Василя привернено до слави, але для него самого ся нагорода прийшла за пізно. Що до Розлогів, то Ярема і не думав їх відбирати, бо Вишневецькі, знаючи лїпше князя Василя, не хотїли вірити в эго провинну. Міг він був навіть і лишити ся і кпнати собі з вироку під їх опікою, а утік длятого, що не міг знести нечести.

Отже Елена росла спокійно в Розлогах під ніжною опікою стрийка, і доперва по єго смерті зачали ся для неї тяжкі часи. Жінка Константина, з родини сумнівого походження, була сувора, загониста і енергічна, котру оден муж міг утримати в руках. По єго смерті забрала она в свої желізни руки провадженє справ в Розлогах. Служба дрожала перед нею, двірники бояли ся єї як огню, а і сусідам дала ся небавом в знаки. В третім році своєї управи два рази нападала збройно Сівінських в Броварках і сама в мужеськім перебраню, на кони, доводила челядию і нанятими Козаками. Коли раз полки князя Яреми розбили ватагу Татарів коло Семи Могил, княгиня на чолі своїх людей знищила до тла купу недобитків, що була загнала ся аж під Розлоги. В Розлогах розсіла ся на добре і уважала їх за свою і своїх синів власність. Синів любила, як вовчиця молодих, але що сама була простачкою, то не постарала ся для них о відповідне вихованє. Чернець грецького обряду, спроваджений з Києва, научив їх читати і писати, і на тім скінчила ся їх школа. А преці недалеко були Лубні, а в них княжий двір, на котрім молоді князі могли набрати ся оглади, ознакомити ся в княжій канцелярії з публичними справами, або вступити під хоругов і перейти лицарську школу. Але княгиня мала свої причини, задля яких не віддавала їх до Лубнів.

А нужби князь Ярема приганув собі, до кого належать Розлоги і вглянув в справу опіки над Еленою, або зі взглядю на память князя Василя перебрав сю опіку на себе? Довелось би ся тоді хіба вибирати ся з Розлогів; отже княгиня воліла щоби в Лубнях забули, що на сьвітї є якісь Курцевичі. Але за се молоді князі виховували ся більше по козацьки як по шляхотськи. Ще хлопцями брали участь в сварах старої княгині, в наїздах на Сівінських і в виправах на татарські ватаги. Маючи вроджену відразу до книжок і письма, цілими днями стріляли з луків або вправляли ся в робленю шаблями і в киданю арканів. Не займали ся навіть господарством, бо мати нічого не випускала з рук. Жаль було дивити ся на тих потомків

знаменитого роду, в котрих жилах плила княжа кров, але котрих обичаї були суворі і грубі, а умовий розвій і затверділі серця нагадували дикий, неуправний степ. Але про те повиростали, як дуби; однак, будучи самі свідомі сего, що з простачками, встидали ся жити зі шляхтою і воліли товариство козацьких ватажків. Завчасу вже ввійшли в зносини з Низом, де їх уважано за товаришів. Часами по півроку сиділи на Січи; ходили на промисл з Козаками, брали участь в походах на Турків і Татар, що стало вкіньці їх головним і улюбленим занятєм. Мати не противила ся тому, бо часто привозили з собою багату добычу. Та підчас одного з таких походів найстарший Василь попав ся в руки поганців. Братя при помочи Богуна і єго Запорожців вправді єго відбили, але з викананими очима. Від тої пори він мусів сидіти в дома. І хоч перед тим був найзавзятійшим зі всіх, то опісля злагіднів і жив на побожних роздумуванях. Брати провадили дальше воєнне ремесло, і здобули собі призвіско князів-козаків. Тай досить було оком глянути на Розлоги Сіромахи, щоби пізнати, які там люди мешкають. Коли посол і пан Скшетуский заїхали перед браму зі своїми возами, побачили не двір, а радше великанську шопу, побудовану з грубезних дубових колод, з вузкими вікнами, подібними до стрільниць. Мешканя для челяди і козаків, стайні, і шпіхлірі притикали безпосередно до сего двора, і творили одну велику безформну будівлю, складаючу ся з множества висших то низших частий, що все з надвору виглядало так убого і простачо, що колиби не світла в вікнах, то годі би було припустити, що там мешкають люди. На майдані перед домом видно було два журавлі при колодязях; коло брами стояв стовп а на нім на верху колесо, на котрім перебував освоєний медвідь. Сильна брама з дубових бальків провадила на майдан, що був оточений ровом і частоколом.

Очевидно було се оборонне місце, забезпечене проти нападів і наїздів. Ві всім нагадувало пограничну козацьку паланку, а хоч більшість шляхотських осель на пограничу була такого самого стилю, то преці ся, еще більше як другі, виглядала на якесь розбійниче гніздо. Челядь, що вийшла напротив

гостий з похіднями, була подібніша до опришків, як до служби. Великі пси на майдані шарпали ланцухами, якби хотіли ся повривати і кинути на прибувших, а по стайнях іржали коні; молоді Булиги разом з матерію почали кликати на службу, видавати прикази і клясти. Серед такого гармідру вийшли гості до середини дому. Але ту доперва пан Розван Урсу, котрий, видаючи з надвору убожество оселі, почав вже був жалувати, що дав ся запросити на нічліг, здумів ся до чиста на вид сего, що побачили зго очі. Середина дому зівсім не відповідала зго зверхному виглядові. Гості вийшли насамперед до просторих сіній, котрих стіни були майже цілковито покриті зброєю, оружжєм і шкірами диких звірят.

В двох величезних грубах горіли деревлянні колоди і при їх янім світлі було видно богаті сідла на коні, блискучі панцирі, нагрудники, польські і турецькі шоломи і місьюрки зі срібними верхами. На противлежній стіні висіли щити, яких вже не уживано в тих часах, коло них ратища і списи і січна зброя, почавши від шабель а скінчивши на кинжалах і ятаганах, котрих рукояти миготіли при блеску огню ріжними барвами, як маленькі зірки. По кутах звисали цілі вязанки шкір з лисів, вовків, медведів, кун і горностаїв — доказ мисливського хисту молодих князів. Низше, вздовж стін, дрімали на обручах яструби, соколи і великі беркути, спроваджені з далеких східних степів, а уживані до погоні за вовками.

З тих сіній перейшли гості до великої гостинної кімнати. І ту на комині з припічком горів яркий огонь. Ся кімната була эще богатше прибрана як сіни. Гибльовані стіни були покриті килимами, а підлога була вистелена пишними східними коврами. На середині стояв довгий стіл на перехресних ногах, збитий з простих дошок а на нім кришталева посуда, золочена, або різана з венецького шкла. По під стінами стояли менші столи, шафи, і полиці, а на них сепети, скринки викладані бронзом, мосяжні ліхтарі і годинники зрабовані свого часу Турками від Венеціян а відтак Козаками від Турків. Ціла кімната була заложена множеством дорогідінних предметів, яких ужиток був самим газдам дуже часто незнаний. Скрізь було богаттво пере-

мішане з степовою простотою. Цінні турецькі комоди, викладані бронзом, гебаном або перловиною, стояли побіч негнбьованих полицок, прості деревляні крісла побіч м'яких соф, повкриваних коврами. Подушки, що лежали після східної моди на софах, були повипихані сіном або гороховинем. Дорогі тканини і багаті предмети — було се так зване "добро" турецьке, або татарське, куплене за півдармо від Козаків, або здобуте на війні в часті ще старим князем, в часті молодими Булигами, що воліли пускати ся чайками на Чорне Море, ніж женити ся і пильнувати гавдівства. Все те зівсім не дивувало пана Скшетуского, що знав пограничні доми, але волоський боярин з дива не міг зійти видячи серед сего богацтва Курцевичів повбраних в ялові чоботи і кожухи не дуже ліпші від тих, що носила служба; дивував ся також і пан Льонгін Подбіпента, що привик на Литві до иньших порядків.

Тимчасом молоді князі приймали гостей щиро і з великою охотою, але що не мали оглади в сьвітї, то робили се так незграбно, що намісник ледви міг стримати ся від сьміху.

Старший Симеон говорив:

— Радісьмо вашмосцям і вдячні за ласку. Дім наш — дім ваш, отже будьте як у себе в дома. Кланяємо ся панам добродіям в низьких порогах.

І хоч не знати було в эго голосі ніякої покори, або розумія, щоби приймав висших від себе, прецінь кланяв ся їм козацьким звичаєм по пояс, а за ним кланяли ся молодші брати, думаючи, що сего вимагає гостинність, говорячи:

— Чолом вашмосцям, чолом!

Тимчасом княгиня, потягнувши Богуна за рукав, випроводила эго до иньшої кімнати.

— Слухай, Богун — сказала скоро — не маю часу багато говорити. Я завважала, що ти сего молодого шляхтича взяв на зуб і шукаєш з ним зачіпки?

— Мати — відповів Козак, цілючи стару в руку. — Сьвіт широкий, эму иньша дорога, а мені иньша. Анї я эго знав, анї за него чував, але нехай ся він мені не нахиляє до князівни, бо як живу, шаблю в очи засьвічу.

— Гей, здурів, ошалів! А де голова, Козаче? Що ся з тобою діє? Чи ти хочеш погубити і нас і себе? Се з жовнір Вишневецького і намісник, визначний чоловік, бо від князя їздив до хана в посольстві. Нехай ему під нашим дахом волосок з голови спаде, знаєш, що буде? Зараз воєвода очи зверне на Розлоги, зго пімстить, нас нажене на чотири вітри, а Елену забере до Лубнів — і що тоді? Чи нападеш на Лубни? Спробуй, то побачиш. Хилить ся шляхтич до дівчини, нехай ся хилить, як приїхав, так і поїде, і буде спокій. Отже гамуй ся, а як не хочеш, то їдь, звідкись приїхав, бо нам еще ту спровадиш нещастя!

Козак гриз вус і сопів, але зрозумів, що княгиня має слухність.

— Они завтра відідутъ, — сказав — і я ся погамаю, але нехай лишень чорнобрива до них не виходить.

— А тобі що? Щоби думали, що зї замикаю? Отже виїде, бо я сего хочу. Ти ся мені в хаті не розпоряджай, бось не господар.

— Не гнівайте ся княгине. Як не можна инакше, то буду для них солодкий, як турецькі бакалїї. Зуба на зуб не поставлю, шаблі анї дїткну ся, хочби мене гнів мав пожерти, хочби душа мала плакати. Нехайже буде ваша воля!

— А так то і говори, соколе, возьми теорбан, заграй, засьпївай, то і на душі стане тобі легше. А тепер ходи до гостей.

Вернули назад до гостинної кімнати, в котрій князі, не знаючи як бавити гостей, все їх запрошували, щоби були собі раді і все кланяли ся по пояс. Пан Скшетуский глянув остро і гордо Богунови в очи, але не знайшов в них зачіпки анї визову. Обличе молодого підполковника було ясне і веселе. Намісник приглядав ся ему уважно, бо перше в темряві не міг бачити зго рисів. Тепер побачив юнака, стрункого як тополя, зі смагливим лицем, прикрашеним чорним буйним вусом. Веселість зго облича продирала ся через українську задумчивість, як сонце через хмару. Чоло мав високе, на котре спадала чорна чуприна, обтята рівно над рясними чорними бровами. Орлиний ніс, роздуті нїздря і білі зуби, що полискували при кожній усьмішці, додавали еще принадї сему буйному типови української кра-

си, що аж за очі брала. Надзвичайно багатий убір вирізняв також молодого підполковника від князів повбираних в кожухи. Богун мав на собі жупан зі срібної лями, і червоний контуш, яку то барву носили всі переяславські Козаки. На бедрах носив кременний пояс, з котрого звисала дорогоцінна шабля на шовкових спонах; але і шабля і убір гасли при багатстві турецького кинжала, затканого за пояс, котрого рукоять так була висаджена дорогими камінями, що аж сипало від неї іскрами. Так прибраного кождейби радше уважав его за якийсь паняtko високого роду, ніж за Козака, тим більше, що і его свобода рухів і великопанські манери не зраджували низького походження. Приблизивши ся до пана Льонгіна, вислухав історії про предка Стовейка і про зітненє голов трох Хрестоносців, а потім звернув ся до намісника і, так якби межі ними нічого не зайшло, спитав з повною свободою:

— Ваша мосць, чую, повертаєш з Криму?

— З Криму — відповів сухо намісник.

— Був і я там, і хоч не заганяв ся аж до Бахчисараю, то думаю, що еще і там буду, если ся справдить се, про що говорять.

— Про що васць думаєш?

— Говорять, що если милостивий король розпічне війну з Турками, то князь воевода навістить Крим огнем і мечем, і через сі вісти є велика радість на Україні і на Низу, бо если під таким вождом не погуляємо в Бахчисараю, то хиба під жадним.

— Погуляємо, як Бог на небі, — відізвили ся Курцевичі.

Поручникови подобало ся се поважанє, з яким підполковник говорив про князя і він усміхнуши ся, сказав вже лагіднішим тоном:

— Васці, як виджу, не досить походів з Низовцями, які тебе преці окрили славою.

— Мала війна, мала слава. Велика війна, велика слава. Конашевич Сагайдачний здобув її не тільки на чайках але і під Хотином.

В тій хвилі відчинили ся двері, і до кімнати війшов Василь, найстарший з Курцевичів, проваджений за руку княжною Еленою.

Був се чоловік середних літ, блідий і худий, з обличчям аскета, що нагадувало византийські образи святих. Довге волосся, що передвчасно посивіло від нещастя і болю, спадало йому аж на рамена, а замість очей мав дві червоні ями; в руках тримав мосяжний хрест, котрим почав благословити кімнату і всіх присутних.

— В ім'я Бога і Отця, в ім'я Спаса і Св'ятої Пречистої — говорив — эсли ви з апостолами і приносите добрі новини, витайте в християнських порогах. Амінь!

— Вибачте вашмосцьове, — сказала тихо княгиня, — він має розум помішаний.

Василь все благословив всіх хрестом і говорив дальше:

— Так як написано в апостольських книгах: "Ті, що пролиють кров за віру, будуть спасенні; котріж поляжуть для земських дібр, для зиску або добичі, — будуть осуджені..." "Молім ся! Горе вам, братя! горе мені, бо ми воювали задля добичі! Боже, будь милостив нам грішним! Боже, будь милостив... А ви, мужі, що прибулисте з далека, які новини приносите? чи эсьте апостолами?"

— Замовк, і здавало ся, що чекає на відповідь, отже намісник відповів по хвили:

— Далеко нам до такої високої ранги. Ми з тільки жовнірами, що готові полягти за віру.

— То будете спасенні — сказав сліпий — але для нас не надійшла година визволення... Горе вам, братя! горе мені!

Послідні слова вимовиви майже з зойком, а на эго лиці малювала ся така безмірна розпука, що гості не знали, що робити. Тимчасом Элена посадила эго на кріслі, а сама побігла до сіній і вернула за хвилю з лютнею.

Тихі звуки лютні полетіли по кімнаті, а їм до втуру почала княжна співати набожну пісню:

Вважи дорогу, о Всемогучий,
Бо як паломник на роздорожу,
Як той човен на синім морю,
Блуджу, блукаю.

Сліпець перехилив в зад голову, і слухав слів пісні, що мабуть ділали на него як гоючий бальзам, бо з лица поволи зникали біль і розпука; в кінці голова впала ему на груди, і так сидів неповоротно неначеби засипляв.

— Аби лиш не переривати сьбіву, то він цілковито успокоїть ся — сказала тихо княгиня. — Бачите вашмосцьове, эго помішанэ полягаэ на тім, що цілий час очікуэ апостолів, і хтоби не прийшов до дому, сейчас питаэ, чи не апостоли...

Тимчасом княжна Елена сьпівала дальше:

В ночі і в день до Тебе кличу,
Прости провини, успокій душу.
Будь мені батьком, добрим, ласкавим,
Вислухай, прошу!

Эї дзвінкий голос щораз кріпшав, і з сею лютнею в руді, з очима зверненими в гору, виглядала так чудово, що намісник не міг від неї очий відірвати. Задивив ся в ню і забув о сьвітї.

З подиву розбудули эго доперва слова старої княгинї:

— Досить сего! вже він тепер не скоро розбудить ся. А тимчасом прошу іхмосців до вечерї.

— Просимо на хліб і сіль! — відізвали ся за матерію молодї Булиги.

Пан Розван, як кавалэр зі сьвітовими манэрами, подав рамя княгини, а видячи се пан Сьшетуский — посунув ся зараз до княжни Елени. Серце ему змякло на віск, коли почув эї руку на своїй, в очах стали іскри — і заговорив:

— Знать вже і ангели в небі не сьпіввають гарнійше від вацьпанни.

— Грішиш, лицарю, прирівнюючи мій сьпів до ангелського — відповіла Елена.

— Не знаю, чи грішу, але се певне, що радо давбим собі і очи викапати, щоби тільки міг слухати твого сьбіву до смерти. Але що я говорю! Будучи слїпим, не мігбим тебе бачити, а се знов булоби страшною мукою.

— Не говори сего вашмосць, бо виїхавши звідси завтра, завтра забудеш.

— О, не буде сего, бо так-ем ся в вацьпанні розлюбив, що доки мого житя, не хочу знати другої любови, а сеї не забуду!

Темні румянці виступили на лице князівни, і її грудь почала сильнійши філюватись. Хотїла відповісти, але тільки губи її дрожали, отже пан Скшетуский говорив дальше:

IV

— Вацьпанна радше забудеш про мене при сїм гарнім ва-тажкови.

— Ніколи, ніколи! — шепнула дівчина. — Але вацьпан бережи ся зго, се страшний чоловік.

— Що мені там значить оден козак, а хочби з ним і ціла Сїч тримала, я для тебе готов на все відважити ся. Ти для мене дорожша, як цілий сьвіт, — лишень не знаю, чи можу числити на взаїмність.

Тихе "так" забренїло в ухах пана Сшетуского, як райська музика і зараз видало ся ему, що в нїм що найменше бє ся десять сердець; все ему в очах пояснїло, не начеби соняшні лучі освїтили сьвіт; почув у собі якусь незнану силу, немовби ему виресли крила. При вечери мигнула перед ним кілька разів Богунова голова, котрий дуже змінив ся і поблїд, але намісник, маючи взаїмність Елени, не дбав про сего суперника. Впрочім зго думки були заняті чим иньшим.

Отсе він чув, що Елена сидить коло него так близько, що майже раменем дотикає її рамени, бачив румянці, які не сходили з її лица, і від котрих било жаром, бачив її філюючу грудь, і очи, то спущені в долину, і прикриті віями, то знов блискаючі як дві зірки. Бож Елена, хоч була загулюкана Курцевичевою, і хоч жила в сирїцтві, смутку і боязни, то она прецінь була Українкою з огнистою кровію. Коли тільки впали на ню теплі промінї любови, зараз зацвила як рожа і розбудила ся до но-

вого, незнаного жптя. В її обличу заблисло щастє і відвага, а сї пориви, борючи ся з дівочим встидом, помалювали її лица чудовою краскою рожі. Отже пан Скшетуский мало не вискочив зі шкіри. Пив без тям, але мід не ділав на него, бо вже був п'яний від любови. Не бачив нікого більше при столі, тільки свою дівчину. Не бачив, що Богун бліднув щораз більше і стискав рукоять свого кинжала; не чув, як пан Льонгін оповідав по раз третій про предка Стowejка, а Курцевичі про свої виправи по "турецьке добро". Пили всі крім Богуна, а найліпший примір давала сама стара княгиня, пючи, то за здоровлє гостей, то за здоровлє ласкавого князя, або господара Лупула. Була також мова про сліпого Василя, про єго давнійші лицарські подвиги, про єго нещасливу виправу і єго теперішне помішанє, котрє найстарший Симеон так пояснював:

— Подумайте лишень вашмосцьове, що коли найменше стебельце в оці перешкаджає дивити ся, якже тоді великі кавалки смоли, діставши ся до розуму, не малиби єго помішати?

— Дуже се делікатний інструмент — завважав пан Льонгін.

Втім стара княгиня спостерегла змінене лице Богуна.

— Що тобі, соколе?

— Душа болить, мати — сказав сумно, — але козацьке слово не дим, отже здержу ся.

— Терпи, синку, могорич буде!

Вечера була скінчена, але меду все доливано до чарок. Ввійшли козачки, яких закликано, щоби танцювали на потіху гостей. Забрєніли цимбали і бубон, при котрих музиці заспані хлопці мусіли танцювати. За хвилю і молоді Булиги пустили ся в присюди. Стара княгиня, взявши ся під боки почала тупати ногами на однім місци і присьпівувати, а видячи се пан Скшетуский попросив Єлену в танець. Коли її обняв руками, здавало ся єму, що притискає до грудий кавалок неба. Від скорого танцю її довгі коси обмотали єго шию, так якби дівчина хотіла єго привязати до себе раз на завсїгди. Отже не витримав, а доглянувши, коли ніхто не дивив ся, нахилив ся і поцілував з цілої сили її солодкі губи.

Пізно в ночи, коли знайшов ся сам лишень з паном Льонгіним в кімнаті де їм постелено спати, замість іти спати, сїв на тапчані

і сказав:

— З иньшим чоловіком поїдеш вацьпан завтра до Лубнів.

Подбїлнта що власне скінчив пацір, отворив широко очи і спитав:

— А то як? чи вашмосць ту лишиш ся?

— Не я, але серце лишить ся, бо зі мною поїде солодкий спомин. Бачиш, вацьпан, який я зворушений, а се тому, що від любови ледво могу віддихати.

— То вацьпан залюбив ся в княжній?

— Не инакше, так як мене вашмосць бачиш. Сон втікає від мене, і лишень маю охоту до зітхань, так що мало не розплину ся як пара, — а говорю се вацьпанови тому, що маєш чутливе серце виголодніле без любови, тож легко зрозумієш мою муку.

Пан Льонгін почав сам зітхати, на знак що розуміє, що то є любов, і по хвили запитав жалісно:

— А може вацьпан також слюбував чистоту?

— Питанє васці не є до річи, бо колиби всі зачали так слюбувати, то генус гуманум (рід людський) мусївби згинути.

На се вїшов слуга і перервав дальшу розмову. Був то старий Татарин з бистрими чорними очима, і з висохлим, поморщенним лицем. Вїшовши, моргнув на Скшетуского і запитав:

— А чи не треба чого вашмосцям? може по чарці меду до подушки.

— Не треба.

— Татарин наблизивши ся до Скшетуского, проморкотїв:

— Маю для В. пана слівце від панни.

— Будьже для мене Пандаром! — закликав утішений намісник. — Можеш говорити при сїм кавалєрови, бо він вже знає мїй секрет.

Татарин добув з рукава кавалок стяжки.

Панна присилає В. панови отсю денту і наказала сказати що вас любить з цілої душі.

Поручник вхопив ленту і почав єї цілувати і до груди притискати, і доперва успокоївши ся трохи, запитав:

— Що тобі сказала повісти?

— Що любить вашмосць пана з цілої душі.

— Наж тобі таляра на пиво. Сказала отже, що мене любить?

— Так.

— Наж тобі еще таляра. Нехайже її Бог благословить, бо она мені наймилійша. Скажиж її... або зачекай, сам до неї напишу: принеси мені лишень чорнила, пер і паперу.

— Чого? — запитав Татарин.

— Чорнила, пер і паперу.

— Сего у нас в дома нема. За князя Василя було — і опісля, як молоді князі вчили ся у черця писати, але се вже давно.

Пан Скшетуский заломив руки.

— Мосці Подбіпэнтю, не маэш часом чорнила і пер?

Литовець тільки розложив руки і звернув очи до гори.

— Тьфу до лиха — сказав поручник — ото клопіт. Тимчасом Татарин усїв кучма коло огню.

— Пощо писати — сказав поправляючи недогарки. — Панна пішла спати. А се, що ваша милість хоче писати, можна завтра буде сказати.

— Коли так, то що иншого. Як бачу, то ти вірний слуга княжни. Наж тобі еще третого таляра. Давно служиш?

— Го! го! вже минуло чотирнайцять літ, як мене князь Василь взяв в ясир, і від сеї пори служив я ему вірно, а коли сеї памятної ночі відїздив на завсїгди, то лишив дитину Константинови, а мені сказав: "Чегли, і ти не відступи від дівчини і будеш її стеречи, як ока в голові. Лаха іл Алла!" (Бог э оден).

— І ти так робиш?

— І так роблю, і дивлю ся.

— Говори, що видиш? як ту княжні?

— Зле ту про ню задумують, бо її хочуть віддати Богунови.

— О! не буде з сего нічого! буде кому за нею упімнути ся!

— Так! — сказав старий перевертаючи обгорілі поліна. — Они хочуть її дати Богунови, щоби її взяв і поніс, як вовк ягня, а їх лишив в Розлогах, бо Розлоги належать по князеві Василеві до неї, не до них. А він, Богун, готов се зробити, бо має по комишах поховано більше золота і срібла як э піску в Розлогах, але она его не навидить від тоді, як при ній розрубав чеканом чоловіка. Ся кров станула межі ними і з неї ви-

росла ненависть. Бог в оден!

Намісник не міг сеї ночі заснути. Ходив по кімнаті, дивився на місяць, і через голову пересувалися ему різні думки що до будучности. Зрозумів тепер гру Булигів. Колиби князю взяв який сусідний шляхтич, тоби упігнув ся за Розлоги і мавби слухність, бо Розлоги належали до неї; а можеби еще зажадав рахунків з опіки. З тої причини постановили Булиги віддати дівчину за Богуна. На саму думку про се, пан Скшетуский затискав кулаки і руками шукав шаблі. Отже рішив ся не допустити до сего, і чув ся досить сильним, щоби се зробити. Преці опіка над Еленою належала і до князя Вишневецького, раз тому, що Розлоги були дані старому Василеві князями Вишневецькими, а по друге, що сам Василь писав з Бару лист до князя і просив о опіку над Еленою. І тільки в наслідок навали публичних справ, воєн і різних підприємств, склало ся, що воєвода не міг до тепер вглянути в справу опіки. Але вистарчить сказати ему одно слово, а вимірить справедливість. Вже розвиднювало ся, як пан Скшетуский кинув ся на постіль. Спав твердо, і як пробудив ся, мав вже готову постанову. Повбирали ся отже скоро з паном Льонгіном, тимбільше, що вози вже чекали готові, а жовніри пана Скшетуского сиділи вже на конях готові до відїзду. В гостинній кімнаті посол покріпляв сили—поливкою в товаристві Курцевичів і старої княгині; лишень Богуна не було; не знати: чи еще спав, чи відїхав?

Покріпивши ся, пан Скшетуский сказав:

— Мосця пані! Час утікає, за хвилию треба нам сідати на коні, отже нїм подякуємо вдячним сердцем за гостинність, маю я ту важну справу, про котру хотївбим кілька слів поговорити на особности.

На лиці княгині відмалювало ся здивованє; глянула на синів на посла і пана Льонгіна, якби хотїла відгадати з їх облич, о що ся розходить, і сказала з очевидним занепокоєнєм:

— Служу вашмосці.

Посол хтів вставати, але не дозволила ему, і перейшли до сїний, покритих оружєм і зброєю. Молоді князі станули в ряді за ма-

терію, котра станувши перед Скшетуским спитала:

— Про яку справу хочеш вацьпан говорити?

Намісник вилявив в ню свої бистрі, майже суворі очі, і сказав:

— Вибачте їмосць, і ви, молоді князі, що поступаю против звичаю, і замість говорити через послів, сам говорю про таку справу. Але що инакше не може бути, проте без довшого проволіканя представляю їмосци пані і їхмосцям, яко опікунам, мою покірну просьбу, щобиьсте зволили віддати мені княжну Елену за жінку.

Колиби в тій хвили, в часі зими, грім вдарив на майдані в Розлогах, то меньшеби зробив вражінэ на княгиню і эї синів, як сі слова намісника. Через хвилю дивили ся эдумілі на говорячого, що стояв перед ними випростований спокійний і гордий, неначеби не думав просити, але розказувати, і не вміли знайти слова відповіді, аж княгиня почала питати:

— Якто? васць? о Елену?

— Я, мосця пані — і се э мій невідкличний намір.

Наступила хвиля мовчаня.

— Чекаю на відповідь їмосць пані.

— Вибач вацьпан — відповіла, прийшовши до себе, княгиня, а эї голос став сухий і острый, — хоч се велика честь для нас, просьба такого кавалэра, але з того не може нічого бути, бо Елену я вже приобіцяла кому другому.

— Подумай лишень вацьпані, як дбайлива опікунка, чи се не було проти волі княжни, і чи я не ліпший від сего, котрому эї вацьпані приобіцяла.

— Мосці пане! Хто ліпший, то моя річ. Можеш бути і найліпший, нам се не робить жадної ріжницї, бо тебе не знаємо.

На се намісник випростував ся эще більше, а эго зимний погляд став острый як ніж:

— Але я вас знаю, зрадники! — гукнув. — Хочете кривнячку віддати хлопови, щоби вас лишень лишив в посіданю не правно забраного маєтку . . .

— Ти сам зрадник! крикнула княгиня. — Так то платиш за гостину, таку то маєш вдячність в серцю? О гадино! Щось за один? звідки ся взяв?

Молоді Курцевичі почали тріскати пальцями і розглядати ся по стінах за збруєю, а намісник говорив:

— Погани! загарбалисьте посілість сироти, але нічого з того. За день вже князь буде про се знати!

Почувши се, княгиня кинула ся в зад кімнати і вхопивши рогатину, йшла з нею до намісника. Князі також, вхопивши, що котрий міг, сей шаблю, той кинжал або ніж, оточили єго півколесом, віддихаючи тяжко, як стадо розшалілих вовків.

— До князя підеш? — кликали княгиня — а знаєш ти, чи живий звідси вийдеш? чи се не твоя послідна година?

Скшетуский зложив руки на грудях і ані оком не моргнув.

— Вертаю з Криму, як княжий посол, — сказав, — нехай мені ту хоч волосок з голови впаде, то за три дні з сего місця і попелу не лишить ся, а ви погниєте в лубнянських льохах. Чи є на світі сила, щоби вас могла охоронити? Не грозить, бо вас ся не бою!

— Згинемо, але ти згинеш перше.

— Як так, то бий, ось моя грудь.

Князі з матерію тримали все вістря справлені проти грудий намісника, але сказавбись, якась невидима сила повздержувала їх руки, якби ланцухами. Сопіючи і скрегочучи зубами, рвали ся в безси́льній злості, але жаден не вдарив. Бояли ся Вишневецького.

Намісник став паном ситуації.

Безси́льний гнів княгині виляв ся лишень потоком зневаг.

— Лапцярдюго! голодранче! забавло ся тобі княжої крови — але нічо з того! Кождому віддамо, аби лиш не тобі, а сего нам і сам князь не може розказати.

На се пан Скшетуский:

— Не пора мені виводити ся з мого шляхотсва, але так думаю, що ваше князівство моглоби за ним носити мечик і щит. Впрочім, коли хлоп був для вас добрий, то я ліпший. Що до мого маєтку, то і сей може піти з вашим на взаводи, а що говорите, що мені не дасьте Элени, то послушайте, що вам скажу: і я лишу вас в Розлогах і не буду жадати рахунку з опіки.

— Не даруй сего, що не твоє.

— Не дарую, але даю обітницю на будуче і ручу за ню лицарським словом. Отже вибирайте: або зложити князеви рахунки з опіки і забрати ся з Розлогів, або мені віддати дівку, і затримати-посілість . . .

Рогатина висувала ся поволи з рук княгині. По хвили упала з бренькотом на підлогу.

— Вибирайте — повторив Скшетуский — авт пацем, авт беллюм! (або мир, або війну).

— Щастє се — сказала вже лагіднійше Курцевичева, — що Богун поїхав з соколами, не хочачи дивити ся на вашмосця, бо він вже вчера підозрівав. Инакше не обійшло би ся ту без розливу крови.

— Мосця пані, і я ношу шаблю не на тоє, щоби мені лиш пояс обтягала.

— Подумай однак вашмосць, чи се політично зі сторони такого кавалєра, щоби, війшовши по доброму до дому, так на людей наставати і брати дівку силоміць, так якби з турецької неволі?

— Так годить ся, коли мала бути проти волі запродана хлопови.

— Того васць про Богуну не говори, бо він хоч не має родичів, то преці се великий войовник і славний лицар, а нам знаний від дитини і в дома так якби кривий. Для него се однаково, чи відібрати єму сю дівку, чи єго ножем пхнути.

— Мосця пані, мені час в дорогу, отже вибачайте, що єще раз повторю: вибирайте!

— А що, ви сини, скажете на таку покірну просьбу сего кавалєра. Булиги споглядали по собі, тручали ся ліктями і мовчали.

Вкінци Симеон промуркотів:

— Кажеш бити, мати, то будемо, — кажеш дати дівку, то дамо.

— Бити зле і дати зле. Опісля звертаючи ся до Скшетуского:

— Припер-єсь нас васць до стїни, хоч тріснути треба. Богун шалений чоловік, готов поважити ся на все. Хто нас охоронить перед єго местию? Сам згине, але нас перше погубить. Що нам робити?

— Ваша в тім голова.

Княгиня мовчала через хвилю:

— Слухайже, вашмосць. Се все мусить лишити ся в тайні. Богуна виправимо до Переяслава, сами з Еленою виїдемо до Лубнів, а васць попросиш князя, щоби нам прислав до Розлогів залогу. Богун має око-ло півтора сотки семенів, з котрих часть з ту. Не можеш Елени зараз взяти, бо її відібз. Инакше се не може бути. Отже їдь, не говорячи про се нікому і жди на нас.

— Щобисьте мене зрадили?

— Колибисьмо лише могли! але сам бачиш, що не можемо. Дай слово, що через той час не видаш секрету!

— Даю — а ви даєте дівку?

— Бо не можемо не дати, хоч нам Богуна жаль . . .

— Тьфу! тьфу! мосці панове — сказав нагло намісник, звертаю-чи ся до князів — чотирох вас як дубів, і боячи ся одного Козака, хо-чете згд зрадою взяти. Хоч я повинен вам дякувати, то однак скажу: не пристоїть се чесній шляхті.

— Васць ся до сего не мішай! — закричала княгиня. Се не твоя річ. Що нам робити? кілько васць маэш жовнірів на зго півтора сотки семенів? Оборониш нас? оборониш Елену, котру він готов силоміць пірвати? Ідиж собі до Лубнів, а що ми зробимо, то вже наша річ, кобисьмо привезли тобі Елену.

— Робіть що хочете; одно вам тільки еще скажу. Колиби княжній стала ся яка кривда, — то горе вам!

— Не починайже собі так з нами, щобиць нас не допре-вадив до десперації!

— Босьте хотіли зробити над нею насильство, а і тепер, про-даючи її за Розлоги, не прийшло вам до голови спитати: чи буде її по мисли моя перзона? (особа).

— Отже спитаємо її в твоїй присутности — сказала княгиня, дусячи в собі гнів, що наново починав нуртувати в э груди, бо добре порозуміла погорду в словах намісника.

Симеон пійшов по Елену і за хвилю вернув з нею до сінній.

Серед сих гнівів і грозьб, що еще немов висіли в воздуху, як відгомін переминаючої тучі, серед сих суворих поглядів, суво-рих облич, її чудове лице засьвітало, як сонце по бурі.

— Мосця панно! — сказала понуро княгиня, показуючи на

Скшетуского, — эсли маэш до сего волю, то се твій будучий муж.

Елена зблїдла як стїна, і крикнувши, закрила очи руками, а потїм нагло простягла їх до Скшетуского.

— Чи се правда? — шепотїла радїсно.

Годину пізнїйше віддїл посла і намісника посував ся поволи лїсним гостинцем в напрямї Лубнїв. Скшетуский з паном Љонгїном Подбїпєнтою їхали на передї; за ними тягнули ся посолські вози довгою змією. Намісник їхав в задумї і тузї, коли нагло з сеї задуми збудули єго уриванї слова піснї:

”Тужу, тужу, серце болить . . .“

В глубинї лїса, на вузкій лїснїй дорїжцї, показав ся Богун. Єго кїнь був дочиста покритий піною і болотом.

Очевидно Козак, після свого звичаю, пустив ся на степ і лїси, щоби ся упити вітром, і переболїти се, що душу болїло.

Тепер власне вертав до Розлогїв.

Дивлячись на сю дїйсно пишну постать, що лишень мигнула і зникла, пан Скшетуский мимоволї подумав собі, а навїть мрукнув під носом:

— Але прецїнь се щастє, що він при нїй розтяв чоловіка.

Нагло якїись жаль стиснув єго за серце. Жаль єму було і Богуна, а єще бїльше сего, що звязавши ся словом, не мїг тепер пігнати за ним конем і сказати:

— Любимо одну, отже одному з нас не жити. Добудь, Козаче, шаблї.

V

Прибувши до Лубнїв, не застав пан Скшетуский князя в дома, бо сей поїхав до Сїнчі на хрестини до свого давнїйшого дворянина пана Суфчиньского. З ним поїхала княгиня, двї панни Збараскї і богато пньших осіб з княжого двора. Отже дано знати до Сїнчі о поворотї намісника з Криму і о прибутю посла; тимчасом знакомї і товаришї vitality радїсно Скшетуского по довгїй подорожи, а особливо пан Володийовский, що по послїднїм поєдинку зробив ся найблизшим при-

ятелем нашого намісника. Він відзначався тим, що завжди був залюблений. Переконавшися про нещирість Ганусі Божобогатої, звернув був своє чутливе серце до Анелі Ляньської, що була рівнож на жіночій дворі, а коли она, місяць тому назад, віддала ся за пана Станішевського, тоді Володійовський, щоби ся потішити, почав зітхати до старої княжни Збараскої Анни, кривнячки князя Вишневецького.

Однак знав добре, що піднісши так високо очи, не міг мати найменшої надії, тимбільше, що і по княжну вже зголосили ся свати: пан Бодзінський і пан Лясота, в імені ленчицького воєводи пана Пшиємського. Отже оповідав нещасливий Володійовський нашому намісникови про свої нові гризоти, познакомлюючи зго з двірськими новинами і таємницями, однак сей слухав одним ухом, бо мав голову і серце заняті чим иньшим. Колиби не сей неспокій, що звичайно ходить в парі з любовію, хочби і взаємною, бувби пан Скшетуский чув ся щасливим, вернувши по довгій неприсутности до Лубнів, де зго окружили жичливі товариші і гамір жовнірського житя, з яким він був так зжив ся. Бо Лубні, хоч були укріпленою панською резиденцією, проте під зглядом величавости могли ся рівнати зі всіма осідками королеят, а ріжнили ся від них лиш сим, що житя в них було суворе, військове. Хто не знав тамошних звичаїв і порядків, той, хочби приїхав в найспокійнішій часі, міг думати, що там готується якийсь воєнний похід. Було там більше жовніра як дворян, желізо впадало в очи більше як золото, гомін труб давав ся чути частійше, як гамір забав і бенкетів. Всюди панував взірцевий лад, і незнана деінде карність; всюди роїло ся від лицарства з під ріжних хоругв: панцирних, драгонських, козацьких, татарських і волоських, під котрими служило не лише ціле Задніпровя, але також охоча шляхта зі всіх сторін Річи Посполитої. Хто хотів вишколити ся в лицарській ремеслі, той ішов до Лубнів, отже були там і Українці, і Мазури, Литовці, Малополяне, навіть і Прусаци. Піші полки і артилерія, або так званій "огнистий" люд, складали ся переважно з вибраних Німців, нанятих за високий жолд. При драгонах служили головно місцеві, при татарських хоругвах Литовці: Малополяне горнули ся найрадше під панцирні стяги. Князь не позволяв лицарству киснути, тому в обозі панував безнастанний рух. Одні полки виходили на зміну до станиць і паланок, другі

вертали до столиці, а муштра і виправи відбували ся по цілих днях. Часами також, хоч і спокійно було від Татарів, робив князь далекі походи в глухі степи і пустині, щоби жовнірів привчити до зношеня воєнних трудів, і дійти там, де ще ніхто не ходив, і рознести славу свого імени. Так приміром минушої осені задушив ся був лівим берегом Дніпра аж до Кодака, де єго пан Гродзїцький приймав як удільного монарха. Опісля пішов попри пороги аж до Хортиці і казав висипати на урочиську Кучкаси велику могилу з каменя, на памятку і знак, що жаден пан не був еще так далеко в сих сторонах. (1.)

Пан Богуслав Машкевич, що, хоч молодий, був добрим жовніром, а до того чоловіком ученим, і що описав сей похід, як рівнож і иньші подібні виправи князя, оповідав панови Скшетуському чуда про сю виправу, а пан Володийовский, що також брав в ній участь, зараз всьо потверджував. Отже бачили пороги і подивляли їх, а особливо страшного Ненаситця, що рікрічно, як колись Сцилля і Харибда, пожирав кількадесять людських жертв. Опісля ішли на схід випаленим степом, де кінниця не могла іти задля недогарків, так, що аж треба було коням ноги обвивати шкірами. Знайшли там множество гадюк, і величезних вужів довгих по десять ліктів, а таких грубих, як мужеське рамя. По дорозі вирубували на самотних дубах княжі герби на памятку, а вкінци знайшли такі глухі степи, де вже не було і сліду чоловіка. — Я вже думав — говорив учений пан Машкевич, — що доведе ся нам на взір Одисея зійти вкінци до Аду (пекла).

На се пан Володийовский:

— А люди з під хоругви пана стражника Замоїського, що йшли по переді, присягали, що вже бачили сі стовпи, коло котрих кінчить ся земля.

Намісник взаімно оповідав товаришам про Крим, де перебув майже півроку, чекаючи на відповідь хана; оповідав про тамошні міста, що полишали ся з давних часів, про Татарів і про їх воєнну силу, а в кінци про перестрах, в яким жили, відколи почули про велику виправу на Крим, в якій мали взяти участь всі війська Річи посполитої. Так бала-

---

(1.) Э се слова Машкевича, котрий міг не знати про побут на Січи Самуїла Зборовського.

кали що вечера і ждали на поворот князя. Тимчасом намісник представляв що найблизшим товаришам пана Льонгіна Подбіпенту, котрий, маючи солодку вдачу, відразу зєднав серця всіх, а показавши до того при пробах з мечем свою надлюдську силу, здобув собі рівночасно загальне поважанє. Оповідав він вже кільком про свого предка Стowejка і про три голови, не оповідав лишень про свій обіт, щоби не наразити ся на жарти. Особливо припали собі до вподоби оба з паном Володийовским, мабуть тому, що оба мали дуже чутливі серця і вже по кількох днях ходили разом на мійські вали, щоби разом зітхати, оден до зірки, що була трохи за високо, щоб її дістати, себто до княжни Анни, — другий до незнаної, від котрої ділили зго три нестяті голови.

Володийовский навіть намовляв пана Льонгіна до драгонів, але Литовець постановив собі конечно записати ся під панцирний стяг, щоби служити під Скшетуским, тимбільше, що довідав ся в Лубнах на велику втіху, що всі зго мають за знаменитого лицаря і за одного з найліпших княжих офіцерів. А власне в хоругві, котрої поручником був Скшетуский, отворив ся ваканс по пану Закшевскім, з прізвиским "Мізерере меї", (змилуй ся надімною) що вже від двох тижнів лежав безнадійно хорий, бо від вогкості поотвирали ся ему всі рани. До любовної жури намісника прилучив ся зще отже і смуток з причини грозячої страти старого товариша і досвідченого друга; пересиджував що дня довгими годинами коло зго ложа і потішав, як умів, покріпляючи зго надією, що зще не оден похід разом відбудуть.

Але старець, не потрібував потіхи. Конав собі весело на твердім жовнірськім ложу, обтягненім кінською шкірою, і глядів з усмішкою на Розп'ятє, завішене над ліжком. А Скшетускому відповідав:

— Мізерере меї, мосці поручнику, вже я собі їду по свою небесну заплату. Моє тіло таке діраве від ран, що побоюю ся, щоби сьвятий Петро, що є Божим маршалком і наглядає за порядком в небі, не відігнав мене від брами через таку подіравлену сукману. Але зму скажу: "Сьвятий Петрусю! заклинаю тебе на Мальхусове ухо, впусти мене, бо сеж преці погани так мені попсували тілесні шати... мізерере меї! а як сьвятий Михаїл буде робити яку виправу на пекольні сили, то старий Закшевский зще придасть ся."

Отже поручник, що як жовнір тільки разів оглядав смерть, не міг стримати сліз, слухаючи сего старця, котрого скін був подібний до по-

гідного заходу сонця.

Аж одного рана задзвонили усі дзвони по всіх лубнянських церквах і костелах, сповіщаючи смерть пана Закшевського. Того самого дня приїхав князь з Сінчі, а з ним панове Бодзінський і Лясота, як також цілий двір і множество шляхти в кількадесяти колясах, бо у пана Суфчинського був великий зйїзд. Князь справив величавий похорон, хочаби почитати заслуги помершого і показати, як він любує ся в лицарських людях. Отже в похороннім поході взяли участь всі полки, що стояли в Лубнах, а на валах палено з рушниць і гаківниць. Кавалерія ішла від замку аж до костела воєнним строєм, але з позваними бандеріями, за нею ішли піші полки з кольбами до гори. Сам князь, прибраний в жалобу, їхав за трумною в позолоченій кариті, запряженій осьмома кіньми, білими як сніг, що мали гриви і хвости помальовані на червоно, а на головах пуки чорних струсиних пер. Перед колясою постунав відділ яничарів, що становили прибічну княжу сторожу, а за колясою їхали на бистрих конях пажі, повбирані по іспанському, дальше високі двірські урядники, гайдуки і вся двірська служба. Похід затримав ся насамперед перед дверми костела, де ксьондз Яскульський повитав труну промовою, що зачинала ся від слів: "Куди так спішиш мосці Закшевський?" Потім промовляло еще кількох товаришів, а межі ними і пан Скшетуский, яко зверхник і приятель помершого. Відтак внесено тіло до костела і ту доперва забрав голос золотоустий бесідник, Езуїт, ксьондз Муховэцкий, що говорив так гарно і зворушаючо, що сам князь заплакав.

Пан Льонгін Подбіпента, що перший раз побачив князя на похороні, не міг сам своїм очам вірити. Бо наслухавши ся так багато про него, думав, що мусить се бути якийсь великан, висший о цілу голову від решти людей, а ту побачив чоловіка малого і досить мізерного. Князь був еще молодий, бо мав щоїно трийцять шість літ, але на его лиці було знати воєнні труди. Бо хоч в Лубнах жив як король, то під час численних виправ і походів ділив невигоди з простими товаришами, їв чорний хліб і спав на землі на шкірах, а що більшу часть життя провів в обозі, то се і відбило ся на его лиці. Однак се лице зраджувало вже на перший погляд незвичайного чоловіка. Видно в нїм було незломну волю і повагу, перед котрою кожний мимоволі мусів схилити голову. Видно було, що сей чоловік знає свою могутність і силу, і колиби

ему хочби завтра вложено корону на голову, не почувби ся ані здивованим ані придавленим єї тягаром. Очи мав великі, спокійні і ласкаві, однак видно було, що в них дрімають блискавиці і горе і тому, хтоби їх розбудив. І ніхто не міг витримати єго спокійного погляду, і бачено нераз послів і досьвідчених двораків, що, станувши перед Яремою, мішали ся і не могли слова промовити. Був він впрочім на своїм Задніпровю правдивим королем; з єго канцелярії виходили привілеї і надання, що починали ся словами: "Ми по Божій милости князь і господин"... і т. д. А з великих панів рідко котрого уважав собі рівним. Князі, в котрих жилах плинула кров давних володарів, бували у него за маршалків. Таким був свого часу і батько Элени, Василь Булига Курвич, котрого рід выводив ся преці від Корията, а в дійсности як вже згадано, походив від Рурика.

Було щось в князеви Яремі, що мимо єго вродженої ласкавости, тримало від него людей з далека. Люблячи жовнірів, він єам з ними жив поуфало, але з ним ніхто не сьмів ся поуфалити. А—однак лицарство, колиби їм був розказав кинути ся з кіньми стрімголов в дніпрові пропасти, виконалоби сей розказ без найменьшої проволочки.

По матери Волошці одідичив білу церу, від котрої бив жар неначе від розпеченого на біло желіза, а також чорний кручий волос, підголений на цілій голові, що лишень на переді спадав рівно на чоло, яке прикривав до половини. Носив ся по польски і не дуже зважав на убір, і лишень підчас великих урочистостей вбирив ся в дорогоцінні шати, але тоді вже цілий сьвітив від золота і дорогих каменів. Пан Льонгін був кілька днів пізнійше присутним на одній з таких урочистостей, коли князь приймав пана Розвана Урсу на авдиэнції. Такі посолські авдиэнції відбували ся завсїгди в так званій голубій сали, бо на єї стели був змальований пензлем Гельмана з Гданська цілий небесний звід разом зі звїздами. Тоді засїдав князь під бальдахимом з оксаміту і горностаїв, на високім кріслі, подібнім до трону, котрого підніжок був оббитий золотою бляхою, а за князем стояв єго секретар, сьєондз Муховецкий, маршалок князь Воронич, пан Богуслав Машкевич, дальше пажі і двацятьох трабантів з галябардами, повбираних в ішпанські строї; глїб салї був переповнений лицарством в блискучих зброях і дорогих вборах. Пан Розван просив в імени господара, щоби князь своїм впливом ввєднав у хана заказ будяцким Татарам, щоби не нападали

на Волощину, де они рікрічно робили страшенні шкоди і спустошеня. На се відповів князь гарною латиною, що будяцькі Татари не дуже то слухали і самого хана, але обіцяв, що коли до него приїде в цвітні ханський посол, Мурза Чавс, то він через него упігне ся у хана за волоськими кривдами.

Пан Скшетуский був вже попередно здав князеві справозданя зі свого посольства і подорожи, як також з сего що чув про Хмельницького і його утечу на Січ. Князь постановив посунути кілька полків ближше до Кодака, але не привязував до сеї справи великої ваги. Так отже, коли здавало ся, що нічого не грозить могучій задніпрянській державі, розпочали ся в Лубнах різні урочистости і забави, раз з причини побуту посла Розвана, а по друге і для того, що панове Бодзінський і Лясота освідчили ся остаточно урочисто, в імени воєводица Пишэмского, о руку старшої княжни Анни і одержали на свою просьбу прихильну відповідь від князя і від княгині Гризельди.

Лишень малий Володийовский оден на сім терпів, а коли его Скшетуский старав ся потішити відповідь:

— Добре тобі, бо коли схочеш, то Гануся Божобогата тебе не мине. Вже то она через ділий час про тебе мило згадувала; я думав з першу що тому, щоби викликати заздрість в Биховця, але бачу, що хотіла его лишень на так вхопити, і хиба до тебе одного щось в серци чує.

— Що там Гануся! Вертай ся назад до неї — не бороню. Але про княжну Анну забудь навіть думати, бо то все одно, щоби ся хотів фенікса на гнізді прикрити шапкою.

— Знаю я добре, що она для мене феніксом, і для того з жалю прийдець мені певно вмерти.

— Будеш жити і знов ся залюбиш, колиб тільки не в княжній Варварі, бо тобі эї другий воєводиц з під носа спрятає.

— А чиж серце слуга, котрому мож розказувати? Чиж можна забронити очам дивити ся на таку чудову істоту, як княжна Варвара, якої вид навіть дикі бестії міг би порушити?

— Маєш бабо радість! — закликав пан Скшетуский. — Бачу, що знайдеш потіху без моєї помочи, але се тобі скажу: вертай ся до Ганусі бо з моєї сторони не будеш мати жадної перешкоди.

Але Гануся навіть не думала про Володийовского. Натомість дражила эї, цікавила і гнівала обоятність пана Скшетуского, котрий вер-

нувши по такій довгій подорожі, майже не глянув на неї. Отже вечерами, коли князь проходив з визначнішими офіцерами і дворянами до забавової кімнати княгині, щоби побавити ся розмовою, Гануся заглядала з поза плечий своєї пані (княгиня була висока, а Гануся низька) і вертіла своїми чорними оченятами в лиці намісника, хочиячи розв'язати сю загадку. Але очи Скшетуского, так само як его мисли, блукали деінде, а коли его погляд упав случайно на дівчину, то такий задуманий і шкляний, неначеб се не була ся, про котру колись співав.

”Як татарська орда,
Береш в ясир корда!..“

— Що ему ся стало? — питала сама себе розпещена дівчина і тупаючи дрібною ніжкою, постановила сю річ розслідити. Не любила ся она вправді в Скшетускім, але привикши до сего, що в ній всі ся любили, не могла сего знести, щоби на ню не звертано уваги і готова була сама залюбити ся в Скшетускім.

— Отже одного разу, коли бігла з мітками для княгині, стрінула пана Скшетуского, як виходив з сусідної кімнати від князя. Налетіла на него як вихор, майже діткнула грудию, і подавши ся нагло в зад, заговорила:

— Ах! як я ся перелякала. Добрийдень вацьпану!

— Добрий день панні Анні. Чи ж то з мене така потвора, що панна Анна аж перелякала ся?

Дівчина стояла зі спущеними оченятами, щіпаючи пальці незнаймої руки кінчик кіс, і переступаючи з ноги на ногу. Ніби змішана відповіла з усьміхом:

— Е ні! се ні... зівсім ні... як маму люблю!

Нагло глянула на поручника, і сейчас спустила очи.

— Чи вацьпан гніваєш ся на мене?

— Я? Абож панна Анна дбає про мій гнів?

— Що правда, то ні. Не мала бим также про що дбати. Може вацьпан думаєш, що зараз стану плакати? Пан Биховець чемнійший...

— Коли так, то не лишає ся мені нічого більше, як уступити перед паном Биховцем і зійти з очий панни Анни.

— А чи я тримаю?

Сказавши се, Гануся заступили ему дорогу.

— То вацьпан вертаеш з Криму? — запитала.

— З Криму.

— А що вацьпан привіз з Криму?

— Привіз пана Подбіпенту. Преці панна Анна эго бачила. Дуже се милий і статочний кавалер.

— Певно що милійший від вацьпана. А пощо він сюди приїхав?

— Щоби панна Анна мала на кім спробувати своєї сили. Але раджу брати ся остро, бо знаю про сего кавалера оден секрет, через котрий він э непобідимий... І навіть панна Анна з ним собі не порадить.

— А чомуж то він э непобідимий?

— Бо не може женити ся.

— А щож мене се обходить. Чомуж то він не може женити ся?

Скшетуский нахилив ся до уха дівчини, але сказав дуже голосно і виразно:

— Бо слюбував чистоту.

— Немудрий вацьпан! закликала скоро Гануся і в тій хвилі полетіла, як сполошена птаха.

Однак сего вечера подивила ся перший раз уважнійше на пана Льонгіна. Гостий того дня було досить, бо князь справляв пращальний пир для пана Бодзінського. Наш Литовець був вбраний в білий шовковий контуш і темно голубий жупан, і виглядав дуже оказало, тимбільше, що при боці, замість катівського зервікапура, висіла легка крива шабля в золоченій похві.

Оченята Ганусі стріляли на пана Льонгіна потрохи навмисно на злість пану Скшетускому. Однак намісник бувби сего не завважав, колиби не Володійовский, що трунувши эго ліктем сказав:

— Нехай попаду ся в яспр, коли Гануся не залицяє ся до сеї литовської хмилевої тички.

— Скажиж се ему самому.

— Певно, що скажу. Буде з них дібрана пара.

— Така межи ними пропорция, що буде міг эї носити замість запинки коло жупана.

— Або замість кутасика на шапці.

Володийовский підійшов до Литовця.

— Моспане — сказав, — недавнось сюда прибув, але бачу, що з тебе не який небудь баламут.

— А то чому, братеньку добродію, а то чому?

— Бо вжесь нам ту збаламутив найгарнійшу дівчину.

— Добродію! — сказав Подбіпента, складаючи руки, — що вацьпан найліпшого говориш?

— Глянь вацьпан на панну Анну Божобогату, в котрій ся ми ту всі позалюбували, як она на вацьпана завертає оченятами. Стережи ся лишень, щоби васці не пошила в дурні, так як нас пошила.

Сказавши се, Володийовській обернув ся на пяті і відійшов, лишаючи пана Льонгіна в остовпіню. Не сьмів він навіть зразу глянути в сторону Ганусі і доперва за якийсь час кинув незначно оком — та аж задрожав. З поза рамени княгині Гризельди гляділо на него дійсно двоє горючих оченят, уперто і з цікавостію. — "Апаге сатанас" (відійди сатано) — подумав Литовець, і почервонівши як бурак, утік в другий кут салі.

Однак покуса була тяжка. Сей чортик, що виглядав з за плечий княгині, був такий принадний, ті оченята сьвітили так ясно, що пана Льонгіна аж тягнуло щось, щоби еще хоч раз в них подивити ся.

Але зараз пригадав собі на свій обіт, перед очима станув ему Зервікаптур і предок Стовейко Подбіпента, три стяті голови, і страх его зібрав. Перехрестив ся отже і сего вечера вже більше в сей бік не дивив ся.

Але зараз на другий день раненько прийшов на квартиру до пана Скшетуского.

— Пане наміснику, а скоро вирушимо? Щож там вашмосць чув про війну?

— Видно дуже пильно васці. Будьже терпеливий, доки не затягнеш ся під стяг.

Бо пан Подбіпента не був еще записаний на місце помершого Закшевского. Мусів чекати аж вийде квартал, а се мало наступити аж першого цьвітня.

Але було ему очевидно пильно, тому питав дальше намісника:

— А не говорив Я. О. князь нічого в тій справі?

— Не говорив нічого. Король правдоподібно до смерті не перестане думати про війну, але Річ посполита війни не хоче.

— А говорили в Чигирині, що грозить козацька ребелія?

— Видно, що васці дуже обіти допікають. Що до ребелії, то треба знати, що її перед весною не буде, бо хоч ся зима легка, але зима зимою. Маємо доперва 15 лютого, кожного дня можуть еще прийти морози, а Козак не рушить ся доти, доки не може ся окопати, бо вони з за окопів бють ся страшенно, але в отвертім поли не вміють собі дати ради.

— Як так то треба навіть на Козаків чекати?

— Подумай також вацьпан, що хочбись підчас ребелії знайшов своїх три голови, то еще не знати, чи будеш звільнений від обітів, бо що ниншого Хрестовці або Турки, а що ниншого свої, так би сказати, діти зюсдем матріс (тої самої матери).

— Ах Господи! Отсе мені вацьпан забив сука в голову. От десперация! Нехайже мені ксьондз Муховэцкый розвяже сі сумніви, бо инакше не буду мати і хвилини спокою.

— Певно, що розвяже, бо се учений і побожний чоловік, але певно, що він не скаже нічого ниншого. Беллюм цівіле (війна домашна), се війна між братами.

— А колиби бунтівникам прийшла чужа поміч?

— Тоді що ниншого. Але тепер могу одно васці порадити: чекай і будь терпеливий.

Але пан Скшетуский сам не міг пійти за тою радою. Щораз то більше збирала зго туга, двірські урочистости зго нудили, не міг знайти розради межи милими приятелями. Вкінци панове Бодзінський, Лясота і Розван Урсу виїхали, а по їх виїзді настав спокій. Житє почало плинути звичайним ходом. Князь був занятий оглядинами величезних дібр, і що раня замикав ся з комісарями, що приїздили з цілої України і з Сандомирщини, — так, що навіть і війскові вправи рідко коли відбували ся. Веселі офіцирські бенкети, на котрих говорено о будучих війнах, нудили пана Скшетуского; отже з рушницею на рамени утікав над Солоницю, де колись Жулкевский побив Наливайка і Лободу. Сліди сеї битви вже затерли ся давно, так в людській памяти, як і на побозвищу. Лишень від часу до часу викидала земля з свого нутра побілілі кости,

а за водою видко еще було козацький насип, з поза котрого боронили ся так розпучливо Запорожці Лободи і Наливайкова кінниця. Але насип поріс вже густо цілим гаєм корчів і молоднику. Сюда то ховав ся Скшетуский перед двірським гамором і замість стріляти до птаства, роздумував; ту ставав перед очима его душі образ коханої дівчини, викликуваний памятю і серцем ту, серед мраки, шуму очеретів і меланхолії місцевости, шукав потіхи в своїй тузі. Але пізнійше почали падати часто дощі, що заповідали прихід весни. Солониця перемінила ся в розтопіль, що годі було з під даху вихилити ся, отже намісник зістав позбавлений і сеї одинокої потіхи, яку знаходив в сих самітних проходах. А тимчасом зростав его несупокій — і зівсім слушно. Мав він спершу надію, що Курцевичева приїде з Еленою до Лубнів, як лиш княгини удасть ся позбути ся Богуна. Але тепер і ся надія пропала. Слота поспувала дороги, а степ на кілька миль по обох боках Сули перемінив ся в величезне багнище. Щоби через него переїхати, треба було чекати, доки горяче сонце не виссе надміру води і вогкости. Через сеї цілий час мала Елена позіставати під опікою людей, котрим Скшетуский не довіряв, бо знав, що ему не раді. Вправді, для свого власного добра, повинни були дотримати ему слова, і майже що не мали иньшого виходу, але хтож міг знати, що придумують, на що ся відважують, особливо, коли мали над головою страшного ватажка, котрого очевидно заразом і любили і бояли ся. Легко би ему було і присилувати їх, щоби віддали дівчину, бо і такі случаї нераз лучали ся. Таж прецінь свого часу товариш нещасного Наливайка, Лобода, присилував паню Поплінську, щоби ему віддала за жінку свою вихованицю, хоч дівчина була шляхтянкою з доброго роду. А коли було правдою, що говорено про величезні Богунові багатства, то міг їм заплатити і за дівчину і за втрату Розлогів. А опісля — що? Опісля — думав пан Скшетуский — повідомлять его глумливо, що вже "по гарапі", а самі утечуть десь в литовські або мазовецькі пуці, де їх навіть могуча княжа рука не досягне. На саму гадку про се тряс ся пан Скшетуский як в пропасниці, термосив ся як вовк на ланцуху і жалував свого лицарського слова, даного княгини — і не знав, що має робити. А був се чоловік, що не любив давати

ся поривати обставинам. Вже з природи був незвичайно підприємчим і енергічним. Не ждав він на се, що йому судьба наднесе; любив він борикати ся з судьбою і кувати свою долю на перекір обставинам, тому і було йому тяжко сидіти в Лубнах з заложеними руками.

Отже постановив щось робити. Мав він службу Ржендзяна, ходячкового шляхтича з Поліся, що хоч мав лиш шіснацять літ, але був франтом, кутим на чотири ноги, що міг і старого лиса вивести в поле. Эго то порішив тепер Скшетуский вислати до Елени на розвіди. Лютий вже був скінчив ся; дощі переставали падати і на марець заповідала ся погода. Дороги мусіли також пооправляти ся. Отже Ржендзян вибрав ся в дорогу. Пан Скшетуский дав ему лист, паперу, пер і фляшку чорнила, і наказав ему щоби пильнував сего добра, як ока в голові, бо памятав добре, що сих річий нема в Розлогах. Поручив також хлопцеві, щоби не говорив від кого їде, щоби удавав, що їде до Чигирина і щоби звертав на все пильну увагу, а особливо, щоби розвідав ся добре, про Богуна, де він знаходить ся і що поробляє. Ржендзян не дав собі повтаряти поручень два рази, насунув шапку на бакир, свиснув нагайкою і поїхав.

Для пана Скшетуського настали тепер тяжкі дні очікування. Для скороченя часу стинав ся в пальцати з паном Володдйовським, що був великим майстром в сій штуці, або кидав списою до перстенья. Стала ся також в Лубнах пригода, котрої намісник мало житєм не заплатив. Одного дня зірвав ся з ланцуха медвідь на замковім подвірю, і покалічивши двох машталерів, сполошив коні пана комісара Хлібовського і вкінци кинув ся на намісника, що ішов власне з цекгавзу від князя, без шаблі, маючи лишень в руках легонький патик з мосяжною головкою. Намісник бувби без сумніву згинув, коли би не пан Льонгін, котрий, побачивши з цекгавзу, що ся діє, вхопив за свій Зервікалтур і прибіг на ратунок. Пан Льонгін оказав ся гідним потомком Стовейка, бо на очах цілого двора відвалив за одним замахом медвежу голову разом з лапою. Сей доказ надзвичайної сили бачив з вікна сам князь, котрий впровадив опісля пана Льонгіна до покоїв княгині, де Гануся Божобогата так надила эго оченятами, що на другий день

мусів іти до сповіди, а опісля через три дні не показував ся в замку, доки горячими молитвами не повідганяв лихих покус.

Тимчасом минуло десять днів, а Ржендзяна не було з поворотом. Наш пан Ян похудів з очікування і так помізернів, що аж Гануся Божобогата почала вишитувати ся через послів, що з ним є — а княжий лікар, Карбоні, записав ему якусь дрякву від мелянхолії. Але ему бракувало иньшої дрякви, бо днем і ночью думав про свою княжну, і почував щораз сильнійше, що се не жадне хвилеве бажанє загнуздо ся в его серці, але що се любов, могуча і велика, котра мусить бути заспокоєна, бо инакше розсадить людську грудь, як павутину.

Отже легко уявити собі радість пана Яна, коли досвіта одного дня війшов до его кватири Ржендзян, заболочений, змучений і змізерований, але веселий, очевидно вертав з добрими вістями. Намісник побачивши его зірвав ся з ліжка і прибігши до него, хватив за рамена і крикнув:

— Лист маєш?

— Маю, пане. Ось він тут.

Намісник вирвав і почав читати. Довго сумнівав ся, чи ему Ржендзян привезе лист, бо не був певним, чи Елена вміє писати. Женщини на пограничах не бували учені, а до того Елена виховувала ся межі простаками. Але видно еще батько научив її писати, бо написала довгий лист на чотири сторони паперу. Не уміла она вправді висловлювати ся реторично, але писала впрост з серця, як слідує:

”Вже я вацьпана ніколи не забуду, вацьпан мене скорше, бо чую, що є і нестаточні межі вами. Але коли прислав єсь умисно післанця тільки миль дороги, то видно, щом тобі мила, як і ти мені, за що дякую з цілого серця. Не думай також вацьпан, щоби се не було проти моєї скромности, писати тобі про сю мою любов, але знать вже ліпше правду сказати, як збрехати, або її укривати, коли в серцю діє ся що иньшого. Вишитувала ся я також імц. Ржендзяна, що поробляєш в Лубнах і які є обичаї на великім дворі, а коли мені почав оповідати про уроду і красу тамошних панянок, том мало не заплакала з великого жалю . . .“

Ту намісник перервав читанє і запитав Ржендзяна:

— Що ти там кпе наговорив?

— Все добре, — пане! — відповів Ржендзян.

Намісник читав дальше:

”. . . Бо якже мені простачці рівняти ся з ними. Але сказав мені хлопець, що вацьпан на жадну і дивити ся не хочеш . . . “

— Тось добре говорив! — сказав намісник.

Ржендзян не розумів вправді, о що ся розходить, бо намісник читав лист потихо, але зробив мудру міну і кашельнув значучо, а Скшегуский читав дальше:

”. . . І я зараз потішила ся, просячи Бога, щоби тебе і надальше заховав таким жичливим до мене і благословив нам обом — амінь. Вже я ся так зтужила за вацьпаном, якби за матерію, бо смутно мені сироті на світі, але не смутно при вацьпанови . . . Бог бачить моє серце, що воно чисте, а що иншого з простацтво, котре мусиш мені вибачити . . . “

Дальше доносила гарна княжна, що виїдуть з стрійною до Лубнів, як лиш дороги пооправляють ся, і що сама княгиня хоче виїзд приспішити, бо з Чигирина доходять вісти о якихсь неспукоях межи Козаками, отже лишень чекає на поворот молодих каязів, що поїхали на кінський ярмарок до Богуслава.

”Правдивий з вацьпана чарівник — писала дальше Елена, — що умів-єсь собі навіть стрійну з’єднати.“

Ту намісник усміхнув ся, приганувши собі, яким то способом мусів з’єднувати стрійну. Лист кінчив ся запевненєм сталої і уцтивої любови, яку винна будуча жінка мужови. Взагалі з цілого листа видно було дійсно щире серце, і тому намісник перечитував сей сердечний лист по кільканайцять разів від початку до кінця, повторяючи собі в душі: ”Моя мила дівчино! нехайже мене Бог покине, коли я тебе понехаю“.

А опісля почав випитувати ся про все Ржендзяна.

Спритний хлопець здав ему докладне справозданє з цілої подорожи. Приняли єго добре. Стара княгиня випитувала єго про намісника, а довідавши ся що був знаменитим лицарем і повіреним князя, а притім богатим чоловіком, була рада.

— Питала мене також — говорив Ржендзян, — чи згомосьь,

як що обіцяє, завсїгди дотримує слова, а я їй на се: "Моя мосця пані! Колиби сей коник, на котрім я приїхав, був мені приобіцяний, знав бим, що він вже мій . . ."

— Хитрун з тебе — сказав намісник, — але колись вже так за мене поручив ся, то эго затримай. Отже не удавав эсь нічого, сказав-эсь, що се я тебе прислав?

— Сказав эм, бом побачив, що можна, і зараз эще лїпше мене прийняли, а особливо панна, яка э так чудова, що певно на свїті нема такої другої. А дізнавши ся, що се я приїхав від эгомосця, то вже не знали де мене посадити, і колиби не піст, то було би мені лїпше як в небі. А читаючи лист эгомосця, з радости заляла ся слезами.

Намісник замовк рівнож з радости і доперва по хвилині знов спитав:

— А про сего Богуна нічогось ся не довідав?

— Не випадало мені питати ся про него панни або пані, але я зайшов собі зі старим Татариним Чеглим, котрий, хоч поганин, э вірним слугою панянки. Сей мені розказував, що всі вони спершу дуже відказували на эгомосця, але опісля перестали, а то тоді, як довідали ся, що се, що говорять про скарби сего Богуна, то байка.

— Якимже способом они про се довідали ся?

— А то, бачите эгомосць, було так: мали они непорозумінэ з Сївінськими, і мали їм щось сплачувати. Як прийшов речинець, вони до Богуна: Позич! — А він на се: Добра турецького, каже, трохи маю, але скарбів нема, бо щом мав, том все пороскидав. Як они се почувли, то зараз він їм потанїв, — і звернули свої очи на эгомосця.

— Нема що казати, добре ти про все порозвідував ся.

— Мій эгомосць, колиби я довідав ся про одно, а про друге ні, тодіби эгомосць міг мені сказати: Коня-сь мені дарував, а сїдла не дав. Щоби эгомосць робив з конем без сїдла?

— Коли так, то возьми вже і сїдло.

— Дякую покїрно эгомосцеві. Вониж зараз виправили Богуна до Переяслава, отже я почувши про се, думаю: чомуж би і я не мав поїхати до Переяслава? Буде з мене мій пан радий, і скорше

діжду ся барви . . .

— Дістанеш барву на другий квартал. Тось був і в Черяславі?

— А був. Але-м Богуна там не застав. Старий полковник Лодода хорий. Говорять, що незадовго Богун зістане полковником на єго місце. Але там діє ся щось дивного. Семенів лишило ся при хоруґві лишень мала горстка, а решта, говорять, пішли за Богуном, чи повтікали на Січ, і се є, мій єгомосьць, важна річ, бо там мабуть приготовляє ся якась реbelieя. Хотів я конче довідати ся щось про Богуна, але все, що я довідав ся, то се, що він переправив ся на правий беріг Дніпра; як так, подумав я собі, то наша панянка від него безпечна, і взяв тай вернув ся назад.

— Добресь ся справив. А не зазнав-єсь в дорозі якої пригоди?

— Ні, мій єгомосьць, лишень дуже хоче ся мені їсти.

Ржендзян вийшов, а намісник, лишивши ся самий, почав на ново читати лист від Элени і цілувати літери, що не були такі гарні, як та ручка, що їх писала. Надія вернула до єго серця, і думав собі так: "Незадовго дороги пообсихають, коби лиш Бог дав погоду. А Курцевичі, довідавши ся, що Богун голий, певно вже мене не зрадять. Винайму їм Розлоги, і ще свого доложу, коби лиш дістати сю зірку . . ."

І зібравши ся, з ясным лицем, і з грудию переповненою щастєм, пішов до каплиці, щоби насамперед подякувати Богови за добру новину.

VI

По цілій Україні і на Задніпрю почало шуміти неначе перед бурею; від села до села, від хутору до хутору, перелітали якісь дивні вiсти, так як ті перекотиполя, що їх в осени жене вітер степом. По містах шептали собі про якусь велику війну, хоч ніхто не знав, хто і против кого має воювати. Але всеж таки на щось заповідало ся. Людські облича стали якісь неспокойні. Рільник неохотно ішов з плугом в поле, хоч весна прийшла рана, тепла і тиха, і над степами давно сьпівали жайворонки. Вечерами

громадили ся люди по селах і стоячи по дорогах говорили про страшні річи. Сліпців, що ходили з лірами і пісню, випитувано пильно про новини. Декотрим здавало ся, що по ночах бачили якісь відблиски на небі, і що з поза лісів вставав місяць червонійший як звичайно. Ворожено нещастя або королівську смерть — а все те було тим дивнійше, що на сих землях, що привикли до несупокоїв, битв і нападів, страх не мав легкого приступу; мусіли отже висіти в воздуху якісь виімкові страховища, коли несупокій став ся загальним.

Було тим тяжше і душнійше, що ніхто не міг сказати, звідки грозить небезпека. Однаковож дві признаки вказували, що дійсно щось загрожує. По перше безліч дідів лірників появило ся по всіх селах і містах, а були межі ними і якісь дивні постати, незнані нікому, про котрих говорено, що се фальшиві діди. Они переходячи ся з місця на місце, скрізь заповідали в таємничий спосіб, що зближає ся день суду і Божого гніву. А по друге, Низовці почали на смерть пити.

Друга признака була эще небезпечнійша. Січ, обнята в надто тісних границях, не могла вижити всіх своїх людей, походи не завсїгди лучали ся, проте степи не давали Козакам хліба, отже багато Низовців розходило ся рік річно підчас супокою по заселених околицях. Повно їх було скрізь по цілій Україні. Одні вступали на службу до старостів, другі шинкували горівкою по дорогах, а ще иньші займали ся по селах і місточках ріжними ремеслами і торговлею. Майже в кождім селі стояла оподалик хата, в котрій мешкав Запорожець. Декотрі мали по таких хатах жінки і газдівство. А такий Запорожець, яко бувалий і досьвідчений чоловік, був до певної міри добродійством для цілого села в котрім мешкав. Не було від них ліпших ковалів, коłodіїв, гарбарів, пасічників, рибаків і мисливих. Козак-все умів, все зробив; хату поставив і сідло ушив. Звичайно однак не були они спокійними поселенцями, бо жили лиш тимчасовим житєм. Хто хотів збройною рукою виконати впрок, напасти на сусіда, або оборонити ся від нападу, той потребував лишень крикнути, а молодці злітали ся зі всіх сторін. Уживала їх отже шляхта, уживали панове, що вели межі собою безнастанні спори, коли однак не було таких ви-

прав, то сиділи тихо по селах працюючи як в ярмі і здобуваючи в поті чола кавалок насушного хліба.

І тревало так нераз і рік і два, аж нагло приходила вістка про якусь велику виправу, чи то на Татарів, чи на Ляхів, чи разом з польськими панамі на Волощину; — і зараз сі колодії, ковалі, гарбарі і пасічники покидали свої спокійні занятя і передівсім починали пити по всіх українських шинках.

Противши все, пили дальше на борг, не на то, що з, але на то, що ще буде. Сподівана добича мала заплатити за гулятику.

Се явище повторяло ся так стало, що опісля досвідчені люди на Україні привикли говорити: "Трясуть ся шинки від Запорожців, щось буде нового на Україні."

І зараз старости скріпляли залоги по замках, і звертали пильну увагу на все, панове стягали військо, а шляхта висилала жінок і дітей до міст.

Отже сей весни Козаки почали пити, як эще ніколи перед тим, тратити на сліпо запрацьоване добро, і то не в однім повіті, або возвідстві, але по цілій довгій і широкій Україні.

Щось ся варило напевно, хоч самі Низовці не знали зівсім, що такого. Почали говорити про Хмельницького і про эго утечу на Січ, про городових з Черкасів, Богуслава і Корсуня і ньших міст, що за ними повтікали, але говорено також і що ньшого. Вже від довших літ, ходили вісти про велику війну з поганцями, котрої хотів король, щоби добрим молодцям приспорити добичі, лиш Ляхи сего не хотіли — отже тепер сі вісти помішали ся з собою і зродили в людських головах несупокій і очікуванэ чогось надзвичайного.

Сей несупокій передер ся і поза лубенські мури. Годі було замикати очі на ті всі признаки, а крім сего князь Ярема немав сего звичаю. В эго посілостях сей несупокій не перейшов вправді в заколот, але в короткім часі зачали доходити вісти, що ту і там хлопці зачинають ставити опір шляхті, що мордують жидів, що хочуть насильно записувати ся до реєстру на війну з поганями, і що число утікачів на Січ щораз зростає.

Отже князь порозсилав післанців; до пана краківського, до пана Калиновського, до Лободи в Переяславі, а сам стягав стада зі сте-

пів і війська з паланок. Тимчасом прийшли успокоючі вісти. Пан гетьман великий доносив все, що знав про Хмельницького, однак не думав, щоби з сего мала вибухнути яка зверуха; знов пан гетьман польний писав, що "гільтайство звичайно як пчоли, бурить ся на весну." Один старий хорунжий Зацьвіліховський прислав лист, в котрім закликав князя, щоби нічого не легковажити, бо з Диких Піль іде велика буря. Про Хмельницького писав, що поїхав з Січи на Крим, щоби просити хана о поміч. "А як мені доносять приятелі з Січи — писав, — то там кошовий сягає зі всіх дугів і рік піше і кінне військо, і не говорить нікому, пощо се чинить, думаю проте, що ся буря звалить ся на нас, а коли се стане ся при татарській помочи, то дай Боже, щоби се не принесло згуби нам всім".

Князь, вірив Зацьвіліховському більше як самим гетьманам, бо знав, що на цілій Україні, ніхто так добре не знав Козаків і їх способів, отже постановив стягнути як найбільше війська, а рівночасно довідати ся, як ся дійсно річ має.

Отже одного раня казав прикликати до себе пана Биховця, поручника волоської хоругви, і сказав ему:

— Поїдеш васць на Січ в посольстві від мене, до пана отамана кошового, і віддаш ему сей лист з моєю господинською печатю. Але щобишь знав, чога ся тримати, то скажу тобі так: лист є позором, а ціла вага посольства лежить в васцінім розумі, щобишь на все дивив ся, що ся там діє, кілько війська скликали, і чи еще більше скликають. А особливо се тобі наказую, щобишь собі там зеднав яких людей і довідав ся добре всего про Хмельницького, де він є, і чи се правда, що поїхав на Крим просити Татарів о поміч. Розумієш васць?

— Так якби мені хто виложив на долони.

— Поїдеш на Чигирин, а по дорозі не будеш більше попасати як одну ніч. Прибувши там, удаш ся до хорунжого Зацьвіліховського, щоби тобі дав листи до своїх приятелів на Січи, і ті їм тайком передаш. Они тобі все оповідять. З Чигирина поїдеш байдаком до Кодака, поклониш ся від мене пану Гродзіцкому і віддаш ему се письмо. Він постарає ся перепровадити тебе через пороги і достарчить перевізників. На Січи також не бав ся;

диви ся, слухай і вертай, коли лишиш ся живим, бо се не легка подорож.

— Ваша княжа милість з шафаром моєї крови. Кілько маю з собою людей взяти?

— Возьмеш з собою сорок почтових. Вийдеш сьогодні над вечером, а нім поїдеш прийдеш еще по інструкції. Се поручаю ваш-мосці важну місію.

Пан Биховець вийшов утішений; в передпокою стрів Скшетуского з кількома офіцерами від артилерії.

— А що там? — запитали его.

— Сегодня вибираю ся в дорогу.

— А куди, куди?

— До Чигирина; а звідтам еще дальше.

— То ходи зі мною — сказав Скшетуский.

І запровадивши его на квартиру, давай просити, щоби ему відступив сю місію.

— Так як приятель — каже — жадай, чого хочеш, коня турецького, дам, нічого не пожалую, колибим лишень міг їхати, бо душа рве ся в тамті сторони. Хочеш гроший, дам, тільки відступи мені сю службу. Слави се не принесе, бо коли має бути війна, то зачне ся ту скорше, — а згинутти можеш. Знаю також, що Гануся тобі мила, так як і другим; поїдеш, то зї тобі збаламутять.

Сей послідний аргумент поцілів пана Биховця ліпше як другі, але все таки опирав ся. Щоби на се сказав князь, колиби уступив? чи не взявби ему сего за зле? Таж се прецінь доказ княжої ласки таке порученє.

Почувши се, Скшетуский полетів просто до князя, і казав себе сейчас замельдувати.

По хвили вернув паж з повідомленєм, що князь позволяє вийти.

Намісникови било ся серце як молот, бо ануж почує коротке: "ні!", по котрім не лишить ся нічого більше, як всего понехати.

— А що скажеш? — спитав князь, побачивши намісника.

— Мостивий князю, я прийшов просити найпокірнійше, щоби мені повірено виправу на Січ. Биховець може би і уступив, бо з мені приятелем, а мені на сім залежить більше, як на житю, — лишень Биховець боїть ся, що ваша княжа милість буде ся на него кривити.

— На Бога! — сказав князь — таж ябим нікого більше не посилав, як тебе, але я думав, що не радо поїдеш, відбувши недавно таку довгу подорож.

— Милостивий князю, хотяйби мене щодня послано, завсігди поїду радо в тамту сторону.

Князь подивив ся на него довго своїми чорними очима і по хвили спитав:

— Що ти там маєш?

Намісник стояв заклопотаний не могути знести княжого погляду.

— Вже я бачу, що мушу сказати всю правду — відповів — бо перед розумом вашої княжої милости нічого ся не скриє, лишень не знаю, чи найду ласкавий послух у вашої княжої милости.

І ту почав оповідати, як пізнав доньку князя Василя, як в ній залюбив ся, і бажав би тепер еї відвідати, а вертаючи з Січи спровадити еї до Лубнів, щоби охоронити еї перед козацькою заверухою і перед Богуном. Не сказав лишень про махінації старої княгині, бо ту був звязаний словом. І так почав блавати князя, щоби ему повірив роботу Биховця, що князь сказав:

— Я би тобі і так позволив їхати і людей дав, але колись вже так мудро все уложив, щоби власну справу погодити з сим польством, то вже мушу се для тебе зробити.

Сказавши се князь закликав в долоні і сказав пажови покликати пана Биховця.

Намісник поцілував з радости княжу руку, а сей стиснув его за голову і наказав бути спокійним. Любив він дуже Скетуского, як хороброго жовніра і офіцера, на котрого можна було ві всім спустити ся. Крім того була межи ними ся звязь, яка витворює ся межи підвладним, що любить з цілої душі свого зверхника, а зверхником, котрий се добре відчуває. Коло князя крутило ся немало двораків, що служили і підхлібляли ся для власної користи, але бистрий ум Яреми, знав добре, що про кого думати. Знав, що Скетуский був чоловіком чистим як слеза — отже цїнив его і був ему вдячний за привязаня.

З радостю почув також, що его любимець полюбив доньку Василя Курцевича, старого слуги Вишневецьких, котрого памяť була для князя дорогою.

— Не з невдячності се против князя — сказав — не довідував ся я про дівчину, але коли опікуни не заглядали до Лубнів і не було на них жадних скарг, то я думав, що суть уцтиві. Однак скоро ти мені тепер про ню наганув, то буду про ню пам'ятати, як про рідну.

Чуючи се, Скъшетуский, не міг надивувати ся доброті свого пана, котрий, здавало ся, сам собі тепер робив закиди, що при надмірі розличних справ не заняв ся долею давного жовніра і дворянина.

Тимчасом надійшов пан Биховець.

— Моспане — сказав до него князь — слово сказало ся і эсли схочеш, поїдеш, але тебе прошу зроби се для мене і відступи сю функцію Скъшетускому. Має він свої добрі причини, щоби эї домагати ся, а я придумую для васці щось иньшого.

— Мостивий князю — відповів Биховець, — висока ласка вашої княжої милости, що могучи розказати, здаэш се на мою волю, і я не бувби варта сеї ласки, колибим эї не прийняв з вдячним серцем.

— Подякуйже приятелеви — сказав князь звертаючи ся до Скъшетуского, — і їди лагодити ся до дороги.

Скъшетуский дійсно дякував горячо Биховцеві, і за кілька годин був готовий до дороги. В Лубнях вже від давна годі ему було висидіти, а ся виправа відповідала всім эго бажаням. Насамперед мав побачити Элену, а опісля — правда, що треба було ся з нею на довший час розлучити, але власне такого часу було потрібно, щоби дороги могли пообсихати, щоби можна їхати возами. Скорше княгиня не моглаби приїхати до Лубнів, мусївби отже Скъшетуский або заждати в Лубнах, або сидіти в Розлогах, що знов противило ся угоді з княгиною, а що більше, моглоби збудити в Богуна підозрінэ. Элена могла бути безпечною проти эго замірів доперва в Лубнах, отже коли мусїла з конечности лишити ся эще через довший час в Розлогах, то найліпше було Скъшетускому відїхати, а за се з поворотом, забрати эї вже під ослоною княжих жовнірів. Обдумавши се, спішив ся намісник з вїїздом і полагадивши все, взявши листи і інструкції від князя, а гроші на виправу від скарбника, виїхав эще кавалок до ве-

чера, маючи з собою Ржендзяна і сорок семенів з козацької княжої хоругви.

VII

Було се вже в другій половині марта. Трави пустили ся буйно; перекотиполя зацвили, степ віджив новим житєм. Намісник, їдучи ранком на чолі своїх людей, їхав неначе морем, котрого рухливою філею, була вітром колисана трава. А всюди цовно веселости і весняних голосів, криків і щebetу, свистів, лопоту крил, радісного гудіння комах: степ гомонів, як ліра, на котрій грає Божа рука. Над головами їздців яструби, висячі нерухомо в небесній синяві неначе позавішувані хрестики, трикутники диких гусей, ключі журавлів; на землі хороводи здичілих табунів. Он летить гурма степових коний, видно, як порюють трави грудьми, ідуть як буря і стають як вкопані, окруживши їздців півколесом; їх гриви порозвіювані, ніздря роздимані, очи здивовані. Сказавбись, хочуть розтратувати непрошених гостей. Але эще хвиля і нагло втікають і зникають рівно скоро, як прибігли — лишень трави шумлять, лишень цвіти мигочуть. Тупіт затих, знов чути лишень гранэ птацтва. Ніби весело, а якийсь сум серед сеї радості, ніби гамірно а пусто! — о! а широко, а просторо! Конем не здігнати, думкою не здогонити . . . хіба ті смутки, ту пустість, сі степи полюбити і кружляти над ними душею, спочивати на їх могилах, слухати їх голосу і відповідати.

Було рано. Великі каплі роси блищали на билинах і бурянах, часті подуви вітру сушили землю, на котрій по дощах стояли широкі баюри, неначе порозливані озера, сьвітячі до сонця. Відділ намісника посував ся звільна, бо трудно було поспішати, бо коні западали ся часом по коліна в мягкій землі. Але намісник не давав їм віддиху по горбовинах, бо спішив заразом і витати і працати. Отже вже другого дня по полудни, переїхавши кавалок ліса, добачив вітраки в Розлогах, що були порозкидвані по взгірях і поблизьких могилах. Серце било ся ему як молотом.

Ніхто зго там не сподівав ся, ніхто не знає, що приїде, щож она скаже, коли зго побачить? От уже і хати підсусідків, поховані по молодих вишневих садах — дальше село, а эще дальше видно і журавель на двірськїм майдані. Намісник стягнув коня і пустив ся чвалом, а за ним зго семени; летіли так через село з дзвенькотом і гамором. Денеде вибігав хлоп з хати, дивив ся і хрестив ся: "Чорти, не чорти? Татари не Татари?" Болото так бризгало з під копит, що і годі було розрізнити хто їде. А они тимчасом долетіли до майдану і станули перед запертою брамою.

— Гей там! Отвирай!

Гамір, стукіт і гавканє собак викликали людий з двора. Поприбігали отже до брами поперестрашувані, думаючи, що се хиба напад.

— Хто їде?

— Отвирай!

— Князів нема дома.

— Отвирайже поганська дитино, ми від князя з Лубнів, Челядь пізнала вкінци Скшетуского.

— А то ваша милість! Зараз! зараз!

Отворено браму, а втім і сама княгиня вийшла перед сїни і прикривши рукою очи, гляділа на прибувших.

Скшетуский зіскочив з коня і зближивши ся до неї, сказав:

— Імосць не пізнаєте мене?

— Ах, се вашмосць, пане наміснику! Я думала, що се напад татарський. Кланяю ся і прощу до кімнат.

— Вацьпані певно дивуєш ся — сказав Скшетуский, коли вийшли до середини, — видячи мене в Розлогах, а преці я слова не зломав, бо се сам князь послає мене до Чигирина і дальше. Казав мені притім затримати ся в Розлогах і спитати о ваше здоровлє.

— Вдячна я зго княжій милости, як ласкавому панови і добродієви. Чиж скоро думає нас виганяти з Розлогів?

— Не думає він про се зівсім, бо не знає, що вас треба виганяти, а я що сказав, то і буде. Лишити ся в Розлогах; маю свого хліба досить.

Почувши се княгиня, зараз повеселіла і сказала:

— Сідайже вашмосць і будь собі радий, так як я тобі рада.

— А княжна здорова? де она?

— Знаю я, що ти не до мене приїхав, мій кавалєре. Здорова она, здорова; эще дівка від тих любощів потовстїла. Але зараз эї закличу і сама ся трохи огорну, бо аж встид так гостий приймати.

І справді княгиня мала на собі вже добре споловілу сукню, на верха кожух і ялові чоботи на ногах.

Однак в тій хвили вбїгла до кімнати Елена, що хоч не кликана довідала ся від Татарина Чегли, хто приїхав. Вбїгла задихана і червона як вишня, не могучи майже віддихати, лишень эї очи сьміяли ся від щастя і веселости. Скшетуский кинув ся цілувати эї руки, а коли княгиня дискретно вийшла, став цілувати губи, бо був загонистим чоловіком. А вона і не боронила ся дуже, бо чула, що сили эї покидають, від надміру щастя і радости.

— А я не сподївала ся вацьпана, — шепотїла, прижмуруючи свої гарні очи, — але вже не цілуй так, бо не годить ся.

— Як не маю цілувати — відповів лицар, — коли мені мід не такий солодкий, як твої уста? Я вже думав, що прийде ся мені всохнути без тебе, аж мене сам князь сюди вислав.

— То князь знає?

— Я эму все сказав. А він эще і був радий, приганувши собі князя Василя. Ей, хіба ти мені чогось завдала, дівчино, що вже і сьвіта поза тобою не бачу.

— Ласка се Божа таке твоє заслїпленє.

— А тямш сю ворожбу, яку вчинив сокіл, коли стягнув наші руки до купи? Знать так вже було судило ся.

— Тямлю . . .

— А я з туги ходив в Лубнах на Солоницю і ти мені там привиджувала ся, як жива, а коли-м лиш простягнув руки, тось все зникала. Але вже мені бїльше не втечеш, бо думаю, що вже нам бїльше нічого не стане на перешкодї.

— Эсли що стане, то не моя воля.

— Скажи мені эще раз, що мене любиш!

Елена спустила очи, але відповіла з повагою і виразно:

— Як нікого на сьвітї.

— Хочби мене хто обсилав золотом і достоїнствами то я волівби сі твої слова, бо чую, що говориш правду, хоч сам не знаю, чим я собі заслужив у тебе на таке добродійство.

— Бо ти мене пожалував, бось мене пригорнув і уняв ся за мною, і говорив до мене такими словами, яких я перед тим не чула.

Елена замовкла від зворушення, а поручник почав на ново цілувати її руки.

— Будеш мені панею, не жінкою — сказав.

І через хвилю мовчали, лишень він не спускав з неї очий, хочаги собі винагородити довгі хвилі розлуки. Видала ся ему еще гарнійшою, як давнійше. І справді в сій отіненій світлици, при грі соняшних лучів, що ломали ся в шкляних віконних кружках, виглядала як ті образи святих в мрачних церковних каплицях. А рівночасно било від неї таке тепло і житє, на її лиці і в цілій стати малювало ся тільки розкішних жіночих принад, що можна було голову стратити, залюбити ся на смерть і любити на віки.

— Від твоєї краси прийде ся мені хіба осліпнути, — сказав намісник.

Білі зубенята княжни блиснули весело від усміху.

— Певно панна Анна Божобогата сто разів гарнійша від мене.

— Так її до тебе, як приміром циновій мисці до місяця.

— А імц Ржендзян говорив що иньшого.

— Імц Ржендзян варта дістати в лице. Що мені там по тій панні. Нехай иньші пчоли збирають мід з сего цвіту, а э їх там немало.

Дальшу розмову перервав прихід старого Чегли, що прийшов витати намісника. Уважав він вже эго за свого будучого пана, отже кланяв ся ему ще від порога, віддаючи поклони після східного обичаю.

— Но, старий Чеглий, возьму я і тебе з панною. А ти її вже служи до смерти.

— Не довго вже на ню ждати, ваша милість, але доки житя, доти й служби. Бог оден!

— За який місяць, наколи поверну з Січи, їдемо до Лубнів — сказав намісник, звертаючи ся до Елени, — там ксьондз Му-

ховецкий чекає зі стулою.

Елена перестрашила ся:

— То ти на Січ їдеш?

— Князь посилав з листами. Але не бій ся. Особа посла свята і у поган. А тебе з княгинею відіславбим хочби і зараз до Лубнів, але дороги страшні. Сам бачив-ем, навіть верхом не легко переїхати.

— А довгож лишиш ся в Розлогах?

— Ще сьогодні на вечер виїжджаю до Чигирина. Скорше поїду, скорше приїду. Впрочім княжа служба; не мій час, не моя воля.

— Прощу на перекуску, эсли вже аморів досить, — сказала, входячи, княгиня. — Го! го! лица у дівчини червоні, видно щось не дармував пане кавалєре! Но, але я вам ся не дивую . . .

Сказавши се, поклепала ласкаво Елену по плечи, і пішла на обід. Княгиня була в знаменитім гуморі. * Богуна вже давно віджалувала, а тепер складало ся так, що завдяки щедрости намісника, Розлоги "кум боріс, лясіс, граніцебус ет кольонїіс," могли вже бути уважані за эї і эї синів власність.

А були се преці немалі добра.

Намісник випитував ся про князів, чи скоро повернуть.

— Сподіваю ся їх кожного дня. Маркотно їм було спершу на вацьпана, але опісля, роздумавши про твої поступки, дуже тебе полюбили, як будучого кривного, бо говорять, що кавалєра з такою фантазією трудно вже знайти в нинішніх мягких часах.

По обіді вийшли намісник з Еленою до вишневого саду, що приправ до окопу за майданом. Сад був обсищений вчасним цвітотм неначе снігом, за садом чорніла ся діброва, а в ній ковала зазуля.

— Се нам на щасливу ворожбу — сказав пан Скетуский, — але треба ся поспитати.

І звернувши ся к діброві, питав:

— Зазуле небого, а кільки літ будемо жити в парі з отсею панянкою?

Зазуля почала ковати і қовати. Начислили пядесять і більше.

— Дай Боже.

— Зазулі завсїгди правду говорять — сказала Елена.

— А коли так, то эще буду питати! — сказав розохочений на-

місник.

І питає:

— Зазуле небого, а кілько будемо мати хлопчиків?

Зазуля, якби замовлена, зараз почала відповідати і викувала їм ні більше ні менше лиш дванайцять.

Пан Скшетуский не знав, що робити зі втіхи.

— От, вістану старостою, як мені Бог милий! Чулась вацьпанна, га?

— Нічогом не чула — відповіла червона як вишня Елена, — навіть не знаю про щось питає.

— То може повторити?

— І того не треба.

На таких розмовах і забавах зійшов їм день як сон. Вечером надійшла хвиля довгого пращання, і намісник поїхав до Чигирина.

VIII

В Чигирині застав пан Скшетуский старого Зацьвіліховського в великім зворушеню і горячці; виглядав він нетерпеливо княжого післанця, бо з Січи доходили щораз грізнійші вісти. Не улягало вже жадному сумнівови, що Хмельницький готовив ся доходити збройною рукою своїх кривд і давних козацьких привілеїв. Зацьвіліховський мав про него відомости, що находив ся в Крими у хана і просив о поміч, з котрою сподівали ся зго на Січи кожного дня. Отже на Низу готовила ся проти Річи посполитої велика війна, що при татарській помочи, могла оказати ся погубною. Буря зарисовувала ся щораз близше, виразнійше і страшнійше. Се вже не глухі, або неознаєчні тривоги перебігали через Україну, але певність війни. Гетьман великий, що з початку не багато собі робив з сеї справи, присунув ся тепер з війском аж до Черкас, а висунені наперед відділи коронних війск доходили аж до Чигирина, а то головно, щоби стримувати утікачів, бо городові Козаки і чернь почали утікати на Січ цілими масами. Шляхта громадила ся по містах. Говорено, що в полудневих возвідствах має бути проголошене загальне опол-

ченэ. Декотрі отже навіть не чекали на вітні і відсилали жінки і діти до замків, а самі тягнули під Черкаси. Нещаслива Україна поділила ся на дві половини; одна спішила на Січ, друга до коронного обозу; одна, передовсім шляхта, стояла за старим порядком, друга, нарід і Козацтво ставало по стороні оборонців козацьких вільностей. Страшна війна, нім в ній набрали ваги релігійні кличі, була передовсім суспільною війною, війною кляси поневолених мас проти горетки пануючого паньства і шляхти.

Але хоч які чорні хмари зібрали ся над Україною, хоч від них падала зловіща тінь, хоч в їх нутрі клетотіло і гуділо, а з кінця в кінець перелітали громи, люди эще собі не здавали справи, до якої степені розшаліла ся та буря. Можє і сам Хмельницький не здавав собі з сего справи, але він тимчасом слав листи до пана краківського, до комісара козацького і до коронного хорунжого, повні жалів — і нарікань, з заявами вірности для короля і Річи посполитої. Чи хотів він лиш зискати на часі, чи може думав, що дасть ся эще зробити загоду, ріжні ріжно думали, — двох лишень людей, Зацьвілховський і Барабаш, не дурили ся ані одной хвилі.

Старий полковник дістав рівнож лист від Хмельницького. Лист був глумливий і повний зневаг. "Зачнемо з цілим запорожським війском — писав Хмельницький — горячо просити і апелувати, щоби сповнено сі привілэї, котрі ваша милість таїв-эсь у себе. А щось таїв їх для власної користи і пожитків, проте ціле військо запорожське вважає тебе гідним полковникувати над вівцями або свиньми, але не над людьми. А я від себе прошу о вибаченэ, эсли я в чім не догодив вашій милости в своїй убогій хаті в Чигирині, на празнику свв. Миколая — і щом відіхав на Запороже без відомости і позволеня."

— Дивіть ся, вашмосцьове — говорив до Зацьвілховського і до Скшетуского Барабаш, — эще і насміває ся з мене.

— Заповідає отже, що з цілим запорожським війском, буде доминати ся о привілэї — сказав Зацьвілховський. — Отже се попросту домашна війна, найстрашнійша зі всіх воєн.

На се Скшетуский:

— Виджу, що мені треба спішити ся; дайте мені вашмосцьове

листи до сих, з котрими мені треба буде вийти в зносини.

— До отамана кошового васць маєш?

— Маю від самого князя.

— Дам тобі отже до одного курінного отамана, а імц Барабаш має там також свого кривняка Барабаша: від них дізнаєш ся всего. Але хто знає, чи се вже не запізно на таку виправу. Хоче князь знати, що там насправду чувати? — коротка відповідь: зле чувати! А хоче знати, чого ся тримати? — коротка рада: зібрати як найбільше війська і полчити ся з гетьманами.

— То вишлїть до князя післанця з відповідію і радою, — сказав пан Скететуский. — Я мушу їхати, куди мене післано, і не могу зміняти княжих рішень.

— А чи знаєш васць, що се страшно небезпечна виправа? — сказав Зацьвіліховський. — Ту вже нарід так збурений, що годі висидіти. Колиби не близькість коронного війська, то чернь кинула би ся на нас. А щож доперва там! Лізеш так як смокови в пащу.

— Мосці хорунжий, Йона був вже в череві, не в пащі кита, а за божею помочію вийшов здоровий.

— Отже їдь. Хвалю твою рішучість. До Кодака можеш васць доїхати безпечно, а там ся розглянеш, що буде можна дальше зробити. Грозіцький старий жовнір, він тобі дасть найліпші інструкції. А до князя я певно сам поїду; эсли ся маю бити на свої старі літа, то волю під ним, як під ким иньшим. Тимчасом приготвую для васці байдак і перевізників, що тебе завезуть до Кодака.

Скететуский вийшов і удав ся просто до своєї кватири в княжім домі на ринку, щоби поробити послїдні приготования. Мимо небезпеченьств сеї подорожи, про які ему говорив Зацьвіліховський, намісник думав про ню не без певного рода задоволення. Мав побачити Дніпро майже в цілій довготі аж до Низу, і пороги, а була се для тодішнього лицарства неначе зачарована земля, повна таємниць, до котрої тягнув кождий охочий на пригоді. Не оден прожив ціле житє на Україні, а не міг ся похвалити, що бачив Січ — хіба колиби хотїв вступити до брацтва, а до сего вже не було богато охотників межі шляхтою. Часи Самуїла Зборовського вже минули і не мали більше вернути. Пролом межі Січю а Річчю посполитою, що вже зазначив ся на добре за часів Наливайка і Павлюка, не лишень

не зменьшував ся, але противно більшав щораз більше, і наплив шляхти на Січ, не тільки польської але і української, що не рижнила ся від Низовців ані мовою ані вірою, був значно менший. Такі Булиги Курцевичі не мали багато наслідувачів; взагалі на Низ, до брацтва гнало тепер шляхту хиба нещастє, баніція, одним словом провини, неможливі до відпокутованя.

Тож якась непроглядна таємниця оповила сю низову республіку, як дніпрові мраки. Оповідано про ню чуда, котрі пан Скшетуский хотів оглянути власними очима.

Не сподівав ся він також, що правда, щоби не мав звідтам вернути ся. Що посол, то посол, особливо від князя Яреми.

Так роздумуючи, дивив ся через вікно своєї квартири на ринок. Тимчасом минула година і друга, коли нагло Скшетускому видало ся, що побачив якісь дві знакомі постати, що прямували на Дзвонецький кут, де був sklep Волоха Донули.

Придивив ся уважнійше; був се пан Заглоба з Богуном.

Ішли, тримаючи ся попід руки, і незабаром ввійшли в темні сїни, над котрими сторчала віха, що означала шинок і винарню.

Намісника задивував побут Богуна в Чигирині і його приязнь з паном Заглобою.

— Ржендзян! сам ту! — закликав на хлопця.

Хлопець вказав ся в дверех примежної кімнати.

— Слухайно, Ржендзян, пійдеш до винарні, онтам під віхою і знайдеш там грубого шляхтича з дірою на чолі і скажеш ему, що хтось, що має до него пильну справу, хоче его бачити. А колиби питав хто, не говори.

Ржендзян вибіг і за якийсь час побачив его намісник, як вертав разом з паном Заглобою.

— Витай вашмосць — сказав пан Скшетуский, коли шляхтич указав ся у дверех кімнати, — чи собі мене пригадуєш?

— Чи собі пригадую? Нехайже мене Татари на лій перетоплять і пороблять з мене свічки до мечетів, эсли я забуду. Се васць тому кілька місяців отворив Чаплінським двері у Донула, що мені дуже припало до смаку, бо і я свого часу увільнив ся таким самим способом з вязниці в Стамбулі. А що поробляє пан Повсїнога гербу Зервіплюдри, разом зі своєю невинністю і мечем. Чи завсїгди

ему воробці сїдають на голову, беручи его за сухе дерево?

— Пан Подбїпента здоров і казав кланяти ся вашмосці.

— Дуже се богатий шляхтич, але сильно дурний. Эсли зїтне такі три гєлови як его власна, то се зробить лиш півтора голови, бо зїтне трох півголовків. Тьфу! яке горячо, хоч доперва марець. Язык в горлі засихає.

— Маю я ту знаменитий трійняк, може вашмосць позволиш шкляночку?

— Кеп відмавляє, коли не кеп просить. Власне менї цирулик поручив пити мід, щоби відтягнуло мелянхолію від голови. Тяжкі бо се часи приходять на шляхту: дієс іре ет калямїтатїс (день гнїву і нещастя). Чаплїнський здох зі страху, не ходить до Допула, бо там пє козацька старшина. Я оден наставляю хоробро чоло небезпекам і дотримую компанії сим полковникам, хоч їх полковництво смердить дігтєм! Добрий мід! дійсно знаменитий! Звідки его васць маєш?

— З Лубнів. То багато ту є старшини?

— Кого ту нема? Федор Якубович є, старий Фелон Дзедзяла є, Данило Ничай є, а з ними їх очко в голові, Богун, котрий став менї приятелем, відколи-м его перепив, і обїцяв адоптувати. Всї они смердять тепер в Чигиринї, і виглядають, в котру сторону повернути ся, бо не сьміють єще оповїсти ся отверто при Хмельницькім. Але єсли ся не оповїдять, то се буде моя заслуга.

— А то яким чином?

— Бо пучи з ними, приєдную їх для Рїчи посполитої і намовляю до вірности. Эсли король не дасть менї за се староства, то вір менї вацьпан, нема вже справедливости в сїй Рїчи посполитїй, анї нагороди для заслуг, і лїпше в таким разї садити кури, чим наражувати голову для публичного добра.

— Лїпшебись вацьпан єї наражував, бючи ся з ними, а так думаю, що лишень надармо витрачуєш гроші на трактamenti, бо в сей спосіб їх не приєднаєш.

— Я витрачую гроші? За кого мене вашмосць маєш? То не досить, що я заходжу собі з хамами, щобим єще мав за них платити? За ласку се уважаю, що їм позволяю за себе платити!

— А сей Богун, що він ту робить?

— Він? наставляє уха, як і другі, що з Січи чувати. По се ту приїхав. Се любимець всіх Козаків. Залицяють ся они до него, як малпи, бо се певно, що переяславський полк піде за ним, а не за Лободою. А хто знає, за ким і реєстрові Кречковського пійдуть. Богун Низовцям брат, як треба іти на Турка або Татарів, але тепер дуже роздумує, бо мені признав ся по пьяному, що любить ся в шляхтянці і хоче ся з нею женити, проте не випадає йому саме перед шлюбом братати ся з хлопством. Таж він хоче, щоби я его адоптував і приняв до гербу. . . Дуже знаменитий сей трійняк ваш-мосці!

— Вищий васць еще.

— Виплю, виплю. Не під віхами се продають такий трійняк.

— А не питав-есь ся васць, як називає ся та шляхтянка, з котрою Богун хоче женити ся?

— Моспане, а що мене обходить її назвиско? Знаю лишень, що як Богунови приправлю роги, то буде ся називати панї рогачева.

Намісник почув нагло велику охоту тріпнути в ухо пана Заглобу, а сей не спостерігши ся на нічім, говорив дальше:

— За молодих літ був з мене не аби який красавець. Якбим лишень оповів васці, за що дістав-ем мученичу пальму в Галаті. Вачиш сю діру, на моім чолі? Досить, коли скажу, що се мені її вибили євнухи в гаремі тамошного баші.

— А говорив-есь, що се розбійнича куля?

— Говоривем? Том добре говорив! Кождий Турок розбійник — нехай мені так Бог помагає!

Дальшу розмову перервав прихід Зацьвіліховського.

— Но, мостивий наміснику — сказав старий хорунжий, — байдак готовий, перевізники люди певні, їдъ в імя Боже, хочби й зараз. А отсе листи.

— То скажу людям зараз іти на берег.

— А куди васць вибираєш ся? — спитав пан Заглоба.

— До Кодака.

— Горячо тобі там буде.

Але намісник не чув вже ворожби, бо вийшов з кімнати на подвірє, де при конях стояли семени, вже майже готові до дороги.

— На коні і на берег! — закомандував пан Скшетуский. — Впровадити коні на байдаки і чекати на мене!

Тимчасом в кімнаті старий хорунжий сказав до Заглоби:

— Чув я, що васць собі заходиш з козацькими полковниками і пэш з ними.

— Про публіко боно, (для загального добра), мосці хорунжий.

— Маэш васць острый дотеп, і мабуть більший від встиду. Хочеш собі в'єднати Козаків при келишках, щоби опісля в разі побіди, були тобі приятелями.

— Хочбим навіть, будучи турецьким мучеником, не хотів зістати і козацьким, не булоби в тім нічого дивного, бо два гриби можуть і найліпший борщ зіпсувати. А що до встиду, нікого не прошу, щоби зі мною пив — сам зго випю, і дасть Бог, що мені не буде гірше смакувати від сего меду. Заслуга, як олива, мусить виплинути на верха.

В тій хвили вернув Скшетуский.

— Люди вже їдуть — сказав.

Зацьвіліховський налив міреу:

— За щасливу подорож!

— І здоровий поворот! — додав пан Заглоба.

— Буде ся вам добре їхати, бо води страшенні.

— Сідайте, вашмосцьове, випіємо решту. Не великий се анталок. Сіла і пили.

— Цікавий край побачиш васць — говорив Зацьвіліховський. — А кланяй ся панови Гродзіцкому в Кодаку! Ей, жовнір се, жовнір! Сидить на кінци сьвіта, далеко від гетьманських очий, а порядок у него такий, що дай Боже такого в цілій Річі посполитій. Знаю я добре Кодак і пороги. За давних літ, нераз туди їздив, коли подумаю, що все те перейшло, минуло, а тепер . . .

Ту хорунжий спер сиву голову на руці і задумав ся глибоко. Настала хвиля тишини; чути було лишень тупіт коний при брамі. Се послідні з людей пана Скшетуского виїзджали на берег до байдаків.

— Мій Боже — говорив, збудивши ся з задуми Зацьвіліховський — а однак давнійше, хоч і були непорозуміня, таки були лінші часи. Ось памятаю так як нині, під Хотином, двацять сім літ тому назад. Коли гусарія ішла під Любомірським до атаку на яничарів, то Козаки в

своїх окопах кидали шапки в гору і кричали, аж земля дрожала, до Сагайдачного: "Пускай батьку з Ляхами умирати!" А сьогодні що? Сьогодні Низ і Хмельницький лучать ся з Татарами, щоби своїх кривд доходити . . .

— Випиймо на сей смуток! — перервав Заглоба. — Що се за трійняк!

— От коби Бог дозволив як найскорше вмерти, щоби не дивити ся на домашну війну — говорив дальше старий хорунжий. Спільні провини мають ся обмивати в крові, але буде се кров братня. Бо хтож на Низу? Українці. А хто в війску князя Яреми? хто по панських залагах? Українці. А чи мало їх в короннім обозі? А я сам хто такий? Ох, нещасна Україно!

— Не горюйтеж вже так мосці хорунжий! — сказав пан Скшетуский — бо сльози нам стають в очах. А може еще і погідне сонце нам засвітить!

Але сонце власне заходило, і зго послідні промінї падали червоним блиском на білий волос хорунжого.

В місті дзвонено на "Ангел Господен".

Вийшли. Пан Скшетуский пішов до костела, пан Зацьвілховський до церкви, а пан Заглоба до Допули в Дзвонецький Кут.

Темно вже було, як знов зішли ся над берегом Тасьминової пристани. Люди пана Скшетуского сиділи вже на байдаках. Перевізники зносили еще вюки. Зимний вітер тягнув від поблизького Тасьминового уйстя до Дніпра, і не показувало на погоду. До світла огню, що горів на березі, вода в ріці полискувала кровавою барвою і утікала в темну далечинь.

— Но, щаслива дорога — говорив хорунжий, стискаючи сердечно руку молодця. — А пильнуй ся васць.

— Нічого не занедбаю. Дасть Бог, що ся незадовго побачимо.

— Хиба в Лубнах, або в княжім обозі.

— То вашмосць таки на певно до князя?

Зацьвілховський підніс в гору рамена.

— А що менї, коли війна, то війна.

— Бувайже здоров, мосці хорунжий.

— Нехай тебе Бог провадить.

— Віве валєкве (жив і будь здоров) — кликав пан Заглоба. — А

коли вода занесе васці аж до Стамбулу, то кланяй ся Султанови. Або нехай там! Чудесний се був трійняк! Брр! як ту зимно.

— До побаченя!

— До побаченя!

Заскрипіли весла і вдарили об воду. Байдаки поплинули. Огонь, що горів на березі, почав ся скоро віддалювати. Через довгий час видів эще Скшетуский старечу стать хорунжого, осьвічену поломінею костира, і якийсь смуток стиснув эго нагло за серце. Несе эго ся вода, несе, але віддалює від жичливих сердець і від коханої дівчини, від зна-них місць; несе эго невмолимо як судьба, але в дикі сторони, в темряву . . .

Виплинули з уйстя Тасьмину на Дніпро.

Вітер свистав, а весла плюскотали рівномірно і якомсь сумтно. Перевізники почали сьпівати:

”Ой, то не пили пилили,
Не тумани уставали . . .“

Скшетуский завинув ся в бурку і ляг на постели, зробленій для него жовнірами. Почав думати про Элену, про се, що она эще не в Лубнах, що Богун лишив ся, а він відїзджає. Лихі прочутя і журби насїли на него як стадо ворон. Почав їх відганяти, аж ся змучив, думки эму ся мішали якомсь дивно зі свистом вітру, плюскотом весел і з піснями рибаків — аж заснув.

ІХ

На другий день рано збудив ся здоровий, відсьвіжений і веселійший. Була чудова погода. Широко розлиті води Дніпра морщили ся легонькими морщинами від теплого і легкого подуву вітру.

Береги були в тумані і зливали ся з поверхнею води в одну безкраю рівнину. Ржеңдзян пробудивши ся і протерши очи, аж ся перестрашив. Глянув здивованими очима довкола, а не побачивши ніде берегів, сказав:

— Господи Боже! мій згомосць, то ми вже на морю . . .

— Ріка се така могутча, не море — відповів Скшетуский, — а береги побачиш, як мрака опаде.

— Думаю, що нам вже незадовго доведе ся і на Туреччину мандрувати.

— Помандруємо, эсли нам скажуть; впрочім бачиш, що не самі ми плинемо.

І справді можна було доглянути, що разом з ними плыло кільканайцять байдаків і вузких чорних козацьких чайок, пообшиваних очеретом. Одні з сих суден плинули з бистрою струєю води в долину, другі змагали ся поволи в гору ріки при помочи весел і вітрил. Везли они рибу, віск, сіль і сушені вишні до надбережних міст, або знов вертали з замешкалих околиць наладовані припасами поживи для Кодака і з товаром, що находив охочих купців на Січовім Базарі. Дніпрові береги були вже починаючи від впливу Псьоли чистою пустинею, на котрій лише денезде білили ся козацькі зимівки, але ріка становила шлях, що лучив Січ з прочим сьвітом, отже і рух на ній був досить значний, особливо коли зібрані води улекшували плавбу, і коли навіть пороги, крім Ненаситця, були можливими до перебутя для суден, що ішли долі рікою.

Намісник приглядав ся цікаво тому річному житю, а тимчасом эго байдаки плыли стрілою до Кодака. Мрака опала, і береги зарисували ся зівсім виразно. Над головами пливучих перелітали міліони водяного птаства, пеліканів, диких гусий, журавлів, качок і чайок, куликів і риболовів; в прибережних очеретах чути було такий гамір, таке булькотанэ води і битэ крил, що сказавбись, що там відбувають ся сойми або війни пташі.

За Кременьчуком стали береги низші і відкриті.

— Гляньтено згомосць! — закликав нагло Ржэндзян, — та воно ніби то сонце пече, а на полях сніг!

Скшетуский подивив ся: дійсно, як засягнув оком, блищала в соішних лучах по обох боках якась біла поволока.

— Гей, старший! а що се там біліє ся? — спитав керманича.

— Вишні, пане! — відповів старший.

Були се дійсно вишневі ліси, зложені з карликоватих дерев, котрими були порослі оба береги ріки за уйстями Псьоли. Їх солодкі, великі

ягоди були поживою для птаства, звірят і людей, що заблукали в пустини, а разом були предметом торгівлі, бо їх вожено байдаками аж до Київа і дальше. Тепер ліси були покриті цвітом. Коли зблизили ся до берега, щоби дати відпочати веслярам, намісник з Ржендзяном висіли, щоби ліпше приглянути ся сим гаям. Окружив їх такий уповаючий запах, що ледво могли віддихати. Множество пластинок цвіту лежало вже на землі. Місцями деревця становили непроходиму гущавину. Межи вишнями росли також густо дикі карликоваті мігдали, вкриті рожевим цвітом, що видавали еще сильнійший запах. Мільйони чмелїв, пчіл і ріжнобарвних мотилїв уносили ся над сим пестрим морем.

— Чуда се, пане, чуда, — говорив Ржендзян. — І чому ту люди не мешкають? Так ту багато звіри.

І справді межи вишневими корчами переганяли ся сірі і білі зайці, і безчисленні стада синоногих перепилиць, з яких кілька Ржендзян застрілив, але довідав ся опісля від старшого на своє велике здивованє, що їх мясо є трутиною.

На м'якій землі видно було сліди оленів і сугаків, а здалека доходили відголоси, подібні до хрюканя диких свиний.

Подорожні, надививши ся і відпочавши, пустили ся в дальшу дорогу. Береги то підносили ся, то опадали, відкриваючи вид на діброви, ліса, врочиска, могили і розлогі степи. Околиця була так чудова, що Скшетгуский мимоволі повторяв собі слова Ржендзяна: чому ту люди не мешкають? Але до сего бракувало, щоби який другий Вишневецький заняв сі пустині, упорядкував їх і боронив від татарських нападів. Місцями ріка творила закрути, ковбані, заливала яри, біла пінистою філею о скалисті береги і заливала водою темні скальні яскині. В таких то яскинях і закрутах находили ся сховки і криївки козацькі. Уйстя рік, покриті лісом сїтнику, очеретів і шуварів, аж чорніли ся від множества птаства, словом: світ дикий, пустий і таємничий отворив ся перед очима наших мандрівників.

Плава стала ся докучливою, бо з причини теплого дня появили ся цілі рої їдких комарів, з котрих деякі були грубі на палець, і від їх укушеня плила кров цюркюм.

Вечером прибули до острова Романівки, на котрім було здалека видно огні, і ту затримали ся на нічліг. Рибак, що прибігли подивити ся на відділ намісника, мали сорочки, лиця і руки дочиста пообма-

зувані дігтем, для оборони перед комарями. Були се люди прості і напівдикі; На весну зїїзджали ся цілими гурмами для ловлення і вудження риби, яку опісля розвозили до Чигирина, Черкасів, Переяслава і Київа. Їх ремесло було тяжке, але поплатне з причини величезної скількості риби, котра в літі ставала нераз нещастєм для сих околиць, бо здихаючи по ковбанях і так званих тихих кутах, заражувала воздух гнилию.

Від сих рибаків довідав ся намісник, що всі Низовці, що рівнож занимали ся ловлею риби, вже від кількох днів опустили острів і удали ся на Низ, куди їх вїззав кошовий отаман. А що ночі видно було з острова огні, котрі палили на степу збігці, що спішили на Січ. Рибакі знали, що готовить ся виправа на Ляхів, і зівсім з сим перед намісником не укривали ся. Отже пан Скетуский знав, що эго посольство може бути дійсно спізненим, що може нїм він доїде на Січ, то козацькі полки рушать за той час на північ; але ему сказано їхати, отже як добрий жовнір не роздумував і постановив іти дальше, хочби в саму середину козацького табору.

На другий день рано пустили ся в дальшу дорогу. Поминули чудовий Таренський Ріг, Суху Гору і Кінський Остріг, славний зі своїх багон і множества гадюк, з причини яких не можливо там було мешкати. Се все, і дикість околиці, і прискорений біг води, вказувало на близькість порогів. Аж в кінци на овиді показала ся кодацька вежа. — Перша часть подорожи була скінчена.

Намісник однак не дістав ся сего вечера до замку, бо пан Гродзіцкий запровадив такий порядок, що коли перед заходом сонця відтрублено гасло, не пускано нікого нї з замку нї до замку, і колиби навіть сам король приїхав, мусїв би ночувати в Слобідці, що стояла під валами твердині.

Так зробив і намісник. Не був се дуже вигідний нічліг, бо слобідські хати, яких там було около шісдесят, були повиліплювані з глини і такі малі, що до декотрих треба було згинати ся впів, щоби вийти до середини. А иньших не оплачувало ся будувати, бо підчас кожного татарського нападу гармати з твердині заміняли їх в румовища, щоби не давали напасникам захисту і безпечного приступу до окопів. Мешкали в сій Слобідці люди "західні", то є прибулди з Польщі, України, Криму і Волощини. Майже кожний з них був иньшої віри, але ніхто про се не пи-

тав. Грунтів не обробляли задля небезпеки від Орди, жилися рибою і збіжем достарчуваним з України, пили горівку палену з проса, а займалися різними ремеслами, задля котрих їх в замку цїнили.

Намісник майже не міг ока зажмурити через невиносимий запах кінських шкір, з яких в Слобідці виправлювано ремінь. На другий день досвіта, як лишень видзвонено і відіграно на трубах "вставати", дав знати до замку, що прибув княжий посол і просить о прийнятє. Гродзїцкий, в котрого памяти була еще сьвіжою недавна візита самого князя, вийшов особисто єму на стрічу. Був се пядесятьлїтний чоловік, одноокий, як Цикльоп, понурий, бо сидючи в пустини на кінци сьвіта і не стикаючи ся з людьми, здичів, а маючи в руках неограничену власть, набрав поваги і суворости. Крім того єго лице було опоганене віспою, а прикрашене лишень шрамами від шабель і татарських стріл, неначе білими плямами на темній шкірі. Був се однак щирий жовнір, чуйний як журавель, що безнастанно мав звернені очи в сторону Татар і Козаків. Пив лишень воду, спав тільки сім годин на добу, часто зривав ся в ночі, щоби побачити, чи сторожа добре пильнує окопів і за найменше недбалство карав жовнірів смертю. Хоч сам був Українцем, проте дусив Козаків кілька міг і служив Річи-посполитій душею і тілом.

— Так отже вашмосць на Січ ідеш? — питав Скететуского, впроваджуючи єго насамперед до замку і принявши гостинно.

— На Січ. Які новини маєш звіттам вашмосць, мосці команданте?

— Війна! Отаман кошовий стягає Козаків зі всіх дугів, річок і островів. З України ідуть збігці, котрим я перешкаджаю, скільки можу. Війска є там вже на трийцять тисяч, або і більше. Коли рушать на Україну, коли ся з ними получать городові Козаки і чернь, буде їх сто тисяч.

— А Хмельницький?

— Сподівають ся єго з Криму кожного дня з Татарами. Може вже і є; сказавши правду, то вашмосць непотрібно ідеш на Січ, бо незадовго ту їх ся дочекаєш, а що не минуть Кодака ані єго не лишать за собою, то певна річ.

— А оборониш ся вашмосць?

Гродзїцкий подивив ся сумно на намісника і відповів твердо, спокійним голосом:

— А я ся не обороню . . .

— Якто?

— Бо не маю пороху. Післав-эм дваццят човнів, щоби мені хоч трохи прислали — і нічого. Не знаю: чи перелалано післанців, чи самі не мають — знаю, що доси не прислали. Маю на два тижні — не на довше. Колибим мав досить, першебим Кодак і себе висадив в воздух, ніжби ту стала козача нога. Казали мені ту лежати — лежу, казали показувати зуби — показую, а коли доведе ся згинути — раз мати родила — і се потраплю.

— А самже вашмосць не можеш робити пороху?

— Вже від двох місяців Запорожці не допускають мені салітри, яку треба привозити аж від Чорного Моря. Все одно! Згину!

— Учти ся нам від вас старих жовнірів. А колибись сам вашмосць поїхав по морох?

— Моспане, я Кодака не лишу і лишити не можу; ту було моє житє, ту нехай і смерть буде. Васць не думай також, що їдеш на бенкети і торжественні принятя, якими деінде послів витають, або що там тебе охоронить посолська гідність. Таж они власних атаманів мордують і від часу, як ту сиджу, не памятаю, щоби котрий згинув своєю смертию. Згинеш і ти.

Скшетуский мовчав.

— Виджу, дух в вацьпана гасне. То лїпше не їдь.

— Мій мосці команданте — сказав на се з гнївом намісник — придумає щось лїпшого, щоби мене перестрашити, бо се, що мені говориш, я вже чув з десять разів, а коли мені радиш не їхати, то виджу, що самбись на моїм місци не їхав — подумай проте, чи тобі не лишень пороху, але і відваги до оборони Кодака не бракне!

Гродзіцкий, замість розгнївати ся, глянув яснійше на намісника.

— Зубатая шука! — промуркотів по українськи. — Прости мені вашмосць. Бачу з твоєї відповіді, що зумієш підтримати гідність князя і шляхотського стану. Дам тобі отже кілька чайок, бо байдаками не переїдеш через пороги.

— О се я і прийшов просити вашмосці.

— Коло Ненаситця скажеш їх перетягнути сушею, бо хоч вода велика, то там ніколи не можна переїхати. Ледво часом яке мале човенце переплине. А коли вже будеш на низьких водах, тоді пильнуй ся, щоби тебе не заскочено, і памятай, що желїзо і олово більше переко-

нуочі, як слова. Там цїнять лишень сьмїливих людей. Чайки будуть на завтра готові, скажу лишень поприправляти по другій кермі, бо одної на порогах мало.

Сказавши се, Гродзїцький випровадив намісника з кімнати, щоби ему показати замок і єго порядки. Всюди панував взірцевий лад і карність. Сторожа стояла день і ніч на окопах, котрі татарські бранці мусли без перестанку скріпляти і поправляти.

— Що року досипаю окопу на локоть висше — сказав пан Гродзїцький, — отже вже такий високий, що колибим мав подостатком пороху, то і сто тисяч нічогоби мені не зробило, але без пороху не обороню ся проти переваги.

Твердиня була дійсно не до здобутя, бо крім гармат боронили зї днїпрові пропасти і недоступні скали, що прямовісно зіскакували в воду. Не треба було навіть великої залози. Отже в замку не було більше як шістьсот людей, але за се були то дїбрані жовніри, узброєні в мушкети і самопали. Днїпро плинучи в сїм місци звуженим руслом, був так вузкий, що викинена з окопів стрїла перелїтала далеко на другий берег. Гармати з твердині опановували оба береги і цїлу околицю. Крім сего пів милї від замку стояла висока вежа, з котрої було видно на вісім миль довкола, а в нїй стояло сто жовнірів, до котрих пан Гродзїцький заходив кожного дня. Сї, спостерігши в околици яких людей, давали сейчас знати до замку, а тоді бито в дзвони і цїла залоза ставала сейчас під збруєю.

— Майже нема тижня — говорив пан Гродзїцький, — щоби не було якогось алярму, бо Татари волочать ся ту кількатисячними стадами, так як вовки. Стрїляємо на них з гармат, як можна, але часто стражники беруть табуни диких коний за Татар.

— І не прикрить ся вашмосці сидїти на такім безлюдю? — спитав Скшетуский.

— Хочби мені навіть дали місце на королївських покоях, то я волївби ту бути. Вільше я звідси виджу сьвіта, як король зі свого вікна в Варшаві.

І дійсно з валів було видно незміриму просторонь степів, котрі тепер були одним зеленим морем. На північ уїстя Самари, а на полудень цїлий днїпровий берег, скали, пропасти, ліси, аж до другого пінистого Сурського порога.

Над вечером відвідали ще вежу, бо Скшетуский, бачучи перший раз ту далеку степову твердиню, був на все цікавий. Тимчасом приготівлювано для него в Слобідці чайки, що заосмотрені в керми з обох кінців, були більше поворотними. Завтра рано мав виїхати. Але через ніч майже не лягав спати, роздумуючи, що має робити, зі взгляду на небезпеку, яка йому грозила через се послованє на Січ. Житє усьміхало ся ему вправді, бо був молодий, любив і мав жити коло улюбленої; але честь і славу ставив висше над житє. Однак прийшло ему на думку, що війна близька, що Елена, чекаючи на него в Розлогах, може бути захоплена найстрашнішим пожаром, виставлена не лишень на напад Богуна, але також дикої збожеволілої черни, отже брала зго тривога і біль за нею. Степи мусіли вже підсохнути, можна би вже напевно їхати з Розлогів до Лубнів, а ту він сам сказав Елені і княгини чекати на свій поворот, бо не сподівав ся, щоби буря могла зірвати ся так борзо, не знав, чим грозить їзда на Січ. Ходив тепер отже скорими кроками по замковій кімнаті, скубав бороду і ломив руки. Що мав робити? як собі поступити? В уяві вже видів Розлоги в огни, окружені воюючою чернью, подібнійшою більше до чортів ніж до людей. Зго власні кроки відбивали ся зловіщим відгомном по замкових склепінях, а ему здавало ся, що то вже лихі сили ідуть за Еленою. На валах витрублено гасити сьвітло, а ему здавало ся, що се відголос Богунового рога, і скреготає зубами і хапав за шаблю. Ах, чомуж се він впер ся іти на сю виправу і перебрав її від Биховця.

Завважив се зго зворушенє Ржендзян, що спав коло порога, отже встав, протер очи, пообчищував похідні, що горіли в желізних обручах, і почав крутити ся по кімнаті, хочачи звернути увагу пана.

Але намісник потонув зівсім в своїх болючих думках і ходив дальше, викликаючи кроками приспані відгомони.

— Эгомосьць! гей эгомосьць!... — сказав Ржендзян.

Скшетуский подивив ся на него шкляним зором. Нагло збудив ся з задуми.

— Ржендзян, боїш ся ти смерти? — спитав.

— Кого? смерти? що эгомосьць говорить?

— Бо хто на Січ їде, той не вертає.

— А то чому эгомосьць їде?

— Моя воля; ти ся до того не мішай, але тебе мені жаль, бось

дїтвак, а хоч з тебе хитрун, там ся хитруньством не викрутиш. Вертай до Чигирина а потім до Лубнів.

Ржедзян почав ся чіхати в голову.

— Мій згомосць, авжеж я бою ся смерти, бо хтоби ся зі не бояв, тобі ся Бога не бояв, бо се Эго воля тримати при житю, або умертвити' але скоро згомосць лізе добровільно на смерть, то се буде гріх згомосця, як пана, а не мій, бо я слуга; проте згомосця не покину, бо я не з жаден хлоп, але шляхтич, хоч убогий, але знов не без амбіції.

— Знав я, що з тебе добре хлопя, скажу тобі однак: не хочеш іхати з доброї волі, поїдеш на розказ, бо инакше не може бути.

— Хочби мене навіть згомосць забив, то не поїду! Що то собі згомосць думає, що я який Юда, чи що, щобим мав згомосця на смерть видавати?

Ту Ржедзян підніс руки до очий і почав голосно ревіти, отже пан Скшетуский бачив, що сею дорогою з ним собі не порадить, а не хотів зго грозьбою силувати, бо ему було жаль хлопця.

— Слухай — сказав до него, — помочи мені не можеш, бо я преці добровільно голови під меч не буду класти, а до Розлогів завезеш листи, на котрих мені більше як на житю залежить. Скажеш там їмосци і князям, щоби панянку безпроводочно завезли до Лубнів, бо їх инакше заскочить повстанє — і сам будеш пильнувати, щоби се як найскорше виконано. Поручаю тобі важну фунцію, гідну приятеля, не слуги.

— То нехай згомосць пішле когось иньшого; з листом кождий поїде.

— А кого я ту маю, щоби можна ся звірити? Чись здурів! Се тобі повторяю, що хочбись мені два рази вратував житє, то еще мені не зробиш такої прислуги, бо жию в терпінях, думаючи, що ся може стати, і від болю аж піт на мене виступає.

— Ах, Боже! виджу, що мушу іхати, але мені так жаль згомосця, що хочби мені згомосць подарував сей кропчастий пояс, то эшебим ся не потішив.

— Дістанеш пояс, лишень справ ся добре.

— Не хочу і пояса, колиби мені лиш згомосць позволив з собою іхати.

— Вернеш завтра чайкою, котру пан Гродзїцкий посилав до Чигирина, а опісля без проволоки і відпочинку поїдеш просто до Розлогів. Там княгини нічого не говори, чи мені що грозить, ані панні, проси ли-

шень, щоби сейчас їхали до Лубнів, хочби верхом, без жадних вюків. Се маэш гроші на дорогу; листи зараз напишу.

Ржендзян упав до ніг намісника.

— Пане мій, чи вже не маю тебе більше побачити?

— Як Бог дасть, як Бог дасть! — сказав підносячи зго намісник, але в Розлогах показує веселе лице. Тепер іди спати.

Решта ночі зійшла Скшетускому на писаню листів і горячій молитві, по котрій зараз прилетів до него ангел спокою. Тимчасом ніч поبلідла, і досвіт побілів вузькі віконця від сходу. Світало — і поволи рожеві відблиски закрали ся до кімнати. На вежі і на замку почали грати щоранне "вставай". Незадовго потім пан Гродзіцький зявив ся в кімнаті.

— Мосці наміснику, чайки готові.

— І я також готов — сказав спокійно Скшетуский.

X

Легкі чайки мкнули з водою як ластівки і несли молодого лицаря і зго долю. З причини зібраних від, пороги не представляли великого небезпеченства. Минули Сурський поріг, минули Лоханний, щаслива філя перекинула їх через Воронову Запору, човна заскрипіли трохи на Княжім і Стрілецькім, але ся лишень поотирали, не розбили, аж вкінци здалека побачили піну і вири страшного Ненаситця. Ту вже треба було висідати і тягнути човни сушею. Праця довга і тяжка, звичайно забирала цілий день. На щастє, очевидно по давнійших переправах, лежало на березі множество колод, котрі підкладано під човни, щоби їх лекше було по землі котити. В цілій околиці і на степах не було видно живого духа, на ріці ані одної чайки, бо вже иньші не могли плинути до Січи, крім тих, що їх пан Гродзіцький перепустив через Кодак, а пан Гродзіцький умисно відтяв Запороже від решти сьвіта. Тишину переривав отже лишень гук филь, розбиваних о скали Ненаситця. Через той час, коли люди котили човни, приглядав ся пан Скшетуский сему дивови природи. Страшний вид ударив зго очи. Через цілу широкість ріки бігло впоперек сїм скалистих гребель, що сторчіли над водою, чор-

ні, порозривані філями, що повиломлювали в них ніби брами і переходи. Ріка товкла цілим тягаром від об сї греблі і відбиваючи ся о них, неначе розшаліла, встекла, збита на білу спінену масу, старала ся через них перескочити як розгуканий кінь. Але відперга эще раз, нїм могла ринути через отвори, сказавбись, гризла зубами скалу, скручувала ся в безсильнім гнїві в великанські вири, бухала стовпами в гору, кипіла як окріп, стогнала від умученя як дикий зьвір. А потому знов рев, якби сто гармат, якби витэ цілих стад вовків, хропїт умученя — і при кождїй греблі та сама борба, той самий заворот. Над пропастию вереск птаства, якби переляканого тим видом, межі греблями понурї тїни скал, дрожачї як лихі привиди.

Люди перетягаючі човни, хоч були призвичаєні, хрестили ся побожно, перестерігаючи намісника, щоби ся надто не зближав до берега. Бо були перекази, що хто занадто довго дивив ся на Ненаситця, той вкінци побачив щось такого, від чого эму розум мішав ся; оповїдали також, що часом виринали з вирїв чорні, довгі руки і хапали неосторожних, що занадто зближали ся, і що сейчас в пропастях роздавали ся страшні реготи. Ночами то навіть і Запорожці не сьміли човнів перетягати.

Нїхто не міг бути прийнятим за товариша до братства на Низу, хто сам човном не переїхав порогів, однак що до Ненаситця роблено виїмок, бо эго скали ніколи не були залиті. Про одного Богуна сьпівали слїпці, що він і через Ненаситець перекрав ся, але в се мало хто хотїв вірити.

Перетяганэ човнів заняло майже цілий день, і сонце вже почало заходити, коли намісник всїв до лодки. Але за се через слїдуючі пороги переплили без трудностей, бо були цілковито залиті, і вкінци виплинули на низові "тихї води."

По дорозї бачив пан Скшетуский на урочиску Кучкаси, величезну могилу з білого каменя, котру князь казав висипати на памятку свого побуту, а про котру оповїдав эму в Лубнах пан Машкевич. До Сїчи не було вже звідси далеко, але що намісник не хотїв ночью в'їздити в чортомлицький лябірїнт, то постановив переночувати на Хортици.

Хотїв також стрїнути яку живу запорожську душу і дати наперед про себе знати, щоби знали, що їде посол, а не хто иньший. Хортиця однак виглядала пустою, що немало здивувало намісника, бо

знав від Гродзіцького, що там завсїгда стояла козацька залога про случай татарського нападу. Запустив ся навіть з кількома людьми досить далеко від берега на звїди, але не міг перейти цілого острова, бо був більше як на милю довгий, а ніч була темна і не дуже погідна, отже вернув ся до чайок, які тимчасом повитягано на пісок і порозпалювано вогні від комарів.

Більша часть ночи зійшла спокійно. Семени і провідники позасипляли при огнях — не спала лишень варта, а з нею і намісник, котрого від виїзду з Кодака мучила страшна безсонниця. Чув також, що має горячку. Хвилями здавало ся ему, що чує з глибини острова зближаючі ся кроки, то знов якісь дивні відголоси, подібні до далекого бляня кіз. Але думав, що зго слух милить.

Нагло, коли вже мало свитати, станула перед ним якась темна по-стать.

Був се челядник від варті.

— Пане, ідуть! — сказав спішно.

— Хто такий?

— Певно Низовці; іде їх зі сорок.

— Добре. Се небогато. Побуди людей. Попідпалювати вогні!

Семени сейчас позривали ся на ноги. Попідкидані вогні бухнули в гору ясною поломінію, що освітила чайки і горстку жовнірів намісника. Другі вартівники позбігали ся рівнож зі всіх сторін.

Тимчасом можна вже було виразно розрізнити неправильні кроки громади людей; кроки сї задержали ся в певній віддали; натомість якийсь голос запитав грізно:

— А хто там на березу?

— А ви хто? — спитав вахмістр.

— Відповідай, вражий сину, а ні, то з самопалу запитаю!

— Эго високість пан посол від Ясно Вельможного Князя Яреми Вишневецького до пана отамана кошового — виголосив голосно вахмістр.

Голоси в громаді помовкли, очевидно тревала там коротка нарада.

— А ходи лиш сам сюди! — закликав вахмістр — не бій ся. Послів не бють, але і послі не бють!

Знов відозвали ся кроки і по хвили кількадесять постатий виринуло з тіни. По їх цері, по низькім зрості і кожухах повивертаних вовною

до гори, пізнав намісник від першого погляду, що се були по більшій часті Татари. Козаків було лишень кільканайцять. Через голову пана Скшетуского перелетіла як блискавка думка, що коли вже Татари є на Хортиці, то Хмельницький мусів вже вернути з Криму.

На чолі сеї громади стояв старий Запорожець великанського росту з завзятим, суворим обличчям. Він зближивши ся до огню спитав:

А котрий ту посол?

— Я — відповів гордо пан Скшетуский.

— Ти?

— А чиж я тобі брат, що мені "ти" говориш?

— Знай, грубіянине, політику — підхопив вахмістр: — говорить ся: Ясно вельможний пан посол!

— На погибельже вам, чортові сини! щоб вас серпягова смерть! ясно вельможні пани! А пощо ви до отамана?

— Не твоя річ! знай тільки, що твоя шия в тім, щоби я як найскорше дістав ся до отамана.

В тій хвили висунув ся другий Запорожець з громади.

— Ми ту з волі отамана — сказав, — пидьнуємо, щоби ся ніхто від Ляхів не зближав, а хто ся зближає, маємо вязати і доставляти, що і зробимо.

— Хто добровільно їде того не будеш вязати.

— Буду, бо такий наказ.

Втім старий великан перервав:

— Заведем посла, але за бороду — ось так!

Сказавши се, сягнув рукою до бороди намісника.

Але в тій хвилі зойкнув і, якби ражений громом, звалив ся на землю.

Намісник розтріскав ему чеканом голову.

— Бий! ріж! — роздали ся обурені голоси в громаді.

Княжі семени кинули ся на рагунок свого вожда, гукнули самопали, крики: ріж! бий! злили ся з брескотом желіза. Счинила ся безладна битва. Подоптані в замішаню огні погасли і темрява покрила борючих ся. Незабаром одні і другі збили ся так, що бракувало місця до розмаху, і ножі, кулаки і зуби заступили шаблі.

Нагло з глибини острова відзвали ся численні нові накликування і крики; напасникам надходила поміч.

Ще хвиля, і булаби прийшла за пізно, бо карні семени брали вже

гору над товпою.

— До човнів! — крикнув гремучим голосом намісник.

Жовніри виконали розказ в однім моменті.

На нещастє чайки були занадто сильно повтягувані на пісок, і не давали ся тепер поспихати на воду.

Тимчасом ворог кинув ся з завзятостию до берега.

— Стріляй! — скомандував пан Скшетуский.

Сальва з мушкетів сейчас здержала атакуючих, що змішали ся в неладі зіставляючи кільканайцять тіл розтягнених на піску; декотрі з тих тіл кидали ся конвульсійно, так як риби витягнені з води і покидані на березу.

Рівночасно перевізники, при помочи кільканайцяти семенів, позапирали весла об землю і добували останків сил, щоби поспихати судна на воду, — однак даремно.

Неприятель розпочав атак з далека. Плюскіт куль по воді змішав ся зі свистом стріл і зойками ранених.

Татари, аллахуючи щораз завзятійше, заохочували ся взаімно: відповідали їм оклики Козаків: "бий! рїж!" і спокійний голос пана Скшетуского, повторюючий щораз частійше команду:

— Стріляй!

Перші ранішні відблески освітили блідим світлом битву. Від сторони суші було видно козацьку і татарську товпу, одних з лицами коло кольб піщелів, других поперегинаних в зад і натягаючих тятиви луків — від сторони води димлючі ся чайки блискаючі безнастанно сальвами вистрілів. В середині лежали тіла, вже спойні, попротягані на піску.

В однім з човнів стояв пан Скшетуский, висший над других, гордий, спокійний, з поручниківським буздиганом в руках і з відкритою головою, бо ему татарска стріла зірвала шапку.

Вахмістр зближив ся до него і шепнув:

— Пане, не витримаємо — завелика купа!

Але намісникови розходило ся вже лишень о се, щоби своє посольство припечатувати кровію, не допустити до зганьблення гідности, і згнути зі славою. Дятого отже, підчас коли семени поробили собі з мішків з поживою щось в роді заслон з за котрих стріляли на ворога, він стояв видний і виставлений на пальбу.

— Добре! — сказав, — вигинемо до остатнього.

— Вигинемо, батьку, — закричали семени.

Чайки знов задимили ся. З глубини острова почали напливати нові гурми, узброєні в списи і коси. Атакуючі розділили ся на два відділи. Оден підтримував пальбу, другий, зложений з більше як дванайцяти Козаків і Татарів, ждав лишень відповідної хвилі до ручного атаку. Рівночасно з шуварів острова висунуло ся чотири човна, що мали ударити на намісника з заду і з обох боків.

Розвиділо ся вже до чиста. Лишень дими порозтягали ся довгими смугами в тихім воздуху і пересланяли побоевище.

Намісник сказав звернути ся двайцяти семенам до атакуючих човнів, що гнані веслами, летіли зі шкоростю птахів по тихій річній воді. Через се пальба, направлена проти Татарів і Козаків ідучих з острова, значно ослабла.

На тоє они здає ся чекали.

Вахмістр знов зближив ся до намісника.

— Пане! Татари беруть ножі в зуби; зараз кинуть ся на нас.

І справді близко треста ординців з ножами в зубах, готовило ся до атаку. З ними було кільканайцять Запорожців узброєних в коси.

Атак мав ся розпочати зі всіх сторін, бо атакуючі човни приплили вже на віддаль стрілу. Їх боки задимили ся. Кулі почали сипати ся градом на людей намісника. Обі чайки намовнили ся зойками. По кільканайцяти мінутах половина семенів полягла, решта боронили ся еще з розпукою. Їх лица почорніли від диму, руки опадали, зір мутив ся, кров заливала очи, рури мушкетів почали парити долоні. Більша часть була ранених.

В тій хвилі страшний вереск роздав ся в воздуху. Се ординці рушили до атаку.

Дими, розігнані рухом маси тіл, розійшли ся нагло і відслонили очам дві чайки намісника, покриті чорною товпою Татарів, неначе два кийські трупи роздирані стадом вовків. Товпа перла, мішала ся, верещала, здавало ся, що бє ся сама з собою і гине. Кільканайцять семенів боронило ся еще, а під щоглою стояв пан Скшетуский, з закровоавленим лицем, зі стрілою вбитою в ліве рамя аж по конець і боронив ся зі стеклостію. Эго стась видавала ся велитенською серед окружуючої эго товпи, шабля мигала як блискавка. Ударам відповідали зой-

ки і витя. Вахмістр з другим семеном пильнували ему обох боків і товпа хвилями цофала ся перед сею трійкою, але перта з заду, ішла знов вперед і гинула під ударами шабель.

— Живих брати до отамана — верещали голоси, з товпи. — Піддай ся!

Але пан Скшетуский піддавав ся вже лишень одному Богови, бо отсе поблід нагло, захитав ся і звалив ся на дно чайки.

— Пращай, батьку! — заревів з розпуки вахмістр.

Але по хвили упав також. Рухлива маса напасників дочиста покрила чайки.

XI.

В хаті військового кантарія (1), на передмістю Гассан Баша, на Січи, сиділо при столі двох Запорожців, покріплюючи ся варінкою з проса, котру черпали раз враз з деревляної діжки, що стояла на столі. Оден старий, вже майже згрибоватілий, був се сам кантарій, Пилип Захар, другий Антін Татарчук, отаман чигиринського куріня, сорок-літній чоловік, високий, сильний, з завзятим виразом лица, і косими татарськими очима. Оба говорили з собою зтиха, якби зі страху, щоби їх хто не підслухав.

— Отже се сьогодні? — спитав кантарій.

— От може і зараз — відповів Татарчук. — Ждуть лишень на кошового і Тугай-бея, що з самим Хмелем поїхав на Базавлук, де стоїть орда. Товариство зібрало ся вже на майдані, а курініні отамани еще перед вечером зберуть ся на раду. Нім ніч настане, буде все відомо.

— Гм! може бути зле — муркнув старий Пилип Захар.

— Слухай, кантарію, а ти видів, що було письмо і до мене?

— А вжеж, щом видів, бом сам відносив листи до кошового, а яж письменний чоловік. Знайшли коло Ляха три письма; одно до самого кошового, друге до тебе, третє до молодого Барабаша. Вже всі на

---

(1). військовий урядник на Запорожю, що мав надзір над мірами і вагами в крамницях, що находили ся на Січовім Базарі.

Січи про се знають.

— А хто писав? не знаєш?

— До кошового писав князь, бо на листі була печать, а хто до вас, не знати.

— Сохрани Господи!

— Эсли тебе там явно не називають приятелем Ляхів, то нічого не буде.

— Сохрани Господи!

— Видно, що ся почуваш.

— Тьфу! До нічого ся не почувую.

— А може Кошовий всі листи скрутить, бо ему і о власний лист ходить. Було до него письмо так добре, як і до вас.

— А може.

— Але эсли ся почуваш, то . . .

Ту старий кантарій эще більше знизив голос:

— Утїкай!

— Але як? і куди? — питає неспокійно Татарчук, — кошовий поставив на всіх островах сторожу, щоби ся ніхто до Ляхів не передістав і не дав знати, що ся діє. На Базавлуці пильнують Татари. Риба ся не перетисне, птах не перелетить.

— То сховай ся в самій Січи, де можеш.

— Знайдуть. Хиба ти мене сховаєш межи бочками в базарі? ти мій кривняк!

— І брата рідного не сховавбим. Боїш ся смерти, то ся вий; паний ані почувеш.

— А може в листах нічого нема?

— А може . . .

— От, біда! от, біда! — сказав Татарчук. — Не почувую ся до нічого. Я добрий молодець, Ляхам ворог. Але хочби і нічого в листі не було, чорт знає, що Лях наговорить перед радою? Може мене погубити.

— То сердитий Лях; він нічого не скаже!

— Бувась нині у него?

— Був. Намастивем ему рани дїгтем; наляв горівки з попелом в горло. Буде здоровий. То сердитий Лях. Кажуть, що на Хортици нарізав Татарів як свиний, нїм его взяли. Ти за Ляха будь спокійний.

Понурий відголос кітлів, в котрі ударено на кошовім майдані, перервав дальшу розмову. Татарчук, почувши сей голос, задрожав і зірвав ся на рівні ноги. В яго лиці і рухах малював ся надзвичайний неспокій.

Відголос кітлів гудів щораз голоснійше.

— Кличуть на раду — сказав, хапаючи устами віддих. — Сохрани Господи! Ти, Пилипе, не говори, про що я ту з тобою балакав. Сохрани Господи!

Сказавши се Татарчук вхопив дїжку з варінкою, перекинув її обома руками до уст і пив, неначе хотїв на смерть запити ся.

— Ходім! — сказав кантарій.

Відголос кітлів гудів щораз дужче.

Вийшли. Передмістє Гассан Баша було відділене від майдану лишень валом, що оперізував властивий кіш і браму з високою баштою, на котрій було видно пащі поуставлюваних гармат. В середині передмістя стояв дїм кантарія і хати крамничних отаманів, а докола досить широкої площі, стояли шопи, в котрих містив ся крам. Були се будівлі поскладувані з дубових колод, яких подостатком достарчала Хортиця, а пошиті ріщем і очеретом. Самі хати, не виключаючи і хати кантарія, були подібнійші до салашів, бо лишень їх дахи зводили ся над землею. Дахи сї були чорні і пообкіпчувані, бо як в хаті палено огонь, то дим добував ся не лишень горішним отвором в дасі, але і через ціле пошитє, а тоді можна було думати, що се не хата, але купа ріща і очеретів, в котрій виробляють смолу. В хатах панувала вічна темрява, тому підтримувано в них завсїгди огонь зі смільних скалок і дубової кори. Було кількадесять крамничних шіп, і вони ділили ся на курінні, то є становили власність поодиноких куринів, а також гостинні, в котрих в часі мира торгували деколи Татари і Волохи, одні шкірами, східними тканями, оружєм і всякого рода добичею, другі переважно вином.

В сій хвили було на передмістю Гассан Баша більше людей як звичайно; замикано крами і шинки, і всі спішили на Сїчовий майдан, на котрім мала відбувати ся рада. Пилип Захар і Андрій Татарчук ішли разом з другими, але сей послїдний отягав ся, ішов лїниво і позволяв товпі себе випереджувати. На яго лиці малював ся що раз більший несупокій. Тимчасом перейшли через міст на окопі, відтак через браму і знайшли ся на просторім обороннім майдані, окруженім сорок вісьмома

великими деревляними будинками. Були се куріні, а радше курінні доми, щось в роді військових касарень, в котрих мешкали Козаки. Сі куріні були однакової величини і міри і не рижини ся від себе нічим, хиба назвами, прибраними від рижиних українських міст, від котрих також і полки брали свої назви. В однім куті майдану находив ся радний дім. В нім засідали отамани під проводом кошового, а "товариство" нараджувало ся під голим небом, висилаючи лишень депутації до старшини, а часами здираючи ся насильно до радного дому і тероризуючи старшину.

На майдані була велика тіснота, бо кошовий отаман постягав на Січ всі війська розпорошені по островах, ріках і лугах, отже товариство було численнійше, як звичайно. Сонце хилило ся вже до заходу, отже завчасу запалено кільканайцять бочок зі смолою; ту і там стояли також бочки з горівкою, котрі кождий курінь мав для себе, а що додавало немало енергії нарадам. Порядку межі курінями шильнували осавули, що мали в руках грубі дубові палиці а за поясом пістолі.

Пилип Захар і Татарчук війшли просто до дому нарад, бо оден як кантарій, а другий як курінний отаман, мали право засідати межі старшиною. В раднім домі був оден стіл, перед котрим сидів військовий писар. Отамани і кошовий мали свої місця під стінами на шкірах. Але в сій хвилі місця еще не були позанимані. Кошовий ходив великими кроками по кімнаті, а курінні, позбирані малими купками, розмовляли з тиха, перериваючи собі від часу до часу голоснійшими проклонами. Татарчук завважав, що знакомі а навіть і приятелі удають, що это не видять, зближив ся отже зараз до молодого Барабаша, що був меньше більше в такім самім положеню. Иньші гляділи на них з під лоба, але молодий Барабаш не багато собі з того робив, не розуміючи добре о що ся розходить. Був се дуже гарний мущина, і відзначав ся надзвичайною силою, і сій силі завдячував свою рангу курінного отамана, бо впрочім був на Січи славний зі своєї дурноти. Зеднало се ему призвиско Дурного Отамана і привілей побуджувати старшину до сьміху за кождим словом.

— Почекавши трохи, тай може підемо під воду, з каменем на шії!
— шепнув ему Татарчук.

— А по що? — спитав Барабаш.

— А то не знаєш про листи?

— Трястя эго матери! Чи то я писав які листи?

— Глянь лишень, як на нас з під лоба дивлять ся.

— Колиб я котрого в лоб, тоби не дивив ся, бо сліпаки би ему повилазили.

Тимчасом крики з надвору дали знати, що щось зайшло. І справді отворили ся широко двері радного дому і до середини війшов Хмельницький з Тугай-беєм. Се їх так радісно витали.

Хмельницький війшов з булавою в руді, яко гетьман запорожських війск. Він мав сю гідність від часу як вернув з Криму з татарською помічю. Тоді товпи вхопили эго на руки і відбивши військовою скарбницю, принесли ему булаву, хоругву і печать, які звичайно ношено перед гетьманом. Отже він немало змінив ся. Видно було, що носить в собі страшну силу цілого Запорожа. Не був се вже Хмельницький покривджений, утікаючий на Січ через Дикі Поля, але Хмельницький-гетьман, велит, месник кривд цілих міліонів.

Велику часть впливу, який він мав на козаків, завдячував тепер Хмельницькій татарській помочи. Було се перший раз від початку козаччини, що на Січі знайшов ся Татарин в роли союзника, але такі часи настали.

Розпочали ся наради. В кімнаті стало тихо, лиш з надвору доходив гамір кількатысячної товпи. Перший почав говорити Хмельницький:

— Мостиві панове! З ласки, прихильности і "дискреції" найяснійшого кримського царя, пана многих народів, за позволенєм милостивого польського короля Володислава і при добрій охоті відважних запорожських війск, ми покладаючи ся на нашу невинність, ідемо, щоби піметити наші страшні і жорстокі кривди, котрі, докисьмо могли, зносилисьмо по християнськи, від нещирих Ляхів, комісарів старостів і економів, цілої шляхти і Жидів. І над сими кривдами, мостиві панове, ви і ціле військо запорожське, проляли багато сліз і томусьте мені віддали булаву, щоби я тим лекше міг упімнути ся за нашою і наших війск невинністю. І я, уважаючи се за велику ласку мостивих панів, моїх добродіїв, поїхав просити о поміч, котру нам приобіцяно. Але поробивши сі приготваня, я немало засмутив ся, колим почув, що можуть межи нами бути зрадники, що входять в переговори з нещирими Ляхами і доносять їм про наші приготованя — що эслиби так було, то повинні бути укарані після волі і дискреції мостивих панів. А ми просимо, щоби сьте

послухали листів, котрі ту привіз посол від нашого недруга, князя Вишневецького, який то посол приїхав радше як шпiон, щоби підглянути наші приготування і донести про все Ляхам. Що також маєте осудити, чи єго також належить укарати, так як і тих, до котрих привіз листи, про котрі кошовий, як мій і цілого війська вірний приятель, сейчас нас повідомив.

Хмельницький замовк; гамір з надвору зростав щораз більше, отже військовий писар встав і почав читати насамперед княжий лист до кошового отамана, що починав ся словами: "Ми з Божої милости князь і господин на Лубнах, Хоролю, Прилуках, Гадячи і пр." Лист був чисто урядовий. Князь, почувши, що стягає ся війська з лугів, питає отамана, чи се правда, і просив, щоби сего занехав, зі згляду на мир в християнських краях. А Хмельницького, колиби бунтував Січ, то щоби видав комісарам, котрі самі про се допімнуть ся. Другий лист був від пана Гродзiцького рівнож до кошового отамана, третій і четвертий від Зацьвілiховського і старого черкаського полковника до Татарчука і Барабаша. В них не було нічого такого, щоби могло кидати підозрінє на особи, до котрих були писані. Зацьвілiховський просив лишень Татарчука, щоби заопікував ся віддавцем листа, і улекшив єму все, чоґоби посол зажадав.

Татарчук відітхнув.

— Що думаєте, мостиві панове, про ті листи?— запитав Хмельницький.

Козаки мовчали. Отже Хмельницький по хвили знов забрав голсе:

— Кошовий отаман наш брат і щирий приятель. Я отаманови так вірю, як власній душі, а хтоби говорив що иньшого, той хибаби сам задумував зраду. Отаман старий друг і жовнір.

Сказавши се, приступив до кошового і з ним поцілував ся.

— Мостиві панове! — сказав на се кошовий — я стягаю війська, а гетьман нехай провадить; що до посла, коли єго до мене прислали, то він мій, а коли так, то я вам єго дарую.

— Ви, мостиві панове депутати, поклоніть ся отаманови — сказав Хмельницький, — бо він справедливий чоловік, і ідiть сказати товариству, що єсли хто зрадник, то не він; він перший поставив сторожу, він сам казав ловити зрадників, котріби ішли до Ляхів. Ви, панове депутация, скажіть, що він не зрадник, що він найліпший з нас всіх.

Панове депутация поклонили ся наперед Хмельницькому, вітак ко-

шовому, Тугай-бееви і старшині — і вийшли з кімнати.

По хвилі радісні крики на дворі дали знати, що депутація сповнила порученя.

— Нехай жиє наш кошовий! нехай жиє кошовий! — кликали тисячні голоси з такою силою, що здавало ся, що стіни радного дому трясуть ся в своїх основах.

Рівночасно гукнули вистріли з самопалів і піщелів.

Депутація вернула і знов забрала своє місце в кімнаті.

— Мостиві панове! — сказав Хмельницький, коли на дворі трохи притихло. — Ви мудро осудили, що кошовий отаман справедливий чоловік. Але коли отаман не зрадник, то хто зрадник? Хто має прителів межі Ляхами, з ким вони входять в зносини, до кого пишуть листи? кому поручають особу посла? хто зрадник?

Говорячи се, Хмельницький підніс голос, і кинув грізно очима в сторону Татарчука і молодого Барабаша, неначеби хотів на них показати. В кімнаті почав ся шепіт і кілька голосів закликали: "Барабаш і Татарчук!" Деякі курінні отамани почали між собою скоро нараджувати ся, а межі депутацією дали ся чути оклики: "На погибель!"

Татарчук зблід, а молодий Барабаш почав глядіти по присутних здумілими очима. Эго лїнива думка слувала ся через якийсь час відганути, о що эго оскаржують, аж вкінці сказав:

— Не буде собака мяса їсти!

Сказавши се, зареготав ся сьміхом ідіоти, а за ним і иньші. І нагло більша часть курінних отаманів почала реготати ся, сама не знаючи чому.

З за вікна доходили щораз голоснійші крики. Шум людської філії грішав з кожною хвилию.

Але Антон Татарчук встав і звернувши ся до Хмельницького почав говорити:

— Що я вам зробив, мостивий гетьмане запорожський, що настаєте на мою смерть? В чім я ту винен? Писав до мене лист комісар Зацьвіліховський, тай що? Таж і князь писав до кошового. А чи я відобрав лист? Ні! А якби відобрав, то щоби зробив? Ог пішовби до писаря і казавби собі прочитати, бо ні писати, ні читати не вмію. І ви би все знали, що є в листі. А Ляха я на очи не видів. Отже чи я зрад-

ник? Гей, братя Запорожці, Татарчук ходив з вами до Криму, а як ходили на Волощину, ходив на Волощину, як ходили під Смоленськ, то ходив під Смоленськ; бив ся з вами добрими товаришами, жив з вами добрими товаришами, і кров проливав з вами, добрими молодцями, і голодом морив ся з вами, добрими молодцями, — так я не Лях, не зрадник, але Козак, ваш брат, а эсли пан гетьман настає на мою смерть, то нехай скаже, чому! Що я єму завинив? в чім показав нещирість? — А ви братя, помилуйте і судіть справедливо.

— Татарчук добрий молодець! Татарчук добрий чоловік! — відізнало ся кілька голосів.

— Ти Татарчук добрий молодець — сказав Хмельницький — і я на тебе не настаю за се, що ти мій друг і не Лях, але Козак, наш брат. Бо колиби Лях був зрадником, то яби не смутив ся і не плакав, але коли добрий молодець зрадник, коли мій друг зрадник, то мені тяжко на серцю і жаль доброго молодця. А коли ти бував і в Крими, і на Волощині і під Смоленськом, то еще більший твій гріх, що ти тепер хотів зрадити перед Ляхом силу і приготования запорожських військ. Тобі писали, що би ти єму улєкшив, чогиби він загадав, а скажіть же мостиві панове отамани, чогиби міг Лях жадати? Чи не моєї смерти і моїх приятелів? Чи не згуби запорожських військ? Отже ти Татарчук винен і инакше нічого не докажеш. А до Барабаша писав єго стрий, черкаський полковник, друг Чаплінського, друг Ляхам, що ховав у себе привілеї, що би їх запорожське військо не дістало, і коли ся так річ має, то ви оба винні і просіть отаманів о помилуванє, і я з вами буду просити, хоч ваша вина тяжка і зрада явна.

Тимчасом з надвору доходив вже не шум і гамір, але неначе лоскіт якоїсь бурі. Товариство хотіло знати, що діє ся в раднім домі і вислало нову депутацію.

Татарчук почув, що пропав. Зрозумів, що Хмельницький беручи ся за велике діло, хоче на початку дати відстрашаючий примір для других, що би здусити в зароді всяку думку про зраду. Тому, мимо того, що проти него і Барабаша було лише підозріна, побачив, що нема ратунку. Зимний піг виступив єму на чоло, знав, що єго чекає страшна смерть зрадника, а він не хотів еще умирати. Не зблід би він перед шаблею, ані кулею, навіть перед палем — але така смерть, яка єго чекала, морзила єго кров, отже користаючи з хвилі тишини, яка запаувала по

словах Хмельницького, закричав переразливо:

— Во імя Христа! братя отамани, други сердечні, не губіть! Не знаю, чогоби Лях від мене хотів, спитайте зго самі. Я клену ся Христом, Св'ятою Пречистою, св'ятими Миколаєм чудотворцем, св'ятим Архистратигом Михаїлом, що згубите невинну душу!

— Пришпроводити Ляха — закликав старий кантарій.

— Ляха сюда, Ляха! — кликали куріні отамани.

Почало ся замішанє; одні кинули ся до примезної кімнати, в котрій був замкнений вязень, щоби привести зго перед раду, другі зближали ся грізно до Татарчука і Барабаша. Перший Гладкий, отаман мпргородського куріня, крикнув: "На погибель!" Депутация повторила оклик, а Чарнота скочив до дверей і отворивши їх наостіж, закликав до згромадженої товпи:

— Панове товариство, Татарчук і Барабаш зрадник — на погибель їм!

Товпа відповіла страшним криком. В кімнаті счинило ся замішанє. Куріні отамани повставали зі своїх місць. Одні кричали: "Ляха! Ляха!", другі старали ся утихомирити розрух. Втім під натиском товпи отворили ся двері, товпа впала до середини і сотки рук витягнуло ся по нещасливого Татарчука і Барабаша. "Смерть Татарчукови і Барабашови. На погибель! Давайте зрадників! на майдан з ними!" — кричали сотки голосів.

Татарчука і Барабаша вивели на майдан, на місце страти.

По випровадженю Татарчука і Барабаша в радній кімнаті знов притихло і отамани позаймали свої місця, бо з сусідного ванкира впроваджено вязня.

Тінь падала на зго лице, огонь на комині пригас — і в пів-світлі було видно лишень високу постать, тримаючу ся просто і гордо, хоч її руки були звязані ликами. Але Гладкий докинув скалок, і по хвили стрілила в гору ясна полумінь і освітила обличе вязня, що був зв'язаний до Хмельницького.

Побачивши зго, Хмельницький дрогнув.

Вязень — був се пан Скшетуский.

Тугай-бей виплював лупини сонячника і сказав по українськи:

— Я того Ляха знаю — він був в Крими.

— На погибель ему! — закликав Гладкий.

— На погибель! — повторив Чарнота.

Хмельницький опанував вже вражінэ. Повів лишень очима по Гладкім і Чарноті, котрі під впливом сего зору замовкли, опісля, звернувши ся до кошового, сказав:

— І я его знаю.

— Ти звідки? — спитав кошовий Скшетуского.

— Я їхав до тебе з посольстві, кошовий отамане, коли мене напали на Хортици розбишаки і проти звичаїв, яких перестерігають навіть найдикші народи, вибили мені людей, а мене самого, не дивлячи ся на мою посольську гідність і уродженэ, поранили, зневажили і привезли як бранця, о що мій пан Я. В. князь Ярема Вишневецький буде ся вмів у тебе, кошовий отамане, допімнути.

— А чому ти показав свою нещирість? чому розщепив обухом доброго молодця? чому нарізав стілько людей? А ту їхав до мене з листом, щоби підглянути наші приготованя і донести про них Ляхам? Знаємо також, що ти мав листи до зрадників запорожського війська, щоби разом з ними кнувати на згубу цілого запорожського війська, отже ти не маеш права жадати, щоби тебе приймаю як посла, а до того еще заслугуеш на справедливу кару.

— Милиш ся, кошовий отамане — сказав намісник, звертаючи ся до кошового. — Эсли я мав листи, то так робить кожний посол, що їде в чужі сторони, і бере листи від знакомих до знакомих, щоби і сам собі в той спосіб виробив знакомість. А я ту їхав з письмом від князя, не щоби кнувати на вашу згубу, але щоби вас стримати від таких поступків, що стягнуть на вас і на ціле запорожське військо цілковиту загладу. На когоч се ви підносите безбожну руку? Проти кому се ви, що називаєте ся оборонцями християнства, робите союз з поганями? Против короля, проти шляхотського стану і цілої Річи посполитої. Проте не я, а ви єсьте зрадниками, і се вам кажу, що эсли покорою і послушеньством не змажете своїх провин, то горе вам! Чи вже забулисье часи Павлюка і Наливайка? Чи вже вам вийшла з памяти кара, яка їх стрінула? Памятайте, що пацієнция (терпеливіст) Річи посполитої вже вичерпана і що меч висить над вашими головами.

— Лаэш, вражий сину, щоби ся викрутити і вратувати від смерти!
— закликав кошовий — але тобі не поможе ні грозьба, анї ваша ляць-

ка латина.

Також і інші отамани почали побрязкувати шаблями, а пан Скшетський підніс голову ще вище і так говорив:

— Не думай, кошовий отамане, щоби я бояв ся смерти, або боронив життя, або хотів доказувати свою невинність. Будучи шляхтичом, можу бути судженим тільки через рівних собі, і я не стою ту перед судьями, але перед розбійниками, не перед шляхтою, але перед варварами, і знаю добре, що не випрошую ся від смерти, котрою ви доповните міру свого безправства. Передімною є мука і смерть, але за мною сила і пімста цілої Річи посполитої, перед котрою дрожить!

Скшетський скінчив і його мова викликала на присутних свого рода вражінє. Отамани споглядали на себе мовчки і через хвилю здавало ся їм, що перед ними не стоїть бранець, але посол могучого народу; а Тугай-бей промуркотїв:

— Сердитий Лях!

Хмельницький мовчав.

Сильне калатанє до дверей перервало мовчанку. На майдані власне покінчено з Татарчуком і Барабашом; товариство посилало нову депутацію.

До кімнати війшло кільканайцять Козаків і станувши коло дверей почали говорити:

— Товариство кланяє ся панам старшинї — ту поклонили ся всі по пояс — і просить, щоби їм видати сего Ляха, щоби з ним покінчити так як з Татарчуком і Барабашем.

— Видати їм Ляха! — крикнув Чарнота.

— Не видавати — кликав другий. — Нехай чекають! він посол.

— На погибель! — відізвили ся різні голоси.

Відтак притихли всі, чекаючи, що скаже кошовий і Хмельницький.

— Товариство просить; а ні, то само візьме — повторили депутати.

Здавало ся, що пан Скшетський згублений без ратунку, коли нагло Хмельницький заговорив до Тугай-бея:

— Се твій бранець, — его взяли Татари, отже бери его собі.

Тугай-бей витягнув ся лїниво, повів очима по кімнатї і повторив за Хмельницьким, але ніби з погрозою в голосї:

— Се мій бранець! Эго взяли Татари, він до вас не належить.

Депутати пороззявляли роти з дива, на такий аргумент не було від-

ювіди. Дехто почухрав ся в голову, дехто сплюнув і ціла депутація вийшла мовчки з кімнати.

Скшетуский був вратований.

Вийшовши на майдан депутація заявила очікуючій товпі, що Ляха не будуть карати, бо се бранець Тугай-бей, а Тугай-бей, каже ся, розсердив ся. На майдані зараз почали повторяти: "Тугай-бей розсердив ся!" розсердив ся! розсердив ся! — а за кілька хвиль якийсь переразливий голос почав співати коло розложеного огню:

"Гей! Гей! Тугай-бей,

"Розсердив ся дуже.

"Гей! Гей! Тугай-бей,

"Не сердь же ся дуже!

Скоро тисячі голосів повторяло: "Гей! Гей! Тугай-бей!" — і так повстала одна з тих пісень, котрі опісля, неначе вихром розносили ся по цілій Україні і гомоніли при струнах лір і теорбанів.

Але нагло і пісня зістала перервана, бо через браму зі сторони Гасан Баші влетіло кільканайцять людей і перепихаючи ся через товпу з криком: "з дороги! з дороги!", зі всіх сил спішило до радного дому. Отамани збирали ся вже до виходу, коли сі нові гості впали до кімнати.

— Письмо до гетьмана — закликав старий Козак.

— Звідки ви?

— Ми з Чигирина. День і ніч ідемо з письмом. Отсе воно.

Хмельницький взяв лист з рук Козака і почав читати. Нагло зго лице змінило ся, перервав читанє і сказав грімким голосом:

— Цанове отамани! Гетьман великий висилає на нас сила Стефана з війском. Війна!

В кімнаті счинив ся дивний гамір, не знати, чи гамір радості, чи перестрашу. Хмельницький виступив на середину, взяв ся під боки, з зго очий сипали ся блискавиці а голос гремів розказуючо:

— Курінні отамани до курінів! Ударити з гармат на вежи! Порозбивати бочки з горівкою! Завтра досьвіта похід!

Від тої хвилі кінчили ся на Січчї всякі збірні наради, правління отаманів, збори і значінє цілого товариства. Хмельницький брав в руки необмежену власть. От еще перед хвилею, не хотючи ся наражувати перед розбурханим товариством, мусів ратувати бранця підступом і домагати ся покараня зрадників; тепер був паном життя і смерти всіх. Так бувало завсїгда на Запорожю. Перед і по виправі, хочби вже і гетьман був вибраний, тєпвї накидала еще отаманам і кошовому свою волю, котрій небезпечно було ся опирати. Але скоро лишень відтрублено похід, ціле товариство ставало ся рівночасно війском підлягаючим військовій дисциплїні, курїнні стамани офіцерами, а гетьман вождем дятатором.

Для того отже, почувши розкази Хмельницького, отамани кинулись сейчас до своїх курїнів. Нарада була скінчена.

За хвилю гук гармат з над брами, що провадила з Гассан Баша до Січового майдану, затряс стїнами кімнат і покотив ся зловіщим відгомоном по цілім Чортомлику, спевіщаючи війну.

Розпочинав він також нову епсху в історії двох народів, але про се не знали ані Січовики ані сам гетьман запорожський.

XII.

Хмельницький зі Скшетуским пішли на нічліг до кошового, а з ними Туга-бей, котрому зацізно було вертати на Базавлук. Дикий бей трактував намісника як бранця, що мав бути викуплений за високу ціну, а не як невільника, тимбільше що бачив его свого часу на княжїм дворі як княжого посла. Видячи се, кошовий запросив его до своєї хати і рівнож змінив з ним своє поступованє. Старий отаман був се чоловік душею і тілом відданий Хмельницькому, що ним заводів до чиста — отжеж зауважав, що Хмельницькому підчас нарад очевидно розходило ся о вратованє Скшетуского. Але здивував ся еще більше, коли, ледви посїдали в хатї, Хмельницький звернув ся до Тугай-бея:

— Тугай-бею! — сказав — кїлько думаєш взяти викупу за сего

бранця?

Тугай-бей подивив ся на Скшетуского і сказав:

— Ти говорив, що се значний чоловік, а я знаю, що се посол Вишневецького, а Вишневецький любить своїх людей. Бесмілагг! оден заплатить і другий заплатить — разом...

Ту Тугай-бей задумав ся:

— Два тисячі талярів.

Хмельницький на се:

— Дам тобі два тисячі талярів.

Татарин мовчав через хвилю. Эго косі очи деначе старали ся наскрізь проникнути Хмельницького.

— Ти даш три — сказав.

— Для чого маю дати три, коли ти сам жадав два?

— Бо коли хочеш эго мати, то тобі на тім залежить, а коли тобі залежить, то даш три.

— Він мені вратував житє.

— Алла! се варта тисячу більше.

Ту Скшетуский вмiшав ся до торгу.

— Тугай-бею — сказав з гнiвом, — не могу тобі нічого обiцяти в княжого скарбу, але хочбим мав зруйнувати свій маєток, то сам дам три. І маю майже якраз тільки у князя на провізії а також добре село, то се вистарчить. А сему гетьманови не хочу завдячувати ані волі ані житя.

— А звідки ти знаєш, що я з тобою зроблю? — сказав Хмельницький.

А опiсля звернувши ся до Тугай-бея, говорив:

— Вiйна почала ся. Пішлеш до князя, але нiм посол верне ся багато води в Днiпрі уплине, а я тобі завтра сам гроші відвезу на Базавлук.

— Дай чотири, то і не буду з Ляхом говорити — відповiв Тугай-бей.

— Дам чотири, на твоє слово.

— Мостивий гетьмане, — сказав кошовий, — хочеш, то тобі зараз відчислю. Маю ту під стiною, може і більше.

— Повезеш завтра на Базавлук — сказав Хмельницький.

Тугай-бей витягнув ся і позiхнув.

— Спати ся мені хоче — сказав. — А завтра досьвіта маю їхати на Базавлук. Де маю лягати?

Кошовий показав ему купу овечих шкір під стіною.

Татарин кинув ся на постіль. По якімсь часі почав хропіти як кінь.

Хмельницький перейшов ся кілька разів по вузькій кімнаті і сказав.

— Сон мене не бере ся. Не засну. Дай ся чого напити, пане кошовий.

..... Горівки чи вина?

— Давай вина. Не засну...

— На небі вже косарі — сказав кошовий.

— Пізно. Іди і ти спати, старий друже. Напий ся і іди.

— На славу і щастя!

— На славу!

Кошовий обтер уста рукавом, опісля подав руку Хмельницькому відійшовши в другий кут кімнати закопав ся цілий в овечих шкірах. бо мав вже кров охолоджену віком.

Незадовго хропів і він разом з Тугай-б'єєм.

Хмельницький сидів за столом, затоплений в думках.

Нагло прокинув ся, глянув на Скшетуского і сказав:

— Пане наміснику, вільний еси.

— Дякую тобі, мостивий гетьмане, хоч не укриваю, що волів-бим кому иньшому завдячувати волю.

— Отже і не дякуй. Уратував-есь мені житя, я також тобі добром відплатив ся, отже тепер квіта. А і се еще мушу тобі сказати, що тебе зараз не пуцу, хиба що даш мені лицарське слово, що вернувши, не скажеш ані слова про нашу готовість, ані про сили, ані про ніщо, щось ту на Січи бачив.

— Бачу се одно, щось без потреби вбуди в мені лишень розсмак волі, бо такого слова тобі не дам, бо даючи эго, зробивбим так, як сі, що переходять до ворога.

— Моє житя і безпечність цілого запорожського війська залежить від того, щоби гетьман великий не рушив ся на нас зі всіми військами а певно би се зробив, колибись эго повідомив про нашу силу, отже не дивуй ся, що коли не хочеш дати слова, то тебе не пуцу, доки сам не буду безпечний. Знаю, до чого я ся взяв; знаю, яка страшна сила э проти мене; оба гетьмани, твій князь, а Заславські,

а Конєцпольскі, а ті ті всі короленята, що тримають ногу на козацькій шії! Немало мусів ся я напрацювати і нарозписувати листів, нім успів приспати їх чуйність — тож не можу дозволити, щоби ти зі тепер розбудив. Коли і чернь, і городові Козаки і всі, що терплять утиск релігійний і неволю, стануть по мойй стороні так як запорожське військо і кримський хан, то маю надію, що розібуо моїх ворогів, бо і моя сила буде значна; але найбільше надію ся на Бога, що бачив мої кривди і дивив ся на мою невинність.

Ту Хмельницький вихилив чарку вина і почав ходити по кімнаті, а Скушетуский змірив зго очима і сказав:

— Не хули, запорожський гетьмане, покликаючи ся на Бога і зго найвисшу опіку, бо дійсно стягнеш на себе лишень гнів і кару Божу. Тобіж то годить ся звизати Найвисшого на свою оборону, грібі, що задля власних кривд і приватних непорозумінь підіймаєш таку страшну бурю і розпалюєш поломінь домашної війни, і лучиш ся з поганами против християн? Бо щож ся стане? Чи побідити, чи будеш побіджений, а все розіллєш море людських сліз і крови, знищиш край гірш саранчі, віддаш власну кров поганцям в яєир, — а все длятого, що Чапліньский забрав тобі хутір і по пьяному тобі ся відгрежував. Бога на поміч звизаєш? — а я, хоч э в твоїх руках, хоч можеш мене позбавити волі і життя — кажу тобі: чорта, а не Бога взивай на поміч, бо лишень пекло може тобі помагати!

Хмельницький спалахнув гнівом і глянув на намісника, як лев, що за хрилю має заревіти і кинути ся на свою жертву — але погамував ся. Натомість відізвав ся до намісника такими словами:

— Від пиншого я би не стерпів такої мови, але і ти гляди, щоби твоє зухвальство не вичерпало моєї терпеливості. Пеклом мене лякаєш, посуджуєш мене о приватну пімсту і зраду, а звідкиж знаєш, що іду метити лишень свої власні кривди? А дежби я найшов помічників, .ті тисячі, що ся за мною заявили і заявлятимуть, колиби я хотів лишень власних кривд доходити? Глянь, що ся діє на Україні! Гей! буйна земля, земля мати, рідна земля, а хто в ній певний свого завтра? Хто в ній щасливий? Кому не відібрано віри, хто не обдертий з волі? хто в ній не плаче і не стогне? Самі лишень вишневецькі, і Істоцькі і Заславскі, Конєцпольскі і горстка шляхти! Для них староства, достоїнства, земля і люди, для них

щастє і золота воля, а рєшта народу руки до неба витягає зі слезами, ждучи Божого змилуваня, бо і королївське не поможе! Кількож то навіть шляхти, не могучи витримати їх невиносимого утиску, утікає на Січ, так як я мусїв утікати? Не хочу я війни з королем, не хочу війни з Річію посполитою! Король, королем, але короленята! З ними нам не жити; їх то здирства, їх то оренди, ставщини, поємщини, сухомельщини, очкове і рогове, їх се тиранія і утиски, доконувані при помочи Жидів, кличуть до неба о пімсту. Якоїж то вдяки зазнало запорожське військо за так великі услуги віддані в численних війнах? Де козацькі привілеї? Король дав, короленята відняли. Наливайко розчетвертований, Павлюк спалений в мідянім бигу! Кров не обсохла єще по ранах, котрі нам задали Жулкевський і Конєцпольський! Слезини не позасихали по замордованих, постиганих, на палі повсаджуваних — а тепер, гляди! що сьвітить на небі? — Ту Хмельницький показав через віконце на яснійоучу комету. — Гнів Божий! бич Божий! Отже єсли я ним маю бути на землі — то нехай ся дїє Божа воля! возьму сей тягар на плечі.

Настало мовчанє перериванє лишень хропінєм Тугай-бея і кошового — а в однім куті хати сверщок цьвіркав жалісно.

Намісник сидїв зі спущеною головою. Сказавбись, шукав відповіді на слова Хмельницького, що упали як тяжкі брили гранїту.

Та відповідь не приходила, і пан Скшетуский ослаблений недавно отриманими ранами і зворушений розмовою поблїд і зіслаб, отже задумав, що се може смерть надходить, і почав з тиха молити ся.

А Хмельницький все ходив по кімнаті і думав тай думав.

ХІІІ.

На другий день рано кінні і піші козацькі війська вийшли з Січі. Війна розпочала ся, хоч кров не зросила єще степів. Полки ішли за полками; сказавбись, саранча, пригрїта весняним сонцем, вирубала ся з очеретїв Чортомлика і летить на українські ниви. В лісі за Базавлуком, чекала вже готова до походу Орда. Шість тисяч вибраних

войовників, узброєних ліпше як звичайні розбишацькі загони, становило поміч, котру хан прислав Запорожцям і Хмельницькому. Козаки на їх вид кидали шапками в гору. Загріміли рушниці і самопали. Оклики козацькі, помішані з татарським аллахованєм, вдарили о небесні склепіня. Хмельницькій і Тугай-бей, оба під бунчуками, скочили до себе кіньми і повитали ся церемоніяльно. Упорядковано ряди до походу зі звичайною Татарам і Козакам скоростію і війська рушили ся вперед. Ординці заняли оба козацькі крила, середину заняв Хмельницькій з кіннотою, за котрою ішла страшна запорожська піхота (1), дальше пушкарі з арматами, дальше табір, вози, на них обозна служба, запаси поживи, а за ними чабани з запасовими кіньми і худобою.

Перейшовши базавлуцький ліс, полки виплинули на степи. День був погідний. На небі не було найменьшої хмарочки. Легонький вітрець повівав з півночи до моря, а козацькі списи полискували до сонця, як цвіти пустині. Перед війском розстелили ся Дикі Поля, як море без краю, а на сей вид радість обняла козачі серця. Велика малинова хоругв з Архангелом Михаїлом похилила ся кілька разів, витаючи рідний степ а за зї приміром похилили ся усї бунчуки і полкові прапори. Оден радісний оклик вирвав ся зі всіх грудий.

Полки розвинули ся свобідно. Довбуші і музики виїхали на перед війська; загуділи кітли, задзвеніли літаври і теорбани, а їм до втуру пісня співана тисячами голосів затрясла степом і воздухом:

”Гей ви степи, ви ріднії,
Красним цвїтом писанії,
Яко море широкії!“

Музики пустили поводи і поперехилювавшись в зад на сідлах, з очами зверненими на небо, ударяли о струни теорбанів; літавристи,

---

(1). Всупереч нинішньому загальному поглядю, твердить Боплян, що запорожська піхота геть перевисшала кінноту. Після Бопляна, 200 Поляків (гусарія) легко розбивало 2,000 запорожської кінноти, натомість 100 піших Козаків могло боронити ся проти 1,000 Поляків!

повитягавши руки понад головами, били в свої мідяні кружки, довбуші греміли в кітли, а всі ті відголоси разом з монотонними словами пісні, при свисті татарських сопілок, злилися в якусь могучу мелодію, сумну як сама пустиня. Упоєно огорнуло всі полки; голови хилилися до такту пісні, і здавалося, що цілий степ розспіваний колишеся разом з людьми, і кіннями, і хоругвами.

Сполошені стада птаства зривалися зі степу і летіли перед військом неначе друге воздушне військо.

Хвилями пісня і музика мовкли, а тоді було чути лопіт хоругвів, тупіт і порекане коний, і скрипіне таборних возів, подібне до крику лебедів або журавлів.

На чолі, під великою малиною хоругвою і під бунчуком, їхав Хмельницький, прибраний в червоні шати, на білих конях з золоту булавою в руці.

Цілий табор посувався з вільня і ішов на північ, покриваючи як грізна філя ріки, діброви і могили, наповнюючи шумом і гамором степову пустиню.

А від Чигирина, з північного краю пустині, плила проти неї філя друга філя — філя коронних військ під проводом молодого Потоцького. Ту Запорожці і Татари ішли неначе на весілля, з радісною піснею на устах; там поважна гусарія поступала в понурім мовчанню ідучи нерадо на сю борбу без слави. Ту під малиною хоругвою старий, досвідчений вождь потрясав булавою, неначе певний побіди; там на чолі їхав молодик з задуманим обличчям, неначеб прочував свою сумну а близьку судьбу.

Ділив їх еще великий степовий простір.

Хмельницький не спішився. Він числив, що чим дальше молодий Потоцький заженеся в пустиню, чим дальше відійде від гетьманів, тим легше можна его буде побити. А тимчасом щораз нові збігці з Чигирина, Павлочи і всіх пограничних українських міст скріпляли щоденно запорожські сили, приносячі заразом вісти з ворожого обозу. Від них довідався Хмельницький, що старий гетьман вислав сина з двадцятьма тисячами вибраного війська (1). Я

---

(1) Українські жерела, пр. Самійло Величко подають силу коронних військ на 22.000. Сінкевич уважає сю цифру за фальшиву і по-

кого часть ішла степом а часть плинула Дніпром, байдаками. Оба сі відділи мали наказ отримувати з собою лучність однак сей наказ зломано вже дершого дня, бо байдаки, вхоплені бистрою Дніпровою струєю, випередили значно гусарию, що ішла берегом, а котрої похід дуже опізняли переправи через множество дніпрових допливів.

Отже Хмельницький, бажаючи, щоби сей розділ еще збільшив ся, не спішив ся і третого дня походу розложив ся табором коло Комишої Води і відпочивав.

Тимчасом підїзди Тугай-бея справили "язика" (1). Було се двох драгонів, що зараз за Чигирином утікли з табору Потоцького Женучи день і ніч, успіли значно випередити свій обоз. Приведено їх сейчас перед Хмельницького.

Їх зізнаня потвердили се, що вже було Хмельницькому звісно про сили молодого Стефана Потоцького; натомість привезли ему нову вістку, що вождами семенів, плинучих разом з німецькою піхотою на байдаках, є старий Барабаш і Кречовський.

Почувши се друге назвиско Хмельницький зірвав ся на рівні ноги.

— Кречовський, полковник переяславських реєстрових?

— Він сам, ясновельможний гетьмане! — відповіли драгони.

Хмельницький звернув ся до окружающих его полкєвників:

— В похід! — закомандував гремучим голосом.

Несповна годину пізнійше табор виступив в похід, хоч сонце вже заходило і не заносило ся на погідну ніч. Якїсь страшні, руді хмари позаягали на західній стороні неба, подібні до великанських смоків, і зближали ся до себе, неначе хотіли звести з собою битву.

Табор пєсував ся в ліво до берега Дніпра. Ішли тепер тихо, без пісні, без битя в кітли і літаври, ішли скоро, о скілько на се позволяли трави, що були такі буйні в тих сторонах, що ідучі ними полки хвилями цілковито в них ховали ся, так що здавало ся, неначеби ріжнобарвні хоругви самі плинули по степу. Кіннота видоптувала дорогу возам і піхоті, котрі поступаючи з трудностю, незадовго лишили ся

---

(1). Вранці, від яких чи то добровільно, чи за пємочлю тортур видобувано потрібні інформації що до ворога. дає польські сили на 2.000кінноти і 7.000 піхоти.

значно по заді. Тим часом ніч покрила степи. Величезний червоний місяць викотився на небо, але прислонюваний що хвилі хмарами то сьвітив, то гас, неначе велика лампа придушувана подувами вітру.

Було вже добре по опівночі, коли перед очима козаків і Татарів замаячили великанські маси, відріжняючіся виразно на темнім тлі неба.

Були се мури Кодака.

Підізди, закриті темрявою, зближалися під замок так осторожно і тихо, як вовки і нічнептаство. А нуж удалобся заскочити несподівано сонну твердиню.

Але нагло блискавиця з валів роздерла темряву, страшний гук потряс скалами Дніпра, і огниста куля зачеркнувши огняний лук на небі, упала в степові трави.

Понурий цикльоп Гродзіцький давав знати, що не спить.

— Собака одноока — промовив Хмельницький до Тугай-бея, — і вночі видить.

Козаки поминули замок — бо про это здобуте в хвили, коли проти них ішли коронні війська, не могли думати — і ішли дальше вперед. Але Гродзіцький валив за ними з гармат, що аж замкові мури тряслися, не так, щоби їм спричинити шкоди, бо переходили в значнім віддаленю, як щоби остеречи війська, що надпливали Дніпром, котрі вже могли находити ся недалеко.

Передовсім однак гук кодацьких армат відбився в серцю і ухах пана Скшетуского. Молодий лицар, проваджений з розказу Хмельницького з козацьким табором, другого дня захорував тяжко. В борбі на Хортиці не отримав він вправді жадної смертельної рани, але утратив тільки крови, що не багато в нім життя лишило ся. Эго рани, пообв'язувані через старого кантарія, поотвиралися, взяла эго горячка, і лежав тої ночі на жив притомний на козацькій телізі, не памятаючи о сьвітї Божім. Збудили эго доперва кодацькі гармати. Отворив очи, піднісся на возі і почав розглядати ся довкола. Козацькі полки посувалися в темряві як нічні хмари, а замок гремів і сьвітив рожевими димами; огнисті кулі підскакували по степену, хараючи і виючи як роздрочені пси, отже на сей вид такий жаль, така туга обняли пана Скшетуского, що готов був і зараз умерти, щоби хоч душею злетіти до своїх. Війна! війна! а отсе він в обозі

ворогів, безборонний, хорий, не маючий сили піднести ся з воза Річ посполита в небезпеченстві, а він не летить эї на ратунок. А там в Лубнах, війська вже певно вибирають ся. Князь літає перед рядами з блискавицею в очах, а в котру сторону махне булавою, там сейчас ударить триста копій як триста громів. Ту почали ставати намісникови перед очима ріжні знакомі облича. Малий Володийовський летить на чолі драгонів зі своєю тонкою шаблею в руці, але се майстер над майстрами, з ким ся зложить, той так як би вже лежав в могилі; там знов пан Подбієнта вносить свій катівський Зервікалтур! Зітне три голови, чи не зітне? Ксьондз Яскульський їздить межі хоругвами і молить ся з руками взнесеними в гору, але се старий жовнір, отже не могути стримати ся, часами гукне: "Бий, забий!" А отсе панцирні кладуть вже копії в пів кінського уха, полки виступають наперед, розганяють ся, женуть . . . битва, заверуха!

Нагло привид зміняє ся. Перед намісником стає Елена, бліда, з розпущеним волосєм, і кличе: "Ратуй, бо за мною Богун гонить!" Пан Скшетуский зриває ся з воза, але якийсь вже дійсний голос говорить до него:

— Лежиж, дитино, бо звязку.

Се таборний осаул, Захар, котрому Хмельницький казав пильнути намісника як ока в голові, укладає зго наново на возі, вкриває кінськими шкірами і питає:

— Що з тобою?

Отже пан Скшетуский зівсім притомніє. Мари зникають. Вози тягнуть ся понад самим берегом Дніпра. Від ріки доходить холодний подув і ніч блідніє. Водне птаство розпочинає ранішній клекіт.

— Слухай, Захар! то ми вже минули Кодак? — питає пан Скшетуский

— Минули! — відповідає Запорожець.

— А куди йдемо?

— Не знаю. Битва, каже ся, буде, але не знаю.

На сі слова забило ся радісно серце в грудях пана Скшетуского. Думає він, що Хмельницький буде облягати Кодак і що від того розпочне війну. Тимчасом поспіх, з яким Козаки ішли вперед, казав догадувати ся, що коронні війська були вже близько, і що власне Хмельницький тому поминув твердиню, щоби не бути змушеним до

битви в обсягу її гармат. "Може еще нині буду вільним" — подумав намісник і звернув вдячні очі до неба.

XIV

Гук кодацьких армат чули також війська, що плинули байдаками під проводом старого Барабаша і Кречовського.

Складалися вони з шести тисяч реєстрових козаків і одного regimentу добірної німецької піхоти, котрої польковником був Ганс Флік.

Гетьман Миколай Потоцький довго вагував ся, нім вислав козаків против Хмельницького, але що Кречовський мав на них величезний вплив, а Кречовському гетьман вірив безгранично, отже казав лишень семенам зложити присягу вірності — і випровадив їх на Божу волю.

Кречовський, досвідчений жовнір, що вславив ся в попередних війнах, був клієнтом дому Потоцьких, котрим завдячував і полковництво і шляхецтво, що ему виробили на соймі, а вкінці і просторі посілости, положені коло устя Ладави до Дніпра, які ему віддали в доживотя.

Отже тільки звязий лучило его з Річи посполитою і з Потоцькими, що в душі польського гетьмана не могла зродити ся навіть тїнь підозріння. Був се до того чоловік в силі віку, бо мав щойно п'ятдесят лїт — і отворяла ся перед ним велика будучність за услуги Польщі. Дехто бачив вже в нім наслідника Стефана Хмелецького, що розпочав свою кар'єру як простий степовий лицар а скінчив як київський воєвода і сенатор Річи посполитої. Від самого Кречовського залежало, щоби пійти тою самою дорогою, на котру попихала его хоробрість, невсипуща енергія і амбіція. Недавно старав ся він був о староство Літинське, а коли его дістав пан Корбут, Кречовський глибоко заховав в серцю образу. Тепер щастя усміхало ся ему наново. Діставши від гетьмана таку важну військову функцію, міг сміло числити, що его імя донесе ся до королївських ух.

А було се важною річю, бо опісля треба було лишень поклонити ся королеви, щоби дістати привілей з милими для шляхоцької душі словами: "Бив нам чолѳм і прѳсив, щоби єго подарити, а ми, памятаючи єго услуги, даєм" і т. д. Сею дорогою здобувало ся на Україні богатства і достоїнства: Сею дорогою величезні простори українських етепів переходили в приватні руки; сею дорогою польська шляхта опанувала українські землі і поневолювала український люд.

Кречовського гризло се одно, що в сій повіреній собі функції, мусів ділити ся властїю з Барабашем. Але був се лишень номінальний поділ. В дійности старий черкаський полковник, особливо в послїдних часах, так ся постарів і знеміг, що вже лишень тілом належав до сеї землі, а єго душа і думки звертали ся на другий сьвіт. На початку походу розбудив ся і заходив ся досить жваво; неначе на відголос воєнних сурм почала в нїм сильнїйше кружити стара жовнїрська кров, бо був се свого часу славний лицар і степовий вожд; але скоро приколїсав єго плюскїт весел, приспали пісні семенів і лагідне колїсанє байдаків, отже забув о Божїм сьвітї. Кречовський рядив і завідував всїм, а Барабаш будив ся лишень до їди; наївши ся питав ся з привички про се і те — збувано єго якою небудь відповідїю і він вкінци зітхав і говорив: "От, рад би я з иньшою вїйною класти ся до могили, але Божа воля!"

Тимчасом лучнїсть з коронним вїйськом, що ішло під проводом Стефана Потоцького, була відразу перервана. Кречовський нарікав, що гусарїя і драгони ідуть поволи, що тратять заобогато часу при переправах, що молодий гетьманський син не має вїйськового досьвїду, — але мимо того казав веслувати наперед.

Отже байдаки плинули попри днїпровий берег до Кодака, віддаляючи ся щораз бїльше від коренних вїйск.

Вкінци одной ночі почули гук армат.

Барабаш спав і не пробудив ся — натомїсть Флїк, що плїнув на передї, всїв в човен і удав ся до Кречовського.

— Мосці полковнику — сказав — се кодацькі армати! Що маю робити?

— Стрїмай васць байдаки. Лишимо ся через ніч в очеретах!

— Хмельницький очевидно облягає замок. На мою думку, належалоби поспїшити з помочию.

— Я про васці думку не питаю, але даю розказ. Команда в моїх руках.

— Мосці полковнику!!..

— Стати і чекати! — сказав Кречовський.

Алеж видячи, що енергічний Німець шарпає свою жовту бороду і не думає без причини уступити, додав лагіднійше:

— Каштелян може до завтра надійде з кіннотою, а твердині за одну ніч не возьмуть.

— А эсли не надійде?

— Будемо ждати хочби два дни. Васць не знаєш Кодака! Полomlaть они собі зуби до эго мурів, а я без каштеляна не буду іти на відсіч, бо і права до сего не маю. Се эго річ.

Виглядало що слухність э по стороні Кречовського, отже Флік не наставав довше і удав ся до своїх Німців. По хвилі байдаки почали прибивати до правого берега і ховати ся в очеретах, що в тім місци широким пасмом вкривали цілий бік розлітої ріки. Вкінци плюскіт весел затих, байдаки поховали ся цілковито в шуварах, і здавало ся, що ріка зівсім пуста. Кречовський наказав розпалювати огні, сьпівати пісні або розмовляти, отже довкола панувала цілковита тишина, переривана лишень далеким відгомном кодацьких армат.

Однак на байдаках ніхто не зажмуривав ока, крім старого Барабаша. Флік, жадний бою, хотівби був птахом злетіти до Кодака. Семени питали себе з тиха: що може стати ся з твердиною? витримає, чи не витримає? А тимчасом гук визнавав ся щораз більше. Всі були переконані, що там замок відбиває завзятий штурм. "Хміль не жартує, але і Гродзїцький не жартує! — шептали козаки — А що то буде завтра?"

Таке саме питанє завдавав собі правдоподібно і Кречовський, що сівши на переді свого байдака, задумав ся глибоко. Хмельницького знав він добре і від давна, уважав эго через цілий час аж до тепер за чоловіка з надзвичайними здібностями, котрому лишень бракувало поля щоби вилетів як орел в гору, а тепер Кречовський тратив в него віру. Арматі греміли без перерви, отже хіба Хмельницький таки на правду облягає замок.

— Коли так — думає Кречовський — то се пропавший чоло-

вік.

Якже се? підійнявши Запороже, заповнивши собі ханську поміч, зібравши сили, якими дотепер не розпоряджав ані один з отаманів, замість іти як найскорше на Україну, замість розрухати чернь, перетягнути городових Козаків, побити чимскорше гетьманів і спанувати край, їм нові війська прийдуть на поміч, він, старий жовнір, штурмує до нездобутої твердині, котра його навіть цілий рік може тримати? І позволить на се, щоби єго найліпші сили розбили ся о мури Кодака, так як дніпрова філя розбиває ся о скалисті пороги? І буде чекати під Кодаком, аж гетьмани скріплять ся і обложуть єго, як Наливайка над Солоницею?...

— Се пропавший чоловік! — повторив еще раз Кречовський. — Самі Козаки єго видадуть. Невдалий штурм викличе знеохоту і переполох. Іскра повстаня згасне в самім зароді, і Хмельницький не буде грізнійший ніж меч, що зломав ся при рукляти.

— Отсе дурак!

— Отже — подумав пан Кречовський — отже завтра висаджу на берег моїх семенів і Німців, а на слідуючу ніч ударю на ослабленого штурмами, Запорожців в пень витну, а Хмельницького кину звязаного перед гетьманські ноги. Єго се власна вина, бо могло бути инакше.

Ту розбурхана амбіція пана Кречовського почала взніссти ся в гору, якби на крилах. Знав він добре, що молодий Потоцький ніяк не може надійти до завтра до вечера, отже хто урве голову гидри? Кречовський! Хто згасить бунт, що мігби страшним пожаром обняти цілу Україну? Кречовський! Може старий гетьман буде трохи кривити ся, що се стало ся без участі єго сина, але він скоро удобрухає ся, а тим часом проміня слави і королівська ласка освітять чоло витязя.

Ні! Треба ся буде прецінь поділити славою зі старим Барабашем і Гродзіцким! Пан Кречовський нахмурился сильно, але скоро потішив ся. Таж ту стару колоду, Барабаша, леда день закопають в землю, а Гродзіцкий, коби лишень міг в Кодаку сидіти і час від часу наполохати Татарів з гармат, нічого більше собі не бажає; лишає ся він оден, Кречовський.

Коби лишень міг дістати українське гетьманьство!

Звізди миготіли на небі, а полковникови здавало ся, що се клейноти в булаві; вітер шумів очеретами, а ему здавало ся, що се шумить гетьманський бунчук.

Кодацькі гармати все греміли.

— Хмельницький віддасть голову під меч — думав дальше полковник, — але се его власна вина! Могло бути инакше! Колиби він пішов відразу на Україну! . . . Могло бути инакше! Там все варить ся і кипить, там лежить порох, що лиш чекає іскри. Польща могуча, але на Україні не має багато війська, а король немолодий і схорований.

Одна битва виграна Запорожцями, моглаби принести необчислимі наслідки.

Кречовський сховав лице в долоні і сидів без руху, а тимчасом звізди спускали ся щораз низше і низше, і заходили звільна за степ. Поховані в травах перепилиці, почали перекликатися. Незадовго мало свитати.

Вкінці роздумування полковника скристалізували ся в незломний замір. Завтра вдарить на Хмельницького і вітре его на порох. По его групі дійде до богатства і достоїнств, стане ся знярядом кари в руках Річи посполитої, її оборонцем, а в будучности її достойником і сенатором. По побіді над Запорожем і Татарами нічого ему не відмовлять.

А однак не дали ему староства Літинського!

На сей спомин Кречовський затиснув кулаки. Не дано ему староства мимо могучого впливу его протекторів, Потоцких, мимо его заслуг, — лишень для того, що був "гомо новус" (1), а его противник виводив свій рід від князів. В сій Річи посполитій не досить було дістати шляхоцтво, треба було еще чекати, щоби се шляхоцтво покрило ся плісняю як вино, щоби заржавіло як желізо.

Оден Хмельницький міг запровадити новий лад — але нещасний волисть отсе розбивати голову о кодацькі мури!

Полковник успокоював ся поволи. Відмовили ему раз староства — щож з того? Тимбільше будуть тепер старати ся, щоби его винагородити, особливо по побіді, по здавленю повстаня. Тоді нічого ему не відмовлять, тоді не буде навіть потребувати помочи Потоцких.

Сонна голова склонила ся на груди — і заснув, мріючи про старост-

---

(1) "чоловік новий", що недавно отримав шляхоцтво.

ва, про каштелянії, о королівських і соймових наділах.

Коли пробудив ся, вже свитало. На байдаках всі еще спали. Здалека блищали при блідім сьвітлі дніпрові води. Довкола панувала цілковита тишина. Ся власне тишина его збудила.

Кодацькі гармати перестали греміти.

— Що се? — подумав Кречовський! — Перший штурм відпертий, чи може Кодак здобутий?

Але се неможливе!

Ні! правдоподібно побиті Козаки стоять здалека від замку і вилізують ся з ран, а одноокий Гродзїцький споглядає на них через стрільницю і вимірює наново гармати.

Завтра повторять штурм і знов поломлять зуби.

Тимчасом розвідніло ся. Кречовський побудив людей на своїм байдаці і післав човно по Фліка.

Флік прибув незадовго.

— Мосці полковнику! — сказав ему Кречовський — если до вечера не надтягне каштелян з війском, а в ночи штурм повторить ся, підемо твердини на поміч. Роздайже людям порох і кулі.

— Роздані.

— В ночи висядемо на берег і підемо степом як найтихше. Зайдемо їх несподівано.

— Гут! зер гут! (1). Але чи не можна би присунути ся трохи байдаками? До твердинї буде еще з чотири мили. Троха далеко для піхоти.

— Піхота всяде на коні семенів.

— Зер гут!

— Люди нехай лишать ся тихо в сїтнику, на берег виходити не вільно, не робити галасу: огнїв не розкладати, бо дим мігби нас зрадити. Не повинні про нас знати.

— Мрака така, що і диму не побачуть.

І справді ріка і поросла очеретом мілина, в котрій стояли байдаки, і степи, кудиби не поглянути оком, все було покрите густою мракою. Але що се було еще дуже рано, то мрака могла еще опасти і відслонити степові простори.

---

(1). Добре! дуже добре!

Флік відіхав. Люди на байдаках будили ся звільна; сейчас оголошено розказ Кречевського, щоби заховувати ся тихо — отже споживали сніданє без звичайного жовнірського гамору. Хтоби переходив берегом або плинув серединою ріки, то анїби ся додумав, що там в очеретах укриває ся кілька тисяч людей. Коні годовано з рук, щоби не іржали. Байдаки, закриті мракою, лежали причаєні в лісі шуварів. Денеде лишень перемикало ся мале човно з двома веслами, розвозяче сухарі і розкази, впрочім всюди панувала гробова мовчанка.

Нагло в травах, в тростинї, шуварах і надбережних корчах, довкола цілого заливу, роздали ся дивні, а дуже численні голоси, що кликали:

— Пугу! пугу!

Тишина...

— Пугу! пугу!

І знов настала мовчанка, неначеби голоси, що кликали з берега, ждали на відповідь.

Але відповіді не було. Накликування відізвали ся по раз третий, але були частїйші і нетерпеливіші.

— Пугу! пугу!

Тодї від байдаків роздав ся серед мраки голос Кречовського:

— А хто такий?

— Козак з лугу!

Семенам, укритим на байдаках забили ся неспокоїно серця. Сї таємничі кличі були їм добре знані. В сей спосіб порозумівали ся межі собою Запорожці, в сей спосіб в часі війни запрошували на розмову братів Козаків реєстрових і городових, межі котрими бувало багато, що тайком належали до брацтва.

Голос Кречовського роздав ся знова:

— Чого хочете?

— Богдан Хмельницький, гетьман запорожський, просить на розмову свого приятеля пана полковника Кречовського.

— Нехай лишень дасть закладників.

— Десять курїйних отаманів.

— Згода!

В тій хвилі береги заливу зацвили неначе цвїтом Запорожцями, що повставали з серед трав, в котрих лежали укриті. Здалека від сте-

ців надходила їх кіннота і артилерія, показали ся десятки і сотки хоругвів, прапорів і бунчуків. Ішли зі співом бучи в кітлі. Все те разом було радше подібне до радісного витаня, як до стрічі двох ворожих сил.

Семени з байдаків відповіли окликами. Тимчасом прибули човни, що везли курінних отаманів. Кречовський усів в одно з них і поїхав до берега. Там подали ему коня і запровадили сейчас до Хмельницького.

Хмельницький, побачивши его, відклонив ся шапкою а опісля по-витає сердечно.

— Мостивий полковнику — сказав, — мій старий друже і куме. Коли коронний гетьман казав тобі мене лапати і відставити до обозу, ти сего не хотів учинити, ались мене остеріг, щоби я міг ратувати ся учею, і для того я винен тобі вдячність, і братську любов.

Говорячи се, подав ему руку, але чорняве обличє Кречовського лишило ся зимне як лід.

— А тепер, мостивий гетьмане, колись ся виратував — сказав, — підняв-есь повстанє.

— О свої се, твої і цілої України кривди іду допоминати ся, з королівськими привіляями в руках і в надії, що король сего за зле не возьме.

Кречовський почав бистро дивити ся Хмельницькому в очи і сказав з натиском:

Облягав-есь Кодак?

— Я? Хибабим з розуму зійшов. Я Кодак поминув і анім не вистрілив, хоч старий сліпець валив за нами з армат. Мені на Україну було пильно, не до Кодака, і до тебе було пильно, до старого друга і добродія.

— Чого ти від мене хочеш?

— Їдь зі мною в степ, то ся розмовимо.

Рушили кіньми і поїхали. Бавили ся з годину. По повороті лице Кречовського було бліде і страшне. І сейчас почав працати ся з Хмельницьким, котрий сказав ему на дорогу:

— Двох нас буде на Україні, а над нами лишень король і нікого більше.

Кречовський вернув ся до байдаків. Старий Барабаш, Флік і

старшина ожидали его нетерпеливо.

— Що там? що там? — питали зі всіх сторін.

— Висідати на берег! — відповів розказуючим голосом Кречовський.

Барабаш підніс сонні повіки, якась дивна полумінь заблисла в його очах.

— Якто? — спитав.

— Висідати на берег, піддаємо ся!

Филя крови бухнула на бліде обличчє Барабаша. Встав з кітла на котрім сидів, випростував ся, і нагло сей похилий, немічний старець змінив ся в велита, повного сили і житя.

— Зрада! — закричав.

— Зрада! — повторив Флїк, хапаючи за рукоять шаблі.

Але нім вспів її добути, пан Кречовський свиснув своєю шаблею і за одним замахом розтягнув его на помості.

Відтак скочив з байдака в стоячий близько човен, в котрім сиділо чотирох Запорожців з веслами в руках, і крикнув:

— Межи байдаки!

Човен пустив ся стрілою, а пан Кречовський, стоячи на середині, з шапкою на окровавленій шаблі, з очима як жар, кричав могучим голосом:

— Діти! не будемо своїх мордувати! Нехай жиє Богдан Хмельницький, гетьман запорожський!

— Нехай жиє! — повторили сотки і тисячі голосів.

— На погибель Ляхам!

— На погибель!

Окликам з байдаків відповідали оклики Запорожців з берега. Але багато людей на байдаках, що стояли оподаль, не знали еще о що ходить, і доперва коли скрізь рознесла ся вість, що пан Кречовський переходить до Запорожців, огорнув семенів правдивий шал радости.

Шість тисяч шапок вилетіло в гору, шість тисяч рушниць загреміло вистрілами. Байдаки затрясли ся під ногами молодців. Счинив ся свого рода заколот і замішанє. Однак ся радість мусїла бути полита кровію, бо старий Барабаш не думав піддавати ся. При нім оповіло ся кількадесять черкаських людей, отже вивязала ся коротка та завзята битва, в котрій всі опірні разом зі старим Ба-

рабашем наложили головами.

Лишали ся еще Німці, з котрими була труднійша справа, бо regiment складав ся з тисячки старих жовнірів, що бачили не одну війну.

Відважний Флік вправді поляг з руки Кречовського, але на чолі regimentу лишив ся підполковник Йоган Вернер, ветеран з трийцятьлітної війни.

Кречовський був майже певним побіди, бо німецькі байдаки були зі всіх сторін окружені козацькими, однак хотів заховати для Хмельницького так значне число знаменитої і добре узброєної піхоти, ддятого волів розпочати з ними переговори.

Здавало ся через якийсь, що Вернер годить ся, бо розмовляв з Кречовським і слухав уважно всяких обітниць, які йому робив полковник. Жолд котрий їм була винна Річ посполита, мав бути сейчас виплачений за весь минувший час і за рік наперед. По році кнехти могли удати ся, куда схочуть, хочби навіть до коронного обозу.

Вернер ніби надумував ся, але тимчасом видав тихо розказ, щоби байдаки збили ся до купи, так, щоби утворили одно замкнене колесо. На обводі сего колеса станув мур рослих і сильних німецьких жовнірів, повбираних в жовті колєти і такіж капелюхи, готові до бою, з лівою ногою висуненою наперед до стрілу, і з мушкетом при правім боці.

Вернер стояв в першій ряді з голою шпадою і довго надумував ся.

Вкінці підніс голову:

— Герр Гавитман! годимо ся.

— Не стратите на новій службі! — закликав утішений Кречовський.

— Але під услівєм . . .

— З гори годжу ся.

— Эсли так, то добре. Наша служба кінчить ся в червни. Від червня підемо до вас.

Проклін вихопив ся з уст Кречовського; однак погамував ся.

— Чи клиш, мосці лэйтнант? — спитав.

— Ні! — відповів з флєгмою Вернер. — Наша жовнірська честь вимагає, щоби дотримати умови. Служба кінчить ся в червни. Служимо за гроші, але не эсьмо зрадниками. Инакше ніхтоби нас не

наймав, а і ви самі не вірилибсьте нам, бо хто вам заручить, що зараз в першій битві не перейдемо знов до гетьманів?

— Чого отже хочете?

— Чого? Щобисьте нам дали відійти.

— Не буде з сего нічого, божевільний чоловіче! Скажу вас в пень витяти.

— А кілька своїх стратиш?

— Анї одна нога з вас не уйде!

— Половина з вас не лишить ся.

Оба говорили правду, длятого Кречовський, хоч німецька флэгма збурила в нім всю кров, не хотїв еще починати битви.

— Нім сонце зійде з води — сказав — надумайте ся, бо опісля скажу рухати за курки!

І відіхав спішно в своїм човні, щоби нарадити ся з Хмельницьким.

Настала хвиля очікування. Козацькі байдаки оточили тіснійшим перстеном Німців, котрі заховували холодну поставу, яку лишень старий і добре виравлений жовнір може в виду небезпеки заховати. На грозьби і зневаги долітаючі з козацьких байдаків, відповідали мовчанкою.

Тимчасом сонце, звертаючи з полудня до заходу, стягало свої золоті відблески з заливу, що поволи лишав ся в тіни.

Вкінці цілий опинив ся в тіни.

Тоді відізваля ся трубка, а зараз опісля дав ся з далека чути голос Кречовського:

— Сонце зайшло! чи вжесьте ся надумали?

— Уже! — відповів Вернер, і звернувши ся до своїх жовнірів, махнув голою шпадою.

— Фаэр! — закомандував спокійним, флэгматичним голосом.

Роздав ся гук. Плюскіт впадаюєчих до води тіл, вестеклі оклики і горячкова стрілянина відповіли на голос німецьких мушкетів. З берега відізвали ся басом армати і почали сіяти огнем на німецькі байдаки. Залив вкрив ся цілковито димом — і серед крику, гуку, свисту та татарських стріл, грохоту піщель і самопалів, лишень правильні салви мушкетів вказували, що Німці еще боронять ся.

О заході сонця битва еще тревала, але очевидно ослабала. Хмельницький, в товаристві Кречовського і Тугай-бея, оточений о-

таманами, приїхав над сам берег, щоби надглядати над битвою.

Битва кінчила ся. Стрілянина замовкла, натомість роздавали ся щораз голоснійші оклики триюмфуючих Козаків.

— Тугай-бею! — сказав Хмельницький — се день першої побіди.

— Ясиру нема, — відповів мурза, — а я радо бувби забрав сих Фражків.

Тимчасом битва скінчила ся цілковито. Хмельницький завернув коня до обозу, а за ним і інші.

— Тепер на Жовті Води! — роздав ся сильний голос Хмельницького.

XV.

Намісник, чуючи відголос битви, очікував в лихоралці зї кінця, думаючи спершу, що Хмельницький б'є ся зі всіма силами польських гетьманів.

Але над вечером старий Захар вивів его з блуду. Вістка, що семени з Кречовським перейшли на сторону Хмельницького і що Німці зістали вибиті, збурчила душу молодого лицара, бо се свідчило, що не можна числити на жозацькі полки, а намісник знав, що війська польських гетьманів, складають ся в великій часті з Козаків.

Журба чамісника зростала. Тяжко ему було дивити ся на триюмф в запорожськїм обозі. Від князя не було вістий — а гетьмани очевидно зробили страсний блуд, бо замість рушити зі всіма силами до Кодака, або чекати в укріплених обозах на Україні, розділили ся, ослабили себе добровільно і лишили широке поле воєнному генїзви Хмельницького. В запорожськїм обозі говорено вправді вже перед тим про пана Кречовського і о висланю війск під проводом Стефана Потоцкого, але намісник сим вістям не вірив. Думав, що се сильні передні сторожі, котрі завчасу вицофують ся. Тимчасом стало ся инакше. Хмельницький скріпив ся відділом Кречовського, а над молодим Потоцким нависла страшна небезпека. Бо відтятого від всякої можливої помочи легко его буде міг Хмельницький окружи-

ти і цілковито знищити.

Терплячи від непогозних ран, живучи в несупокою, не могучи спати по ночах, потішав ся Скшетуский лишень думкою про князя. Звїзда Хмельницького мусить пригаснути, як князь піднесе ся в своїх Лубнах. А хтож може знати, чи він вже не злучив ся з гетьманами? Хоч сили Хмельницького були значні, хоч ему з початку щастило ся, хоч з ним ішов Тугай-бей, то Скшетускому ані не прийшло на думку, щоби ся заверуха могла довго потривати, щоби оден Козак мі потрясти цілою Річи посполитою і зломати її грізну силу. Незадовго флота розіяс ся — думав намісник. — Бо і якже кіпчили ся всі козацькі повстаня? Вибухали як полумінь і гасли по першій стрічи з гетьманами. Так було аж дотепер. Коли з одної сторони ставало до бою мале козацьке гніздо, Січ, а з другої сторони могутча держава, котрої границі сягали від моря до моря — можна було легко предвидіти, який буде кінець. Буря не може довго тривати, скоро скінчить ся — і настане погода. Ся думка кріпила пана Скшетуского і, можна сказати, тримала его на ногах, бо зрештєю був так пригноблений, як ніколи в житю. Буря хоч перейде, може знищити поля, повалити доми і наробити необчислимої шкоди. От з причини сеї бурі він сам вже мало не стратив житя, стратив сили і дістав ся в гірку неволю і то саме тоді, коли для него воля була варта тільки, що саме житє. Якже проте могли від заверухи потерпіти слабші істоти що не вміють ся борончти. Що там діє ся в Розлогах з Еленою?

Але Елена мусіла вже бути в Лубнах. Намісник бачив її в снах, окружену жичливими людми, під опікою самого князя і княгинї Гризельди, взбуджуючу подив лицарства — а лишень сумуючу за своїм милим, що десь пропав на Січи. Але колись прийде хвиля, що милий верне ся. Таж сам Хмельницький обіцяв ему волю — а впрочім філя козацька плине і плине до порогів Річи посполитої: коли розібє ся, скінчать его муки, грязоти і несупокої.

А філі пили дійсно. Хмельницький, не теряючи часу, виступив в похід і йшов на стрічу гетьманського сина. Это сила була справді грізною, бо разом з семенами Кречовського і Татарами мав близько 25000 вправлених і жадних бою войовників. Про сили Потоцького не було певних вістий. Збігці говорили, що він іде з кількома тисячами тяжкої кінноти і з кільканадцяти арматами. При таким відношеню сил вислід

битви міг бути сумнівний, бо оден атак закутої в желізо гусарії часто вистарчав, щоби розбити десять раз більші сили. Так приміром литовський гетьман, Ходкевич, розбив свого часу під Кірхгольмом з ~~хорош~~ тисячами гусарії вісімнайцять тисяч шведської піхоти і кінноті, ~~яков~~ під Крушином одна панцирна хоругов в шаленім атаку рознесла копитами кілька тисяч англійських і шкочьких наємників. Хмельницький памятав про се, отже ішов, після слів українського діточисця, звільна і осторожно: "Многими ума свойого очима яко хитрий ловець, на всі сторони поглядаючи і сторожі на мило і даль- ~~ко~~ ~~чале~~." (1). Так наблизив ся до Жовтих Від. Знов зловлено двох "язиків". Сі оповіли, що каштелян переправив ся вже через Жовті Води. Почувши се, Хмельницький в тій хвилі видав розказ стати і сипати окопи.

Серце забило ся ему з радости. Эсли Потоцкий відважить ся на штурми, то мусить бути побитий. Козакам трудно оперти ся в отвертім полі проти панцирних, але з за окопів бють ся знаменито і маючи перевагу напевно відібють польські штурми. Хмельницький числив на молодість і недосвідчене Потоцкого. Але при каштеляні був досвідчений жовнір, живецький староста, пан Стефан Чарнецкий, гусарський полковник. Він спостеріг небезпеку і наклонив каштеляна, щоби назад цофнути ся за Жовті Води.

Хмельницькому не лишало ся нічого більше, як іти за ними. На другий день переправив ся через жовтовідську розтопіль, і оба війска станули проти себе око в око.

Але жаден з вождів не хотів перший вдарити. Обі сторони почали ся з печіхом окопувати. Було се в суботу 5-го мая. Через цілий день падає ~~дощ~~. Небо вкрило ся густими хмарами, так що від полудня було на дворі темно, неначе зимового дня. Над вечером злива эще збільшила ся. Хмельницький затирав руки з радости.

— Нехай лиш степ резмякне — говорив до Кречовського — не буду я вагувати ся вийти против гусарії вступним боєм, бо вони в своїх тяжких збруях потонуть в болоті.

А дощ падав і падав, неначеби само небо хотіло прийти Запорожцям на поміч.

---

(1). Самійло Величко, 62.

Війска окопували ся лїниво, бо всюди було повно води. Навіть огнїв не мож було розпалити. Хмельницький вислав кілька тисяч Татарів, щоби відтяли Полякам відворот і пильнували, щоби польський обоз користаючи з мраки і ночи не пробував висмикнути ся. По сїм запанувала глибока тишина. Чути лишень було плюскіт дощу і шум вітру. Певно також, що в обох обозах ніхто не спав.

Над раном заграли труби в польськїм обозі, довго і жалісно, мовби на тревогу, опісля денедє почали гудіти кітли.

День був похмурий і вогкий, туча перестала, але падав эще дрібний дощик, неначе сїяв ся через сито.

Хмельницький сказав ударити з гармати.

За нею відізвала ся друга, трета і десята, і коли межі обома обозами розпочала ся звичайна гарматна "розмова", сказав пан Скшетуский до свого козацького ангела сторожа:

— Захар, випровадь мене на шанець, щобим міг бачити, що ся дїє.

Захар сам був цікавий, отже не спирав ся. Вийшли на високий нарожник, звідки було видно як на долони степову долину, жовтовідську розтопіль і оба війска.

Під арматним огнем розпочали ся вже герці. З нарожника було видно поодиноких їздців, або і цілі громадки, як били ся з собою. Се Татари герцювали з семенами Потоцького повбираними в синю і жовту барву. Їздці гнали до себе і скоро розскакували ся, заїжджали себе з боків, стріляли до себе з пістолїв і луків, кидали списами, і старали ся ловити одні других на аркани. Сї дрібні бої виглядали з далека радше на забаву, і лишень конї, що бігали по оболоню без їздців, свідчили, що там преці розходить ся о смерть або житє.

Татарів висувало ся що раз більше. Незадовго оболонє зачорніло ся від них; тоді також і з польського обозу почали висувати ся щораз то нові хоругви і уставляти ся перед окопами в боєвїм строю. Було так близько, що пан Скшетуский міг відріжнити виразно своїм бистрим зором прапори, бунчуки, а навіть ротмістрів і намісників, що ставали кіньми при своїх хоругвах трохи боком.

Серце почало в нїм бити ся, на блїді лиця виступили румянці, і немовби сподїваючи ся, що знайде охочих слухачів межі Козаками, що стояли на нарожнику при гарматах, почав голосно клигати в мінт

того, як польські хоругви висували ся з за окопу.

— То драгони пана Балабана, я їх бачив в Черкасах.

— Се волоська хоругов; мають хрест на прапорі.

— О! там піхота виходить з окопів.

А опісля еще з більшим унесенем і розложивши [руки;

— Гусария! гусария пана Чарнецкого.

Дійсно показала ся і гусария, над нею хмара крил і стремлячий в гору ліс копій, вбраних в золотисті китайки і довгі чорно-зелені прапорці. Виїхали з окопу шітками і уставили ся під насипом, а на вид їх спокою, поваги і справности, аж слези станули в очах пану Скшетускому і на хвилю затьмили ему зір.

Пан Скшетуский вже вірив в побіду польських війск. Лице ему сміяло ся, сили вернули, очи звернені на оболоня стріляли огнем, лишень не міг на місці вистояти.

— Гей, дитино! — мрукнув старий Захар — хотілаби душа до раю!

Тимчасом кілька відірваних татарських відділів кинуло ся з криком і аллахованем наперед. З польського обозу відповіли їм стрілами. Татари не добігли навіть до польських хоругвів, нагло завернули на обі сторони до своїх і зникли в товпі.

В тім відізвав ся великий січовий бубон, а на его відголос рушив сейчас великий козацько татарський півмісяць вперед. З польського обозу відповіджено пальбою. Хмельницький пробував очевидно, чи не вдасть ся за одним замахом зломити польських рядів і зайняти обоз. В разі переполоху було би се можливим. Але межі польськими хоругвами не було видно нічого подібного. Стояли они спокійно, розвинені в досить довгу лінію, котрої зад був боронений окопом, а боки були боронені арматами, так що можна було на ню вдарити лишень з фронту. Через хвилю здавало ся, що будуть стояти і приймуть битву на місці, на котрім стояли, але нагло, коли півмісяць перебіг вже половину оболоня, відізвали ся з окопу трубки до атаку і в тій хвилі пліт копій, що дотепер сторчав до гори, низив ся відразу до кінських голів.

Похилили ся в сідлах і рушили наперед, а зараз за ними драгонські хоругви і ціла бозва лінія.

Удар гусарії був страшний. В першій розгоні трапили на три куріні: два Стеблівські і Миргородський — і рознесли їх в однім момен-

ті. Крики дійшли аж до пана Скшетуского. Коні і люди, повалені страшним тягаром желізних їздців, впали як лан під подувом бурі. Опір тревав так коротко, що панови Скшетускому здавало ся, що се який великанський смок проковтнув за одним ликом ті всі три полки. А були се преді найбільше завязаті січові жовніри. В козацьких рядах повстало хвилеве замішанє. Полки Ірклеєвський, Кальніболоцький, Мінський, Шкуринський і Титарівський помішали ся, і напирані утікачами, почали і самі подавати ся в зад. А тимчасом польська драгонія прийшла на поміч гусарії і розпочала разом з нею кроваве жниво. Васюринський курінь подав ся також. Центр боєвої лінії Хмельницького почав хитати ся, бо по страшнім атакови гусарії Козаки не мали часу упорядкувати ся на ново.

— Чорти, не Ляхи! — крикнув старий Захар.

Скшетуский неначе збожеволів. Будучи хорим, не міг над собою запанувати, отже сьміяв ся і плакав рівночасно, а хвилями кричав слова команди, неначеби сам провадив хоругов.

Захар тримав зго за поли і еще мусів других кликати до помочи.

Битва так зблизила ся до козацького табору, що майже можна вже було розрізнити облича.

Тепер гусарія наткнула ся на Пушковський курінь, що становив гетьманську гвардію і в середині котрого був сам Хмельницький. Нагло страшний крик роздав ся в запорожських рядах; велика малинова хоругов захитала ся і впала.

Але в тій хвилі Кречовський на чолі своїх пяти тисяч семенів рушив до бою. Сидячи на величезнім буланім коні, летів в першій ряді, без шапки, з шаблею над головою, згоргаючи перед собою розпорошених Запорозжців, котрі побачивши надходячу поміч, вертали знов атаку. Битва почала ся в середині лінії на ново.

На обох крилах також не прийшло до рішучих результатів. Татари, відперті два рази волоськими хорутвами і семенами Потоцких, зівсім стратили охоту до борби. Під Тугай-беєм забито два коні. Побіда не перехияла ся ані на одну ані на другу сторону.

Битва не тревала вже довго. Злива, що від якогось часу починала знов зростати, незадовго збільшила ся до тої степені, що через дощеві філі сьвіта не було видно. Лило як з цебра і на землю падали з небесних спустів цілі потоки дощу. Степ замінив ся в озе-

ро. Стало так темно, що на кілька кроків чоловік чоловіка не міг відрізнити. Шум дощу приглушував команду. Замокні мушкети і самопали замовкли. Саме небо положило кінець ризни.

На другий день була неділя. Цілий день перейшов спокійно без вистрілу. Оба обози лежали напроти себе, якби обози союзних військ.

В понеділок розпочала ся битва еще досвіта. Скетуский дивив ся на ню, як і перше, з веселим, усміхненим лицем. І знов польські полки виступили перед окоп, однак вже сего разу не пускали ся до атак і ставили опір на місци. Степ розмок не лишень з верха, як першого дня битви, але і зі споду. Тяжка кіннота не могла ся свобідно порушувати, і се від разу дало перевагу легким запорожським і татарським хоругвам. Усміх поволи згинув з лиця Скетуского. Під польським окопом атакуючі покрили зівсім ланцух польських хоругвів. Здавало ся, що сей ланцух перерве ся кождої хвилі і що атак перенесе ся до самих окопів. Пан Скетуский не бачив ані половини сеї відваги і боєвої охоти, з якою польські хоругви бороли ся першого дня. І тепер еще боронили ся завзято, але не вдарили перші, не розбивали курінів на порох, не замітали перед собою поля як вихор. Розмоклий степ унеможливив розгін і припинив тяжку їзду під окопами.

Тимчасом Хмельницький випроваджував щораз нові полки до бою. Сам був всюди. Особисто провадив до атак кожний курінь і видофував ся донерва майже перед рядом ворожих шабель. Эго запал і відвага уділяли ся поступенно запорожцям, отже хоч густо падали трупом, бігли на перегони під окоп. Ударяли о мур грудий закованих в желізо, о вістря копій, і хоч рэзбиті і здесятковані, знов вертали до атак. Під тим напором польські хоругви почали хитати ся, вигинати, місцями подавати ся назад, так як борець, зловлений в желізні рамена противника, то слабне, то знов силує ся і кріпшає.

Перед полуднем були в битві майже всі запорожські сили. Борба була така завзята, що межі двома ворожими лійїями утворив ся неначе новий вал — вал людських і кінських трупів.

Що хвилі вертали з битви до козацького обозу громади ранених воявників, покровавлених, покритих болотом позасапуваних і

падаючих від умученя. Але вертали зі співами на устах. З їх облич так і бив жар битви і певність побіди. Мліючи кликали эще: "На погибель!" Залога полишена в обозі аж рвала ся до бою.

Пан Скетуский посумнів. Польські хоругви почали втікати з поля до окопів. Не могли витримати і в їх відвороті було видно поспіх. На сей вид козацькі полки видали радісний оклик. Сила атаку подвоїла ся. Запорожці всіли на карк семенів Потоцких, що ослонювали відворот польських війск.

Але польські гармати і град мушкетних куль відкинули їх назад. В польськім обозі роздав ся голос труби, звіщаючий, що Поляки хочуть переговорювати.

Але Хмельницький не хотів уже переговорювати. Дванайцять курінів позідало з коний, щоби разом з піхотою і з Татарами розпочати штурм до валів.

Кречовський з трома тисячами піхоти мав їм прийти на поміч в рішучій хвили. Всі кітли, бубни, літаври і труби відізвили ся нараз, заглушуючи оклики і салви мушкетів.

Пан Скетуский зі страхом дивив ся на глибокі ряди чудової запорожської піхоти, що бігла до валів і окружала їх щораз тіснійшим обручем. Довгі смуги білого диму бухали на ню з за валів, неначеби якась велитенська грудь хотіла віддмухнути сю громаду, що перла немолимо зі всіх сторін. Арматні кулі виривали в ній борозни, пальба з самопалів ставала чимраз скорша. Гук не переставав ані на хвилю — козацькі ряди рідшали, скручували ся місцями, як величезний зраний вуж, але все йшли вперед. Вже! вже добігають! вже з пі окопом! — польські армати не можуть їм вже шкодити! Пан Скетуский примгнуж повіки.

І тепер питання скорі як блискавиці перелітали эму через голову: коли отворить очи, чи побачить эще польські прапори на валах? Побачить — чи не побачить? Там крики щораз більші, там якісь незвичайні верески. Мусіло ся щось стати? Крики доходять від середини обозу. Що се э? що ся стало?

— Боже всемогучий!

Сей оклик вирвав ся з уст пана Скетуского, коли, отворивши очи, побачив на валах, замість великої золотої польської хоругви, малинову козацьку з Архангелом Михаїлом.

Хмельницький здобув польський обоз.

Вечером бачив намісник бранців і був при смерті молодого Потоцького, котрий, маючи горло пробите стрілою, жив лишень кілька годин по битві і умер на руках пана Стефана Чарнецького. — "Скажіть батькови — шештав в послідній хвилі молодий каштелян — скажіть батькови — щом... як лицар..." — і не міг нічого більше дати. Его душа опустила тіло і улетіла до неба. Скетуский дівго потім пам'ятав се бліде обличчя і сі голубі очи, взнесені в хвилі смерті. Пан Чарнецький зробив обіт над застигаючим тілом, що коли йому Бог pomoже відзискати волю, змиє смерть приятеля і ганьбу пораженя потоками крови. І ані одна сльоза не покотила ся по суворім обличчю, бо був се желізний лицар і чоловік, якого не могло жадне нещастє зігнути. Тепер, замість віддавати ся розпуці, сам потішав Скетуского, котрий страшно терпів з причини пораженя і ганьби Річи посполитої. — "Річ посполита понесла неодно пораженє, — говорив пан Чарнецький, — але вона має в собі невмирущу силу. Не зломала її до тепер жадна держава, не зломлять її і бунти хлопів, котрих сам Бог покарає, бо виступаючи проти зверхности, тим самим противлять ся Его воли. А що до пораженя, то правда, що се прикра річ — алеж хтєж поніс се пораженє? гетьмани? чи війська коронні? — ні! Бунт безперечно розширить ся по цілій Україні, бо там хлопство горде і заправлене до війни, але їх бунти то прецінь не першина. Здавлять его гетьмани з князем Яремою, яких сили дотепер ненарушені — а чим сильнійше вибухне, то і ліпше, бо раз здавлений, на довше, а може і на завсїгди, притихне. Тільки малодушний чоловік мігби думати, що якийсь козацький ватажко, на спілку з одним татарським мурзою, може на правду загрозити могутому народови. Лихо би було з Річию посполитою, колиби проста хлопська заверуха мала становити про її долю і про її істнованє. Справді, ми ішли з погордою на сю виправу — кінчав Чарнецький — і хоч наш відділ знищено, то думаю, що гетьмани не мечем, не оружієм, але батогами стлумлять сей бунт".

І коли він так говорив, здавало ся, що се не бранець говорить, не жовнір по програній битві, але гордий гетьман, певний завтрішної побіди. Ся мова Чарнецького, сплинула неначе бальзам на рана намісника. Він дивив ся зблизька на могутість Хмельницького, тож

она зго трохи осліпила, тим більше, що аж дотепер Хмельницькому поводило ся. Але пан Чарнецький мусів мати слушність. Сили гетьманів еще ненарушені, а за нами стоїть уся могутість Річи посполитої, право, власть і Божа воля. Отже намісник відходив дуже скріплений на дусі і веселійший, а відходячи, спитав еще пана Чарнецкого, чиби не хотів зараз розпочати з Хмельницьким переговорів в справі випущеня на волю.

— Я з бранцем Тугай-бея, — сказав Чарнецький — і зму заплачу окуп, а з тим ватажком не хочу мати до діла.

Захар, котрий улекшив Скупетускому можність баченя ся з бранцями, відпроваджуючи зго до теліги, рівнож зго по дорозі потішав: "З молодим Потоцьким пішло легко, — але з гетьманами буде трудно. Діло доперва почате, а який буде конець — Бог знає! Гей, набрали Козаки і Татари польського добра, але взяти а задержати — друга річ. А ти, дитино, не жури ся, не сумуй, бо і так вийдеш на волю — ти підеш до своїх, а старий буде вже тужити по тобі. На старість найгірше самому на сьвітї. З гетьманами буде трудно!"

Дійсно, ся пєбїда, хоч яка сьвітла, не рішала еще справи на користь Хмельницького. Могла зму навіть вийти на некористь, бо легко було предвидіти, що тепер гетьман великий буде мстити ся за смерть сина і буде з тим більшим завязтєм наставати на Запорозців і не занедбає нічого, щоби їх від разу здавити. А до того гетьман великий дотепер чув якусь нехїть до князя, котра, хоч була покривана позірною ввічливістю, то все таки давала ся пераз завважати. Хмельницький, знаючи про се добре, думав, що тепер ся нехїть устане, і що тепер краківський пан перший витягне руку до згоди, котра зму zapewнить поміч славного войовника і зго війська. Отже постановив спішити ся, щоби стати на Україні разом з вістію про жовтовідське пораженє і вдарити на гетьманів, нїмби князь міг прийти на поміч.

Проте не дав війску спочинку і досьвіта зараз на другий день по битві виступив в похід. А сей похід був так скорий, неначеби гетьман утівав. Сказатиб, що се повинь заливає степ, і жене наперед, і забирає за собою по дорозі всі води. Минали ліси, діброви, могили, переправляли ся через ріки без найменьшого віддиху. Козацькі сили зростали по дорозі, бо щораз то нові громади утікачів з України лу-

чили ся з ними. Утікаючі хлопцї приносили разом і вісти про гетьманів — але суперечні, одні говорили, що князь сидить еще за Дніпром, другі, що вже злучив ся з коронними військами. Але всі потверджували, що Україна вже в огні. Хлопцї не лишень утікали на Дикі Поля на стрічу Хмельницькому, але палили села і міста, нападали на своїх панів і всюди озброювали ся. Коронні війська били ся вже від двох неділів. Вирізано Стеблів, а під Деренівцями прийшло до кровавої битви. Городові Козаки вже денде переходили на сторону черни, а впрочім всі чекали лишень на тасло. Хмельницький на се все числив і тому тим більше спішив ся.

В кінци станув у ціли. Чигирин отворив ему наостіж свої ворста Козацька залага сейчас перейшла на его сторону. Радісні оклики, битє в дзвони і процесії не переставали ані на хвилию. Пожар обняв сейчас цілу околицю. Що жило хапало за коси і сіки і лучило ся з Запорожцями. Утікачі напливали до обозу зі всіх сторін. Пришли таксж певні вісти, що князь Ярема вправді жертвував гетьманам поміч, але еще ся з ними не злучив.

Почувши се, Хмельницький виступив безпроволочно в похід, щоби дігнати і вдарити на польських гетьманів.

В Черкасах задержав ся з головними силами а вислав на перед Татарів з Тугай-бе-ем і завязтого Кривоноса, котрі здогнали гетьманів під Корсунем і вдарили на них безпроволочно, щоби їх затримати, нїм надїде Хмельницький.

Хмельницький зірвав ся і йшов їм на поміч. По дорозі дістав вісти, що пан Сїнявський получил ся з гетьманами разом з кількома хоругвами, що гетьмани покинули Корсунь і цофають ся до Богуслава. Так воно і було. Хмельницький заняв Корсунь без опору і лишивши в місті вози, запаси поживи, одним словом цілий табор, пігнав кінно за ними.

Не потребував довго гонити, бо не зайшли еще далеко. Під Крутою Балкою его передні сторожі наткнули ся на польський табор.

Пан Скшетуский не міг бачити битви, бо разом з табором лишив ся в Корсуні. Захар помістив його в ринку, в домі пана Забокшиц з недобитків миргородського куріня, бо товпа все еще рабувала доми, кого, котрого чернь попередно повісила. — і поставив сторожу і мордувала кожного, хто видавав ся Ляхом. Нападано і на доми окру-

жені сторожею, в котрих були замкнені знамениті в'язні, по котрих сподівано ся окупу. Тоді Запорожці або Татари, що стояли на сторожі, відганяли товпу, валячи напасників по голові чим попало. Так було при домі пана Скшетуского. Захар розказав бити чернь без милосердя, а Миргородці радо сповняли розказ, бо Козаки радо приймали поміч черни в часі повстань, але погорджали нею з цілої душі.

Товпа шаліла дальше на ринку і приходило до таких диких вибриків, що почала себе взаємно мордувати. День кінчив ся. Запалено цілу одну сторону ринку. На щастє вітер здував полумінь на поля і перешкаджав розширюваню ся пожежі. Але величезна луна освітила цілий ринок так ясно, як сонічні лучі. Стало страшенно горячо. Здалека доходив страшний гук армат — очевидно б'ятва над Крутою Балкою ставала щораз завзятійша.

— Горячо там мусить бути нашим! — муркотів старий Захар. — Гетьмани не жартують. Гей! пан Потоцкий щирий жовнір. Потім показав через вікно на чернь.

— Но! — сказав — они тепер гуляють, але як Хміль буде побитий, то і над ними погуляють!

В тій хвилі роздав ся тупіт кінських копит, і на ринок влетіло кількадесять їздців. Їх облича були почорнілі від пороху, одіж порозривана, а пообв'язувані шматами голови декотрих свідчили, що жемуть просто з битви.

— Люди! хто в Бога вірує, спасайтесь! Ляхи б'ють наших! — кричали під небеса.

Счинив ся вереск і замішанє. Товпа розколисала ся як філя, розірвана вихром. Нагло опанував всіх дикий переполох. Кинули ся утікати, але що улиці були позаставлювані возами, а одна часть ринку була в огни, отже не було куди утікати.

Чернь почала товпити ся, верещати, бити, дусити і вити о милосердє, хоч ворог був еще далеко.

Намісник, почувши що діє ся, мало не одурів з радости; почав бігати по кімнаті як божевільний, бити ся в груди і кричати на ціле горло:

— Я знав, що так буде! я знав! Се з гетьманами справа! се з цілою Річію посполитою справа! надійшла година кари! Що се?

Знов роздав ся кінський тупіт, і тим разом кількасот їздців, самих Татарів, зявило ся на ринку. Утікали очевидно на ослі. Товпа заступали їм дорогу, они кинули ся в товпу, тратували, били розганями сієли, напіраючи кіньми до гостинця, що вів до Черкасів.

— Утікають як вихор! — закликав Захар.

Ледво се вимовив, пролетів другий відділ, за ним третій. Сторожі при домах почали рівнож колотити ся і оказувати охоту до утечі. Захар вилетів на ганок.

— Стояти! — крикнув на своїх Миргородців.

Дим, горячо, замішане, кінський тупіт, голоси тревоги, витє товпи освѣченої пожежню, все те зміляло ся в оден пекельний образ. на котрий намісник поглядав з вікна.

— Що там за погром мусить бути! — що там за погром! — кликав до Захара, не зважаючи, що сей не міг поділяти его радости.

Тимчасом знов перелетів як блискавка новий відділ утікаючих.

Гук армат потряс основами корсунських домів.

Нагло якийсь переразливий голос почав кричати перед самим домом:

— Ратуйте ся! Хміль забитий! Кречовський забитий! Тугай-бей забитий!

На ринку настав правдивий кінець світа.

Люди з божевiля кидали ся в полумiнь. Намісник упав на коліна і взніс до гори руки:

— Боже всемогучий! Боже великий і справедливий! слава Тобі во вишних.

Захар перервав ему молитву, влетівши з сінний до кімнати.

— А ходино, дитино! — кликав задиханий — виїди і обіцяй ласку Миргородцям, бо хочуть відходити, а як відійдуть, то ту чернь впаде!

Скшетуский вийшов на ганок. Миргородці крутили ся неспокойно перед домом, показуючи очевидну охоту опустити становиско і утікати до Черкасів. Страх опанував всіх у місті. Раз ураз нові відділи недобитків надлітали неначе на крилах від Крутої Балки. Утікали хлопи, Татари і Козаки в найбільшій замішаню. А однак головні сили Хмельницького мусіли еще ставити опір,

битва ще цілковито не скінчила ся, бо гармати ревіли з подвоєною силою.

Скшетуский звернув ся до Миргородців:

— За се, щосьте вірно стерегли мою особу, — сказав гордо — не потребуєте утікати, бо обіцяю вам ласку і вставлю ся за вами у гетьманів.

Миргородці що до одного повідкривали голови, а він глядів з думою на них і на ринок, що пустів щораз більше. Що за зміна судьби! Отсе пан Скшетуский, недавно бранець проваджений за козацьким табором, стояв тепер межи зухвалим козацтвом як пан межи підданими, як шляхтич межи голотою, як гусар з панцирної хоругви межи обозовими чурами. Він бранець, обіцював їм тепер ласку—і голови відкривали ся на яго вид, а покірні голоси звивали тим понурим, протяглим, перестрашеним і підданьчим тоном:

— Помилуйте пане!

— Як я сказав так і буде! — відповів намісник.

І справді був певний свого вставлення ся у гетьмана Потоцкого, котрий його знав, бо нераз возив до него листи від князя Яреми. Тому отже, радість була з яго облича, як так стояв освічений луною пожару, тримаючи ся під боки.

— Ось, війна скінчена! ось, філя розбита коло самих порогів! — думав. — Пан Чарнецький мав слушність: сила Річи посполитої є невмируща, її могутність непоколибима.

А коли так думав, гордість розсаджувала яго груди; не ся низька гордість, випливаюча з почуття заспокоєної мести, з упокореня ворога, ані з відзисканя волі, котрої сподівався вже за хвилю, ані з того, що перед ним тепер шапковано, — але чув ся гордим, що є сином тої побідної Річи посполитої, могутчої, о котрої брами всяка людська злоба, всякі замахы так ся розбивають і ломлять, як пекольні сили перед брамами неба. Чув ся гордим, як шляхтич патриот, що визбув ся сумнівів, котрого віра не завела. Мести вже не бажав.

— Побила як королева, вибачить як мати — думав.

Тимчасом гук армат перемінив ся в неустаючий гриміт.

Знов задудніли кінські копита по пустих улицах. На ринок

влетів як грім, на неосідланім кони, Козак без шапки, в одній сорочці, з лицем розтягим шаблею, з котрого бухала кров. Влетів, осадив коня, розложив руки і, хапаючи отвореними устами воздух, почав кричати:

— Хміль бэ Ляхів! Побиті ясновельможні пані і полковники, лицарі і кавалєри!

Сказавши се, захитав ся і звалив ся на землю. Миргородці скочили ему на поміч.

Полумінь і блідість перелетіли по обличу пана Сшетуского

— Що він говорить? — сказав горячково до Захара, — що ся стало? Не може се бути! На Бога! не може се бути!

Тихо... Лишень полумінь сичить на протилежній стороні ринку, тріскають снопи іскор, а часами перепалена будівля завалить ся з лоскотом.

Аж ось знов летять якісь гонці:

— Побиті Ляхи! побиті!

За ними іде відділ Козаків, ідуть звільна, бо окружають якихось піших, очевидно бранців.

Пан Скетуский своїм очам не вірить. Пізнає докладно на полонниках барву гетьманської гусарії — отже « плече в долоні і повторяє уперто якимсь дивним, не своїм голосом:

— Не може бути! не може бути!

Чути эще гук армат. Битва не скінчена. Однак всіма непопаленими улицями напливають Запорожці і Татари. Їх облича чорні, груди тяжко дихають, але вергають веселі, сьпівають пісні,

Так вергають жовніри по побіді.

Намісник поблід як труп.

— Не може бути! — повторяв що раз більше хрипливим голосом — не може бути.. Річ посполита...

Новий предмет звергає зго увагу.

Надходять семени Кречовського, несуть цілі оберемки здобутих хоругвів. Приїзджають на середину ринку і кидають їх на землю.

Скетуский захитав ся — се польські прапори!

Гук армат слабне, з далека чути гуркіт надїзджаючих возів. На сам перед іде одна висока козацька теліга, а за нею цілий

ряд других, всі окружені козаками Пашковського куріня, в жовтих шапках; переходять як раз попри дім, при котрім затрималися Миргородці Пан Скшетуский прислонив рукою чоло, бо його сліпив блеск пожегу, і вдигівся в постать бранців, що сиділи на першій возі.

Нагло подався назад, почав руками бити воздух, як чоловік поділений стрілою в груди, а з уст вирвався йому страшний, надлюдський голос.

— Эзус, Марія! се гетьмани!

І впав на руки Захара, очі зайшли йому туманом, а обличчя стягнулося і скріпло так як у мерця.

Кілька хвиль пізнійше трох їздців віджало на корсунський ринок на чолі безчисленних полків. Середній, убраний в пурпуру, сидів на білих конях і спираючися боком на золоту булаву, споглядає гордо як король.

Був се Хмельницький. По обох боках їхали Тугай-бей і Кречовський.

Польща лежала в поросі і крові у ніг Козака.

XVI.

Минуло кілька днів. Людям здавалося що небовід звалився нагло на Річ посполиту. Жовті Води, Корсунь, знищені коронних військ, що до тепер завсїгди побивали Козаків, полонені гетьманів, страшний пожегар на цілій Україні, різня і морди, все це прийшло так нагло, що люди майже не хотіли вірити, щоби тільки нещастя могло впасти відразу на оден край. І багато таки не вірило, одні постовпіли з неестрашу, другі побожеволіли, иньші преповідали прихід Андихриста і близькість Страшного Суду. Пірвалися всякі суспільні, людські і родинні звязи. Скінчилася всяка власть, зникли ріжницькі межі людьми. Пекло посувало з ланцухів всі злочини і пустило на світ, щоби собі погуляти; отже морд, рабунок, віроломство, насильство, розбої і

божевілэ заступили працю, уцтвiвiсть, віру і совiсть. Здавало ся, що відтепер людство вже не добром, а лишень злом буде жити; що серця і уми попереiначували ся і вважають за свъяте се, що давно було нечесним, а за нечесне се, що перше було свъятим. Сонце не свъітило вже над землею, бо було заслонене димами пожеж, а ночами замість звiзд і місяця свъітили луни пожегарів. Горіли міста, села, костели, двори, ліси. Житэ стратило вартiсть. Тисячі людей гинули без слуху, без спомину. А з посеред сеї страшної заверухи підносив ся щораз вище і вище оден чоловік, ріс щораз більше в силу, тьмив вже свiтло денне, кидав тiнь від моря до моря.

Був се Богдан Хмельницький.

Двіста тисяч людей, узброєних і упоєних побiдами, стояло готових на зго розкази. Чернь вставала всюди; городові Козаки приставали до него по всіх містах. Від Припети аж до границь степової пустині був цiлий край в огни. Повстанэ ширило ся в возвiдстві Руським, Подiльським, Волинським, Брацлавським, Київським і Чернигiвським. Могучiсть гетьмана росла кожного дня. Полща ніколи не була в стані поставити проти найстрашнiйшого в рога і половини тих вiйск, якими він тепер розпоряджував. І німецький цiсар не мав таких сил на поготовіу. Усiх повстаня перейшов всякі сподiванки. Сам гетьман з початку не знав своєї сили і не розумів, як високо вирiс. Все еще заслоповав ся справедливою, правом і вiрністю для Рiчи посполитої, бо не знав, що мiг їх вже доптати. Зго могучiсть лякала не лишень других але і зго самого. Великанська струя повстаня несла зго зі скоростію блискавиці, але куди? Як те все мало скiнчити ся? Розпочинаючи повстанэ за козацькі і свої кривди, мiг числити, що по перних поведженях, або хочби і невдачах, буде мiг розпочати переговори і добити ся затвердження козацьких привлeв. О що на початку повстаня головно роходило ся. Але тепер по побiді над Жовтими Водами, по розбитю гетьманів, по піднесеню повстаня у всіх полудневих возвiдствах, справи зайшли занадто далеко, події переросли всякі сподiваня — тепер борба мусіла вести ся дальше на житэ і смерть.

А на когру сторону мала остаточно припасти побiда?

Хмельницький питав ворожбитів і зьвізд ся радив і сам з напруженєм вдивляв ся в будучність — але бачив перед собою лишень темряву. Зоря самостійности рідної України не зійшла еще на виднокрузі стремлінь великого гетьмана. Отже часами огортав его страшний несупокій, а в груди вихром шаліла розлука. Що буде? що буде? Бо Хмельницький, дивлячи ся своїм блистрим умом, бачив се, чого другі не бачили. Бачив він, що Польща лишень не уміє ужити своїх сил і сама про се не знає, але що еще є величезною силою. Колиби знайшов ся чоловік, що міг би сю силу взяти в свої руки, хтоби ся міг тоді сій силі оперти? А хтож може вгадати, чї страшна небезпека, чї ся пропасть, над котрою спинила ся Річ посполита, не положить кінця внутрішній незгоді, самолюбству і зависти панів, завадяцтву, пустим соймовим балабанням, шляхотській сваволі і безспільности короля? А тоді лишень пів міліона самої шляхти моглоби станути в поли проти него, а чи тоді Хмельницький при всім своїм генієви міг би ся мірити з ними зі своєю армією, якої дев'ятьдесятих становила неокресана чернь?

Про ту приспану могутість Річ посполитої знав крім Хмельницького лишень польський король Володислав, який ціле житє працював над тим, щоб розпочати війну з найбільшою державою в світі, Туреччиною, бо сподівався, що в сей спосіб розбудить заспану Польщу. І тому він не вагав ся навіть кинути іскри на козацькій порох.

Хмельницький розумів також і се, що мимо цілої позірної слабости, польська Річ посполита могла довго опирати ся. В сю безладну, лезну, свавільну і неупорядковану державу, були преці нераз грізні турецькі флї — і розбивали ся. Так було під Хотином, на що Хмельницький дивив ся власними очима. Отже годі було предвидіти, яку силу може зібрати Польща, приведена до розпуки.

В виду того кожда нова побіда Хмельницького, могла для него бути і новою небезпекою, бо могла зближити хвилю пробудження ся дрїмаючого льва і унеможливити всякі переговори.

Великопольща, Прусы, Мазовше, Малопольща і Лигва могли поставити сотки тисяч войовників — бракувало їм лишень воз-

да.

Хмельницький справді взяв до неволі польських гетьманів, але тим самим отворив дорогу для якого пньшого вожда, що міг ся на війні розуміти ліпше як они. Бо хоч оба польські гетьмани були досвідченими войовниками, то жаден з них не був чоловіком, якого вимагала хмеля небезпеки і упадку.

Вождом міг бути тепер лиш оден чоловік, князь Ярема Вишневецький.

Власне через се, що гетьмани дістали ся до неволі, вибір мав правдоподібно упасти на князя. Хмельницький не сумнівав ся про се, бо так всі думали.

А тимчасом до Корсуня, де гетьман запорожський затримав ся по битві для відпочинку, дохсдили з Задніпровя вісти, що князь вже рушив ся з Лубнів, що по дорозі здавлює повстанє без милосердя, що палить села, слободи, хутсри і місточка, а намість них лишає крсаві палі і шибениці. Говорено також, що провадить з собою пятнайцять тисяч найліпшого польського війска.

В козацькім обозі сподівали ся зго кождої хвилі. Коли я-кось по битві над крутсю Балкою хтось крикнув межи чернью "Ярема іде!", счизив ся межи нею переполох і чернь почала була уйкати. Сей переполох глибоко застановив Хмельницького.

Мав тепер до вибору дві дороги: або рушити з цілою силою на князя і гонити за ним по Задніпровю, або лишити часть сил на здобуванє українських замків а самому рушити в глуб Річи посполитої.

Виправа на князя віддалилаби зго від головного терену війни, адотого князь певно не зважив би ся прийняти рішучї битви. але правдоподібно ограничив би ся лишень на обсрону замків і підйздову війну, яка в таким разї моглаби затягнути ся на цілі місяці. А за той час Річ посполита зібралаби безусловно нові сили і прийшлаби князеви на поміч.

Отже Хмельницький постановив полишити Вишневецького на Задніпровю, а самсму зміцнити ся на Україні, зорганізувати нові сили, а опісля рушити на Польщу і примусити зї до переговорів. А тимчасом і так можна буде спомагати повстанє на

Задніпровю носляючи там исодинокі полки на поміч черни.

Вкінци думав, що можна буде зводити князя переговорами і зволікаючи ждати, доки він не витратить своїх сил. Думаючи про се, приганув собі на Скшетуского і казав зго прикликати перед себе.

Приняв зго в старостинськїм домі змшенъ в присутности Кречовського, що був знакомий з Скшетуским і повитавши так каво, сказав:

- Мосці поручнику Скшетуский, за услугу, яку ти мені висъвідчив, я викунив тебе від Тугай-бея і обіцяв волю. Тепер надійшла хвиля. Дам тобі пірнач (1), щобисъ міг свобідно переїхати, колиби тебе стрінули які війська, а також сторожу для оборони від черни.

Скшетуский мовчав. На зго лиці не було видно жадної радости.

— А чи можеш ти пустити ся в дорогу? бо бачу, що слабість сьвітить ся в твоїх счач.

І справді пан Скшетуский виглядав як тїнь. Рани і послїдні події звалили з ніг сего здорового молодця котрий виглядав так, якби не мав дожити до завтра. Облице ему посчорніло, а чорна борода, віддавна нестрижена, зще більше причиняла ся до зго нужденного вигляду. Було се з причини внутрішних зворушень і журби. Лицар мало не згриз ся на смерть. Проваджений з козацьким обозом, був щецї сьвідком всего, що зайшло від часу походу з Сїчи. Бачив ганьбу і пораженє Річи посполитої, бачив гетьманів в неволи, бачив козацькі триумфи, бачив все, перетерпів все і біль зго не мав границь.

А коли подумав, що ся діє з Еленою, коли подумав, що ся могло стати, коли судьба задержала зї в Розлогах, то простягав руки до неба і кликав голосом, в котрім дрожала бездонна розпука і майже грїзба: "Боже! возьмиж і мою душу, бо я вже ту маю більше, ніж на се заслужив!" Потім опам'ятував

---

1). Козацька полковницька булава, що заступала желїзний лист межи Козаками.

ся, що хулить, отже падав лицем на землю і просив о ратунок, о прощенє, о змилованє ся над вітчиною і над сею невинною голубкою, що може там десь на дармо кликала Божої і єго помочи. Коротко кажучи, так вже переболів, що тепер сей гетьман запорожський, сей триумфатор, що велкодушно оказував єму свою ласку, зівсім єму не імпонував; спостерігши се, Хмельницький зморщив ся і сказав:

— Спишиж ся користати з ласки, щоби я ся не роздумав, бо се лиш моя доброта і віра в добро справи чинить мене таким неоглядним, що собі преспорюю нового ворога, бо знаю добре, що будеш проти мене бороти ся.

На се пан Скшетуский:

— Эли лишень Бог дасть сил.

— Меньше з тим. — відповів Хмельницький. — Занадто я могучий, щоби там для мене оден хирляк щось значив. Розповіж там свому князеви, щось ту бачив і перестережи єго, щоби собі не поступав так зухвало, бо коли мені не стане герцю, то я єго відвідаю на Задніпровю, а не знаю, чи єму буде мила моя візита.

Скшетуский мовчав.

— Я гвсвчив і ще раз повтаряю, — говорив дальше Хмельницький, — що не з Річию посполитою, але з панятами проваджу війну, а князь стоїть межи ними в першім ряді. Ворот се мій і цілого українського народу, перекінчик, зрадник нашої церкви і жорстокий чоловік. Чую, що гасить повстанє в крови; нехай уважає, щоби і своєї не пролив! А ти знай, що тепер квіта. Полюбив я тебе, мимо твого зухвальства, а коли раз єще дістанеш ся в мої руки, то вже більше не вивенеш ся!

Опісля звертаючи ся до Кречовського, додав:

— Дати му пірнач і сорок Татарів, щоби го відпровадили аж до польського обозу. Нехай іде і знає, що Хмельницький за добро добром платить.

Скшетуский і Кречовський вийшли.

— Коли тебе гетьман пускає з цілою шиєю — сказав Кречовський — і можеш їхати куди хочеш, то раджу тобі по старій знакомості: утікай хочби до Варшави, а не на Задніпро-

ва, бо звідтам жива душа не втече. Ваші часи минули. Колибись мав розум, то приставбись до нас, але знаю, що про се шкода говорити. Пішовбись високо як ми підемо.

— На шибеницю! — промуркотів Ськшетуский.

— Не хотіли мені дати староства Літинського, а тепер сам собі возьму і то не одно, але десять. Виженемо проч панів Коняцпольских, Калиновских, Потоцких, Любомирских, Вишневецьких, Заславских, всю шляхту і самі поділимо ся їх маєтностями, а сего видно сам Бог хоче, коли нам зіслав такі дві великі псбиди.

Ськшетуский не слухав балаканини полковника, бо задумав ся над чимось иньшим, а сей говорив дальше:

— Коли я по битві побачив в кватирі Тугай-бея мого бувшого пана, гетьмана короліного, в ликах, зараз він мене назвав невдячним і Юдою. А я зму на се відповів: "Ясновельможний воєводи! не э я невдячним, бо коли вже засяду в твоїх замках і добрах, то як мені лиш приречеш, що ся небудеш напивати, то зроблю тебе старостою!" Го! го! обловить ся Тугай-бей на сих пташках, котрих полапав — і для того їх щадить. Але ось! віз для тебе готовий і Татари вже чекають. Куди оже поїдеш?

— До Чигирна.

— Як собі пстелиш, так ся і виспаш. Татари відведуть тебе хочби до самих Лубнів, бо мають такий розказ. Гляди лишень, щоби їх твій князь не казав на паль повсаджувати, бо з Козаками зробивби се напевно. Тому тобі дає ся Татарів. Гетьман і коня твого казав тобі віддати. Бувайже здоров, і не забувай на нас; кланяйся князеви від нашого гетьмана, і эсли будеш міг, то эго намов, щоби приїхав поклонити ся Хмельницькому. Може знайде ласку. Бувай здоров!

Ськшетуский вїв на віз, котрий сейчас Татари окружили наокола і рушили в дорогу. Через ринок трудно було переїхати, бо цілий був запакований Запорозцями і чернию. Одні і другі варили собі кашу, сьпіваючи пісні про жовтовідську і курсунську побіду, уложені сліпцями-кобзарями, яких безліч настягало ся до обозу. На місті було видно сліди дикої сваволі і спусто-

шень; вікна і двері були повиривані, хатні предмети помішані з вапном і соломою застелювали ринок.

В одній стороні ринку чорніли ще згарища погорілих домів; від згарищ било ще горячо і поле встелювали дими.

Воздух був насичений запахом спаленини. За згарищами стояв кіш, коло котрого пан Скшетуский мусів переїздити, і цілі громади ясиру, пильновані татарськими сторожами. Хто з околиць Чигирина, Черкасів і Корсуня не встиг ся схоронити або не загинув від черни, той ішов в татарські лика, отже були межі бранцями і жовніри взяті в полон в обох битвах і доколичні мешканці підстарости, офіціалісти, хуторники дрібна шляхта обох псів і діти. Старців не було, бо їх, як нездалих на продаж Татари забивали. Межі бранцями було повно жінок і дівчат, повязаних по три і чотири на однім стричку, а межі ними було досить панянок зі шляхотських домів. Неволя і недоля всіх порівняла. Вид сих нещасливих істот потрясав до глибини душі. Пообдирані, напів голі, наражені на безстидні жарти поганців, що з цікавості волочили ся громадами по майдані, поштуркувані або ціловані гидкими устами, тратили пам'ять і волю. Декотрі плакали, голосно, иньші з остовпілими счима, напів збожеволілі, піддавали ся терпеливо всему, що їх стрічало. Тут і там роздавав ся крик мордованого без милосердя за вибух хвилевого опсуу. Межі муцями роздавав ся свист батогів з волової шкіри і зливав ся з окликами болю, плачем дітей, ревом худоби і іржанєм коний. Ясир ще не був поділений і не уставлений в походівім порядку, отже панувало велике замішанє. Вси, коні, рогата худоба, верблуди, вівці, жінки, муцни, копиці зрабованих уборів, начинь, макат, збруї, — все те накопичене в оден великий табор, чекало на поділ і упорядкованє. Раз враз загони приганяли нові громади людей і худоби, а з геловного коша прибували щораз нові гості, щоби наситити очи видом зібраних богацтв. Декотрі, п'яні від кумису або горівки, поперебрані в дивоглядні стріи, в орнати, комжі і рясн, а навіть в жіночі убраня, починали вже сварити ся о се що кому має припасти. Татарські чабани, сидячи на землі межі стадами, забавляли ся — одні гранєм переразливих мельодий на сопілках, другі грою в кости, иньші обкладали себе

взаємно буками. Громади псів, що прийшли аж сюда за своїми панамі, гавкали і вили жалісно.

Пан Скшетуский минув вкінці сю людську Геєнну, переповнену зойками, слезами недолі і пекольним вереском, отже думав, що тепер вже відітхне свобіднійше. Але зараз за табором новий страшний вид представив ся его очам. Далеко сірів ся властивий кіш, від котрого доходило безнастанне іржанє коний, і де чорніли ся тисячі татарської мурашні, а близше, на поли, саме коло гостинця, що йшов до Черкасів, молоді татарські войовники бавили ся для вправи стрілянєм з луків до слабших або хорих бранців, котрі не могли витримати довгої подорожи до Криму. Кількадесять тіл лежало вже викинутих на дорогу і подіравлених як решета; декотрі кидали ся еще конвульсійно. Сі до котрих стріляли, висіли попривязувані за руки до придорожних дерев. Були меже ними і старі жінки. Сьміхови задоволеня по цільних стрілах товаришили оклики:

— Якше, эгіт! — Добре хлопці!

— Ук яшек кол! — Лук в добрих руках!

Коло головного коша оправлювано тисячі худоби і коний на поживу для войовників. Земля була злита кровію. Млаві визіви сировиці душили віддих в грудях, а межи копицями мяса вертіли ся червоні ординці з ножами в руках. День був гарний, сонце пекло. Ледви по годинній їзді відістав ся пан Скшетуский зі своєю сторожею на чисте поле, але здалека доходив еще довго з головного коша гамір і рев худоби. По дорозі скрізь було знати сліди перейшовшої заверухи. На гостинци раз враз лежали трупи, то кінські, то людські, страшно покалічені, посинілі, напичнявіли, а на них і над ними стада всрон і круків, що зривали ся з шумом і вереском перед людьми.

В Мляві стрінули татарські загони, що гнали нові громади бранців. Городище було спалене до тла. Стояла лишень мурована дзвіниця і старий дуб, що ріс на ринку, покритий страшними овочами, бо висіло на нім кількадесять Жиденят, повішених перед трома днями. Вимордовано ту також много шляхти з Конопанки, Старосіва, Вязова, Баларея і Водачева. Само містечко було пусте, бо муштини пішли до Хмельницького, а жінки,

старці і діти поутікали до лісів перед, сподіваним приходом війск князя Яреми. З Городища їхав пан Скетуский на Сьмілу, Жаботин і Новоселці до Чигирина, задержуючи ся по дорозі лишень остілько, що було потрібно для відпочинку для коний. Віхали до міста на другий день з полудня. Війна ошадила Чигирин, лишень декотрі доми були зруйновані, а межн ними дім Чаплінського зрівнаний з землею. В городі стояв підполковник Наоколопалець, а з ним тисячка молодців, але і він, і Козаки, і ціла людність жили в найбільшій страсі, бо всі були певні, що князь надійде кожної хвилі і доконає страшної мести, про яку сьвіт не чув. Було незвісно, хто пускає сї поголоски, і звідки вони походять; досить, що повторювано їх безнастанно. Говорено, що вже князь плине Сулою, то що вже є над Дніпром, що спалив Васютинці, що вирізав людність в Борисах, і кожде зближенє ся лєнх їздців або і піших викликувало в місті безграничний переполох. Пан Скетуский радо слухав сих вістий, бо знав, що хочби вони і не були правдиві, то однак тамували розширенє ся постаня на Задніпровю, над котрим безпосередно висїла княжа рука.

Скетуский хотів довідати ся чогось певнішого від Наоколопалця, але показало ся, що підполковник, так як і другі, нічого не знав про князя і сам бувби рад довідати ся щось від Скетуского. А що на сей бік поперецягано всі байдаки і човна, отже і збігці з другого берега не приходили до Чигирина.

Отже Скетуский, не забавляючи ся довше в Чигирині, казав ся перевезти на другий бік і пустив ся до Розлогів. Певність, що незадовго сам переконає ся, що ся стало з Еленою, і надія, що она може безпечна і укриває ся разом зі стрийною в Лубнах, вернула ему силн і здоровля. Пересїв ся з воза на коня і гонив без милосердя своїх Татарів, котрі, уважаючи його за посла а себе за почетну сторожу, віддану під єго команду, не сьміли ставити ему опору. Летїли отже, як би їх хто гонив, а за ними вставали тумани куряви, підбиваної кінськими копитами. Минали оселі, хутори і села. Край був пустий, людські оселі опущені, отже довго не могли стрїнути ані живої душі. Правдоподібно також всі ховали ся перед ними. Денеде

казав пан Скшетуский шукати по садах, пасіках, по стодолах і засіках, але не могли нікого знайти.

Доперва за Погребами оден з Татарів спостеріг якусь людську постать, що старала ся сховати ся mezi шуварами, що росли над берегом Кагамлика.

Татари скочили до ріки і за кілька хвиль привели перед пана Скшетуского двох цілком голих людей.

Оден з них був се старець, а другий високий, може п'ятнайцять або шіснайцять - літний хлопець. Оба дзвонили зі страху зубами і через довгий час не могли промовити ані слова.

— Звідки ви? — запитав пан Скшетуский.

— Ми нізвідки, пане! — відповів старець. — Ходимо за прошенням хлібом з лірою, а отсей німий мене провадить.

— Звідки тепер ідете, з якого села? Говори сміло, нічого тобі не буде.

— Ми, пане, ходили по всіх селах, аж нас ту якийсь чорт обдер. Мали добрі чоботи, взяв, — мали добрі шапки, взяв, — мали добрі сукмани, взяв, — і ліри не лишив.

— Питаю ся, йолупе, з якого села ідеш?

— Не знаю, пане, — я дід. От ми голі, мерзнемо в ночі, а в день шукаємо ласкавих людей, щоби нас окрили і нагодували. . . ми голодні!

— Слухай, хлопе, відповідай, о що питаю, бо скажу повісити.

— Я нічого не знаю, пане, Колиб я що, або мені хто що, то нехай мені буде от що!

Було очевидним, що дід, не могучи собі здати справи, що се за один, що эго питає, постановив не давати жадних відповідей.

— А в Розлогах бувесь? там, де князі Курцевичі мешкають?

— Не знаю, пане!

— Повісити эго! — крикнув пан Скшетуский.

— Був, пане! — закликав дід, видячи, що се не жарти.

— Щось там бачив?

— Ми там були пять днів тому, а опісля чули в Брєварках,, що там лицарі прийшли.

— Які лицарі?

— Не знаю, пане! оден каже, Ляхи; другий каже, Козаки.

— На коні! — крикнув пан Скшетуский на Татарів.

Відділ пігнав. Сонце вже зівсім заходило як тоді, коли намісник по стрічі на дорозі з Еленсю і княгинею їхав побіч них при Розвановій карті. Кагамлик так само сьвітив пурпурою, день лягав до сну еще тихійший, погіднійший, теілійший. Тільки тоді їхав пан Скшетуский з грудню повною щастя, а тепер гнав як осуджений, гонений вихром несупокою і злого прочутя. Голос розпукки говорив ему в душі: “Се Богун әі піврав! вже әі більше не побачиш!” — а голос надії: “Се князь! она безічна!” і сї голоси его так рвали межі собою, що мало ему не розірвали серця. Гнали останками кінських сил. Минула одна година і друга. Зійшов місяць, і викочуючи ся щораз висше, щораз більше блід. Коні покрили ся піною і тяжко хрпіли. Впали в лїс, майнув як блискавиця; впали в яр, за яром вже Розлоги. Еще хвиля, а доля лицаря буде порішена. Тим часом вітер свистів ему в ухах від шаленої їзди, шапка злетіла з голови, кінь під ним стогне, якби зараз мав упасти. Еще хвиля, еще оден скок і яр отворить ся. Вже, вже!

Нагло страшний, нелюдський крик вирвав ся з грудий пана Скшетуского.

Двір, шопи, стайні, стодоли, частскіл і вишневий сад — все зникло.

Блїдий місяць осьвічує згірє, а на нїм купи чорних згарищ, що вже навіть перестали курити ся.

Мовчаня не перериває жаден відголос.

Пан Скшетуский став перед фосою нїмий, лишень підніс руки до гори, дивив ся, дивив ся, і крутив якомсь дивно головою. Татари стримали коні. Він зсїв відшукав останки спаленого мосту, перейшов рів по поперечній латі і сїв на камени, що лежав на середині майдану. Усївши почався оглядати довкола, як чоловік, що будучи перший раз на якимсь місци, старає ся з ним запізнати. Опустила его притомність. Не видав ані зойку. По хвилі, сперши руки на котїнах, спустив голову і позістав в нерухомій поставі, так, що могло ся здавати, що уснув.

І дійсно, если не уснув, то засторопів — і через голову замість думок перелітали ему лишень неясні образи. Отже бачив на-самперед Елену, так як еї був попрощав перед послідною по-дорожю, лишень обличчє мала неначе прислонене туманом, так, що не можна було розпізнати еї рисів. Він хотів еї з того ту-ману видістати, але не міг. Отже відіхав з тяжким серцем. По-тім через голову майнув ему чигиринський ринок, старий За-цьвіліховський і безличчє лице Заглоби; лице се ставало ему пе-ред очі з особлившою впертостію аж в кінци заступило его понуре обличчє Гродзіцкого. Потім бачив еще Кодак, пороги, борбу на Хортици, Січ, цілу подорож і всі події, аж до пос-лідної години. Але вже дальше — темрява! Що ся з ним тепер діяло, не здавав собі справи. Мав лишень якесь невиразне прочутє, що іде до Елени, до Розлогів, але забракло му сил, отже відпо-чиває на згарисах. Хотівби вже встати і їхати дальше, але якесь безмірне ослабленє приковує его, до місця, неначеби ему попрі-вязувано до ніг стофунтові кулі.

Отже сидів та й сидів. Ніч минала. Татари розложили ся на нічліг і наклавши огню, почали при нім припикати кавалки кін-ського стерва; відтак, ситі, полягали на землі.

Але не минуло і години, як посхапували ся на рівні ноги.

З далека доходив гамір, подібний до відголосів, які видає велике число кінноти, що іде скорим маршом.

Татари завісили чымскорше на жердку білу плахту і докинули до огню, щоби можна їх здалека розпізнати як мирних вислан-ників.

Тупіт коний, порсканє і бряскіт шабель наближали ся що-раз більше, незадовго вказав ся на дорозі відділ їзди, що сей-час окружив Татарів.

Розпочала ся коротка розмова. Татари показували на постать, сидячу на згірю, котру впрочім було добре видно, бо на ню па-дало сьвітло місяця, і заявили, що провадять посла а від кого, то він сам найліпше скаже.

Тоді проводир відділу удав ся разом з кількома товаришами на згірє, але ледви зближив ся і глянув сидячому в лице, як роз-ложив руки і закликав:

— Скшетуский! Ей Богу, се Скшетуский!

Намісник ані порушив ся.

— Мосці наміснику, не пізнаєш мене? се я, Биховець. Що тобі э?

Намісник мовчав.

— Збудиж ся, на Бога! Гей! товариші, а ходітьно!

Дійсно був се пан Биховець, що ішов з передною сторожію перед всіма вісками князя Яреми.

Тимчасом надходили і иньші полки. Вість про віднайдене Скшетуского рознесла ся блискавицею по хоругвах, отже всі спішили витати милого товариша. Малий Володийовский, двоє Сичшинських, Дзюк, Орпішевский, Мігурский, Ягубович, Ланц, пав Льонгінус Подбієнта і множество иньших офіцирів бігло на перегони на згірэ. Але надармо говорили до него, кликали по іменц, шарпали за рамена, старали ся піднести — пан Скшетуский дивив ся на них широко отвореннями очима і не пізнавав нікого. А радше противно, здавало ся, що їх пізнає, але вони для него зівсім обняті. Тоді сі, що знали про эго любов до Елени, а майже всі вже знали, приганувши собі, в якім тепер місци находить ся і глянувши по чорні згарища і сіре попелище, зрозуміли все.

— Від болю запам'ятав ся — шепнув оден.

— Десперация помішала ему розум.

— Запровадьте эго до ксьондза. Може як эго зобачить, то ся опам'ятає.

Пан Льонгінус ломав руки. Всі обступили намісника колесом і гляділи на него зі співчутєм. Декстрі отифрали рукавами сльози, иньші жалісно зітхали. Аж нагло з колеса висунула ся якась стать і зближивши ся звільна до намісника, положила ему обі руки на голову.

Був се ксьондз Муховэцкий.

Всі замовкли і повклякали, якби в вижиданю чуда, але ксьондз не зробив чуда, лишень, все тримаючи руки на голові Скшетуского, підніс очі до неба, освіченого місячним сяэвом, і почав голосно говорити:

— Патер ностер, кві ес ін целіс! санктифіцetur номен Ту-

ум, адвеніят регнум Туум, фіят волюнтас Туа! (Отчешаш іже эсп. . . і т. д.)

Ту перервав і по хвилі повторив голоснійше і урочистійше:

— . . . Фіят волюнтас Туа! . . . (Да будет воля твоя.)

Запанувала глибока тишина.

— . . . Фіят волюнтас Туа! . . . повторив ксьондз третій раз.

Тоді з уст Скшетуского вийшов голос безмірного болю, але і резигнації:

— Сікут ін целью, ет ін терра! (Яко на небесіх, так і на землі.)

І лицар кинув ся з плачем на землю.

КНИ

Щоби вяснити, що зайшло в Розстах, треба нам трохи вернути ся в минувшість, аж до сеї пори, коли пан Скшетуский вислав з Кодака Ржендзяна з листом до старої княгині. В листі містила ся усильна просьба, щоби княгиня, забравши Елену, їхала як найскорше до Лубнів під опіку князя Яреми, бо війна розлічше ся леда хвиля. Ржендзян, сівши на чайку, котру пан Гродзіцкий послав з Кодака по перох, пустив ся в дорогу і плинув вільно бо їхав в гору рігн. Під Кременчуком стрінули війска, що плили під проводом Кречовського і Барабаша, вислані гетьманами против Хмельницького. Ржендзян бачив ся з Барабашем і оповів ему, яка небезпека грозить Скшетускому через їзду на Січ. Отже просив старого полковника, щоби пострічи з Хмельницьким не забув упімнути ся о посла. Потім поїхав дальше.

До Чигирина прибули досьвіта. Ту зараз окружила їх сторожа семенів, питаючи, що вони за одні? Відповіли, що їдуть з Кодака від пана Гродзіцкого з листом до гетьманів. Мимо того однак покликано старшого і Ржендзяна, щоби пішли опововісти ся полковникови.

— Якому полковникови? — питав старший.

— Панови Лободі — відповів осаул зі сторожі, — котрому гетьман великий розказав, щоби затримувати і допитувати всіх, що приїзять з Січі до Чигирина.

Пішли. Ржендзян ішов сьміло, бо не сподівав ся нічого злого, знаючи, що ту ростягає ся гетьманська власть. Запроваджено їх близько Давсенецького кута до дову пана Желінського, в котрім була квартира полковника Лободи. Але ту сказано їм що полковник виїхає еще досвіта до Черкасів і що эго заступить підполковник. Отже чекали досить довго. Аж вкінци отворили ся двері і ожданій підполковник виїшов до кімнати.

На эго вид задрожали під Ржендзяном коліна

Був се Богун.

Власть гетьманів простягала ся эще до Чигирина, бо Лобода і Богун не перейшли эще до Хмельницького, противно, освідчали ся голосно за Річию посполитою. Проте гетьман великий визначив їм постій в Чигирині і розказав держати сторожу.

Богун усів за столом і почав випитувати прибувших.

Старший, що віз лести пана Гродзіцкого, відповідав за себе і за Ржендзяна. По огляненю листів молодий підполковник почав пильно випитувати, що чувати в Кодаці, і було очевидним, що мав велику охоту довідати ся, з чим пан Гродзіцкий вислав до гетьмана людей з чайкою. Але старший не вмів на се відповісти, а лист був припечатаний печатею пана Гродзіцкого. Отже випитавши хотів їх вже Богун відправити і сягнув гукою до калити, щоби їм дати на пиво, коли в тім отворили ся двері, і до кімнати влетів як грім пан Заглоба.

— Слухай Богун! — закликав — зрадник Допул затаїв найліпший трійняк. Пішов я з ним до пивниці — дивлю ся: сіно не сіно, як раз коло угла. Питаю ся: що се? — ухе сіно! — каже. Коли я не гляну ближше. аж ту головка від буклага визирає як Татарин з трави! О! сякий такий сину! кажу, поділимо ся робстою, ти зїш сіно, бось віл, а я випю мід, бом чоловік. І от приношу буклаг, щобишь спробував; дай лишень чарок

Сказавши се пан Заглоба взяв ся одною рукою під бік, а другою підніс буклаг верх голови і почав сьпівати:

”Гей Ягусь, гей Кундусь, дай эно шклянїц,

”Дай також і пися, нэ зважай на нїц!

Ту пан Заглоба урвав нагло, побачивши Ржендзяна, поставив буклаг на столї і сказав:

— О! як менї Бег милий сеж хлопець пана Скшетуского.

— Чий? — спитав скоро Богун.

— Пана Скшетуского, намїсника, що поїхав до Кодака, а мене ту перед виїздом почаствував таким лубенським медом, що нехай ся всякий иньший з під віхи сховає! Щож там коло твого пана чувати? що? здоров.

Здоров і казав ся вашмосці кланяти — сказав змішаний Ржендзян.

— Великий се кавалїр. А якже ти знайшов ся в Чигири-ні? Чому тебе пан з Кодака відіслав?

— Пан звичайно як пан — каже хлопець, — має свої сирави в Лубнях, за котрими менї казав вернути, бом не мав в Кодаку що робити.

Через цілий сей час Богун вдивляв ся бистро в Ржендзяна і нагло сказав:

— Знаю і я твого пана, бачив эго в Розлогах.

Ржендзян перекривив голову і наставивши ухо, нїби то не до-чув, спитав:

— Де?

— В Розлогах.

— Се Курцевичів — сказав Заглоба.

— Чий? — питав знов Ржендзян.

— Виджу, що ти щось оглух — сказав Богун сухо.

— Бо я ся не виспав.

— То ся эще вїспиш. Кажеш отже, що тебе твій пан вислав до Лубнів.

— А якже.

— Певно там має якусь любку — сказав пан Заглоба, — до котрої посилає через тебе поздоровленя.

— Чи я знаю, мій эгмосць, може і має, а мбже і немає — каже Ржендзян.

Опісля вклонив ся Богунови і пану Заглобі.

— Нэх бендзэ похвальони! — сказав, збираючи ся до відходу.

— На віки! — відповів Богун. — Заждино, пташку, не спіши ся. А чому ти передімною таїв, що ти слуга пана Скшетуєского?

— А бо мене ся эгомосьць і не питав, а я собі думаю: що маю о будь чім говсрити? Нэх бендзэ похвальо. . .

— Зажди кажу. Везеш які листи від пана?

— Паньська річ писати, а моя, як слуги, віддати, але лишень тому, до кого писані; проте най мені вільно буде попраціати вашмосців.

— Богун зморщив свої соболіні брови і заплескав в долоні. Сей час впало до кімнати двох семенів.

— Обшукати эго! — закликав, глядячи на Ржендзяна.

— Як жню, то ту робить ся надімною насильство! — верещав Ржендзян. — Я таком шляхтич, хоч слуга, а вашмосць панове за сей рустунок будети відповідати перед судом.

— Богун! занехай эго! — вмшав ся пан Заглоба.

Але тимчасом оден з семенів знайшов в Ржендзяна за пазухою два листи і віддав їх полковникови. Богун сказав семенам вийти і звярнувши ся до пала Заглоби, сказав:

— Читай, а я буду уважати на хлопця.

Заглуба прижмурив ліве око, на котрім мав скалку, і читав адрес:

”До милостивої пані і добродійки Я. В. Княгині Курдевичевої в Розлогах.“

— Тось ти, пташку, їхав до Лубнів і не знаєш де Розлоги? — сказав Богун, поглядаючи страшним зором на Ржендзяна.

— Де мені казали, там я їхав! — відповів хлопець.

— Чи маю отворити? Сігіллюм (печатка) шляхсьцьке сьвята річ — запримітив пан Заглоба.

— Мені ту гетьман великий дав право переглядати всі листи. Отвирай і читай.

Заглоба отверів і читав:

— ”Мені вельми милостива пані і т. д. Доношу В. М. Пані, що я вже станув в Кодаку, звідки, дай Боже, щоби щасливо, виїду

сьогодня рано на Січ, а тепер пишу се в ночі, не могучи спати від журби, щоби там вас не стрінула яка пригода від сего розбишаки Богуна і зго гільтаїв. Кништоф Гродзіцкій оповідав, що незадовго вибухне велика війна і що чернь також повстане, проте закликаю благаю В. М. Паню, щоби в тій хвилі, хочби еще і степи не висохли, хочби верхом зараз з княжною звонила виїхати до Лубнів і сего не понехала, бо я не зможу на час вернути ся. Котру то просьбу зволь В. М. Пані зараз сповнити, щоби я міг бути забезпечений що до приреченої мені щасливости і по повороті розрадувати ся. А замість маэш В. М. Пані з Богуном зволікати і обіцяти мені дівку, кидати ему піском в очі, то ліпше схоронити ся суб тутелям (під опіку) князя, мого пана, котрий певно вишле до Розлогів президіум (залогу), і так охороните маєтність. При тім маю честь і т. д. і т. д.“

— Гм! мосці Богуне! — сказав Заглоба, — гусар щось тобі хоче приправити роги. То ви до одної дівки залицали ся? Чсмуть мені не сказав? Але потіш ся, бо і мені пригодило ся...

Нагло розпочатий жарт застиг на устах пана Заглоби. Богун сидів непрушно при столі, але зго обличчя було неначе стягнене конвульсіями, бліде, очі замкнені, брови поморщені. Діяло ся з ним щось страшного.

— Що тобі? — запитав пан Заглоба.

Козак почав горячково махати рукою а з зго уст вийшов придавлений, захриплий голос:

— Читай, читай другий лист.

— Другий э до княжни Елени.

— Читай читай, читай!

Заглоба зачав:

”Найсолодша улюблена Гальшко, серця мого пані і королево Тому що з причини княжої служби мушу еще довший час лишити ся в сих сторонах, пишу цю те до стрийни, щоби се зараз їхали до Лубнів, в котрих жадна для твоєї невинности шкода не може від Богуна повстати, і наша взаїмна любов на безпеку не буде негражена. . . .“

— Досить! — крикнув нагло Богун, і зірвавши ся в шалі

від стола, скочив до Ржендзяна. Обух засвистів в его руці і нещасний служка, вдарений в груди, лишень зойкнув і повалив ся на підлогу. Богун неначе безпритомний кинув ся до пана Заглоби і вирвав ему листи.

Заглоба вхопив буклаг з медом, і скочивши до печи, кричав:

— Во імя Отца і Сина і Сьвятго Духа! Чоловіче, чи ти ся сказив, чи ошалів? успокійже ся, спамятай ся! Всади лоб в ведро, до сто чортів — чуєш?

— Крєви, крови! — кричав Богун.

— Чи тобі розум помішав ся? всадиж лоб в ведро, кажу тобі! Маєш вже кров, розливєсь єї, і то не вино. Уже сей нещасливий хлопчисько не дихає. Чорт тебе омотав, або може ти сам як чорт! опамятай ся, а ні, то чорт тебе бери поганський сину!

Так вередуючи, присунув ся пан Заглоба з другого боку стола до Ржендзяна і схиливши ся над ним, почав его мацати по грудях і прикладати руку до уст, з котрих пустила ся кров - сбилно.

Богун вхопив ся руками за голову, кинув ся до дверей, вивалив їх ногою і вилетів до сінній.

— Лети на зломану голову! — сказав до себе пан Заглоба. — Лети і розбий голову об стайню або стодолу. А то фурия! Эцем нічого подібного в житю не бачив. Зубами так клапає, як пес на зальотах! Але сей неборачиско жиє эще. Далєбіг, эсли ему сей мід не поможе, то хиба брєхав, що жляхтич.

Так муркотячи, спер пан Заглоба голову Ржендзяна на своєх колінах і почав ему поволи вливати трийняк в посинїлі уста.

— Побачимо чи маєш добру кров в собі — говорив дальше до омлилого, — бо жидівська, підляна медєм або вином, варить ся хлопська, як лїнива і тяжка, їде на спід, а лишень шляхоцька анїмує (оживляє ся) і творить знаменитий лїквор, котрий дає тілу хоробрости і фантазії. Иньшим нациям дав пан Эзус ріжні иньші налитки, щоби кожда мала свою потїху...

Ржендзян зойкнув глухо.

— Ага хочеш бїльше! Ні пане брате, позволєже і менї...

ось так. А тепер, коли вжесь дав знак житя, то хіба перенесу тебе до стайні і положу де в куті, щоби тебе сей козацький смок до решти не роздер, як поверне. Небезпечний сей приятель, нехай го чорти заберуть, бо бачу, що має руку швидшу від розуму.

Сказавши се, пан Заглоба підніс Ржендзяна з землі з легкостію, що вказувала на незвичайну силу, і вийшов до сінній, а відтак на подвір'я, на котрім кільканадцять семенів грало в кості на розстеленім на землі килимі. Побачивши зго семені повставали, а він сказав:

— Хлопці, а возьміть мені сего хлопчиска і положіть на сінні. І нехай котрий побігне по цирулика.

Розказ виконано сейчас, бо пан Заглоба, як приятель Богуна, мав велику псавагу у Козаків.

— А де то полковник? — запитав.

— Казав собі дати коня і поїхав до полкової кватири, а нам також казав бути на поготівлю і мати коні посідлані.

— То і мій готовий?

— Готовий.

— То давай. Знайду полковника при полку.

— А от се він надїздить.

Дійсно. перед темною камінною брамою обістя було видно Богуна, що надїзджав з ринку, а за ним пказали ся з далека списи сто кількадесяти молодців, очевидно готових до походу.

— На коні! — крикнув через сінні Богун на позіставших на подвір'я семенів.

Всі кинули ся до коний Заглоба вийшов перед браму і глянув уважно на молодого підполковника.

— Ідеш в похід? — запитав.

— Так.

А куди чорт провадить?

— На весіля.

Заглоба приступив ся ближше.

— Бій ся Бога, синку! Гетьман казав тобі стеречи міста, а ти і сам ідеш, і семенів береш з собою. Зломиш розказ. Ту

товпи черни чекають догідної хвилі лишень щоби кинутись на шляхту — погубити місто і наразити ся на гнів гетьмана.

— На погибель містевцв і гетьманови!

— Розходить ся о твою голсу!

— На погибель і мейй голові.

Заглоба побачив, що шкода говорити з Козаком. Затаїв ся, і хочби себе і других мав погубити, мусів свого доказати. Заглоба додумав ся, куди мав похід рушити, але сам не знав, що з собою почати: їхати з Богуном, чи лишити ся? Їхати було небезпечно, бо значило те саме, що вмшати ся в грізнім, воєннім часі в авантурничу кримінальну сцјаву. А лишити ся? Чернь дійсно лишень чекала вісти з Січи, хвилі гасла до різні, а можеби навіть і не чекала, колиби не тисяча семенів Богуна і его велика повага на Україні. Міг вправді пан Заглоба схоронити ся і до обозу гетьманів, але мав своі причини, що не хотів сего робити. Чи був се який впрок за убійство, чи якийсь манкамент в книжках, знав тільки він сам, досить, що не хотів в счи лізти. Жаль ему було покидати Чигирин. Так ему було добре, так ту ніхто про ніщо не питав, так вже пан Заглоба зжив ся зі всіма, і зі шляхтою, і зі старостинськими еконсмами, і з козацькою старшиною. Правда, що старшина тепер розіхала ся, а шляхта сиділа тихо по кутах, босячи ся бурі, але преці Богуни був компаном над компанями. Пізнавши ся при шклянци, збратали ся з Заглобою відразу. Від тоді не бачено одного без другого. Козак сипав золотом за двох, шляхтяч брехав за трох, і обом однаково неспокійним духам було добре з собою.

Коли отже тепер прийшло, або лишити ся в Чигирині і йти під ніж черни, або їхати з Богуном, пан Заглоба рішив ся на се друге.

— Колись такий десперат, — сказав — то поїду і я з тобою. Може ся придам, або погаую, як буде треба. Уже ми ся так допасували з собою як гудз з петельсю, але я ся того всего не сподівав.

Богуни не відповів нічого. За пів години двіста семенів стануло в походовім порядку, Богуни виїхав на чоло а з ним і пан Заглоба. Рупшили. Хлопи, стоячі купами на ринку, гляділи на

них з підлоба і шептали, вгадуючи де їдуть, і чи скоро вернуть.

Богун їхав мовчки, замкнений в собі, таємничий, і понурий як ніч. Семени не питали де їх веде. За ним готові були їм хочби на край світа.

Переправивши ся через Дніпро, виїхали на лубенський гостинець. Коні йшли чвалом, підбиваючи тумани куряви, але що день був душний, сухий, то незадовго покрили ся піною. Звільнили стже в бігу і розтягнули ся на гостинці довгим, попереузваним пасмом. Богун висунув ся наперед, пан Заглоба порівнав ся з ним хочачи зачаті розмову.

Обличчє молодого ватажка було спокійне, лишень малював ся на нїм смертельний смутєк. Неначе далечинь, в котрій топив зір там на півночи за Кагамликом, біг коня і степовий воздух утихомирили в нїм внутрішню бурю, котра зірвала ся по прочитаню листів, що віз Ржендзян.

— Жар іде з неба — сказав пан Заглоба — аж солома в чоботах парить. І в полотняній кїтлі загорячо, бо зівсім нема вітру. Богун, слухайно Богун!

Богун глянув своїми глибокими, чорними очима, якби збуджений зі сну.

— Вважай синку — говорив пан Заглоба — щоби тебе не заїла мелянколія, котра як лиш гийде з печінки, до э її властиве пристановиско, і ударить до голови, то легко може і розум помішати. Не знав я, що з тебе такий романсовий кавалїр. Мусївась ся в маю уродити, а се э місяць Венери, в котрім э такий дивний воздух, що навіть тріска до тріски зачинає залицяти ся, а люди уроджені в тїм місяци мають в костях більшу цікавість до жінок як другі, Однакже той виграє, хто ся уміє погамувати. Дятого раджу тобі, щоби ти лїпше занехав пімети. До Кирдевичів мсжеш мати слухну уразу, але чи се лиш одна дївка на світі?

Богун, як колиби відповідаючи не Заглобі, але власному жалєви, відпові сумно:

— Одна сна зазуля, одна на світі!

— А хочби і так було, то скоро она до другого кукає, то тобі нічого з того. Справедливо говорять, що серце се охотник, кот-

рий служить під яким хоче прапором. Потім подумай, що се дівка великого роду, бо Курцевичі, як чую, виводять свій рід від князів... Висксі се пороги.

— До чорта мені ваші пороги, ваші пергаміни! — Ту підполковник ударив з цілої сили в рукоять шаблі. — От мені рід, ось мені право і пергамін, ось мені сьвіт і дружба! О зрадники! о вража кров проклята! Добрий вам був Козак, другом був і братом, до Краму з ними ходити, добро турецьке брати і ділити ся добичею. Эй голубили, і синком звали, і дівку прирекли, а тепер що? Прийшов шляхтич, вищаданий Ляшок, і ст. Козака, синка і друга відступили — душу видерли, серце видерли, другому доня, а ти хоч землю гризи, ти Козаче, терпи, терпи!...

Голос ватажка дрожав; затиснув зуби і почав п'ястуками бити ся в широкі груди, що аж ішов відгомін якби з під землі.

Настала хвиля мовчання. Богун віддихав тяжко. На переміну біль і гнів рвали зблідлу душу Козака. Заглоба чекав доки не успокоїть ся.

— Що ти отже думаєш робити, нещасний юнаку? як собі поступиш?

— Як Козак по козацьки.

— Гм, вже виджу, що то буде. Але меньше з тим. Одно тобі лишень скажу, що се добра Вишневицьких і до Лубнів недалеко. Пан Скіпетуский писав до сеї княгині, щоби ся там з дівкою схоронила, се значить, що они э під княжою опіксю, а князь э грізним львом...

— І хан лев, а я зму в герло влазив і огнем сьвітив в сліпаки!

— Що ти, шалена голово. хочеш князеві війну виповідати?

— Хмель і на гетьманів пірвав ся. Що мені ваш князь!

Пан Заглоба став ся эще неспокійнішим.

— Тьфу! до дідька. Та се попросту пахне бунтом. Віс армата, рагтус пуеллэ і ребелія (оружна сила, п'рванэ дівчини і бунт), се ніби кат, шибениця і стричок. Добра шістка, мсжеш нею заїхати, як недалеко то високо. А Курцевичі будуть боронити ся.

— Тай що? Або мені погибель, або їм. От я душу би згубив

за них, за Курцевичів, они мені були брати, а стара княгиня мати, котрій я дивився в очі як пес! А як Василя зловили Татари, хто до Криму пішов? хто его відбив? — я! Любив їх і служив їм як раб, бо думав, що тим собі дівчину вислужу. А они за се продали, продали мене, як раба, на злую долю і на нещастя... Выгнали проч — так і піду, лишень вперед поклонюся за хліб і сіль, щом у них їв, по козацьки заплачу і піду, бо своєю дорогою знаю.

— І де підеш, коли з князем зачепити ся, до Хмеля до обозу?

Богун не відповів нічого, вдавив коня нагайкою і полетів наперед, а пан Заглоба почав роздумувати, в які то тарпати попав ся. Не улягало сумнівови, що Богун задумав напасти на Курцевичів, пімстити свою кривду і забрати дівчину силоміць. І в тій справі бувби ему пан Заглоба дотримав компанії. На Україні лучали ся такі справи часто, а часом навіть уходили плазом. Вправді, що коли напасник не був шляхтичем, то справа була більше замотана і небезпечна, але знов вимір справедливости прсти Козака був дуже трудний, бо де его було шукати і ловити? По проміні утікав в дикі степи, де не сягала людська рука — і тільки его бачили; а коли вибухла війна, коли Татари напали на край, тоді винсник знов впливав, бо тоді право спало. Так міг і Богун охоронити ся від одвічальности, а пан Заглоба не потребував преці чинно ему помагати і брати на себе половину вини. Не бувби остаточно сего ніяк не зробив, бо хоч Богун був его приятелем, то преці не випадало панови Заглобі, шляхтичеви, входити в спілку з Козаком проти шляхти, тим більше, що знав пана Скшетуского і з ним пив.

Пан Заглоба був не яким будь завадякою, але его завадяцтво мало певні границі. Гуляти по чигиринсьбих корчмах з Богоном і иньшою козацькою старшиною, особливо за їх греші — овшім, бо в виду козацької прози добре було таких людей мати приятелями. Пан Заглоба дуже дбав о свою шкіру, що вже впрочім була не в єднім місци вищерблена, — аж нараз спостеріг, що через сю приязнь заліз в велике болото. Бо було ясним, що если Богун пірве дівчину, наречену княжого поручника і любимця, то задерє ся з князем, а тоді не лишить ся

ему ічого иншого, як хіба утікати до Хмельницького і прилучити ся до бунту. На то клав пан Заглоба що до своєї особи рішуче "вето" (не позволяю), бо зівсім не мав заміру прилучати ся до бунту для гарних Богунових очий, а до того бояв ся князя як огню.

— Тьфу! тьфу! — муркотів тепер до себе — крутив чортом за хвіст, а він тепер мисю буде крутити і то за голову і певно вкрутить Нехай ясний грім вдарить в того підполковника з его жіночим лицем а татарською рукою. Отсам ся вибрав на весіля, чисте песє весіля, як мені Бог милий! Нехай Перун вибє всіх Курцевичів і все бабство накупу! Що мені до них вони вже мені не потрібні. На кім ся змололо, а на мнї ся скрепить. І за що? чи то я хочу женити ся? Нехай дідько женить ся, мені все одно. Що я маю до діла з сею справою? Піду з Богуном, то мене Вишневецький зі шкіри обідре; піду від Богуна, то мене хлопці затовчуть, або і він сам, не чекаючи на других. Найгірше се братати ся з грубіянами. Добре мені так. Волівбим бути конем на котрім сиджу, ніж Заглобою. Вийшовєм на козацького блазна. Вішавєм ся коло гультіпаки, той зівсім слушно виправлять мені шкіру на два бски.

Так роздумувачи, пан Заглоба аж зіпрів, і попав в аще гірший гумор. Спека була велика, кінь ішов тяжко, бо довго застояв ся на стайні, а пан Заглоба був грубим чоловіком. Мій Боже, щоби тепер дав щоби сидіти в холодку, в господі, при шклянці зимного пива, а не товчи ся по спеці і гнати спаленим степом.

Хоч Богуна наглив, то однак звільнив в бігу, бо жара була страшенна. Попасли трохи коні, а за той час Богуна розмовляв з осаулами, очевидно давав їм розкази, що мають робити, бо дотепер не знали навіть, куди їдуть. До ух пана Заглоби дійшли послідні слова розказу:

— Чекати вистрілу!

— Добре, батьку!

Богуна звернув ся нагло до него:

— Ти їдеш зі мною наперед?

— Я? — сказав Заглоба з очевидно злим гумором — я тебе так люблю, щом вже одну половину душі для тебе випотив, чому-

бим не мав і другої випотити? Ми як контуш і підшцвка; маю надію, що нас чорти разом заберуть, що мені впрочім все одно, бо думаю, що і в пеклі не з горячийше.

— Їдьмо.

— На зломану голову.

Рушили вперед, а за ними незабаром і Козаки, але сі послідні їхали звільна, так, що незадовго лишили ся по заді, а в кінци зівсім стратили ся з счий.

Богун з Заглобою їхали мовчки побіч себе, оба задумані глибоко. Заглоба шарпав вуси і було видно, що тяжко працює головою; може собі укладав, якимби способом вивинути ся з тих таранатів. Хвилями муркотів щось до себе то спозиряв на Богуна, на котрого обличу малював ся на перемену то нестриманий гнів, то смутск.

— Дивно, — думав собі Заглоба — що такий красавець, а дівки не міг собі приєднати. Козак се правда, але знаменитий лицар і підпольсвник, що чи скорше, чи пізнійше, эсли лишень не прилучить ся до бунту, буде нобілітований (дістане шляхецтво), що в прочім лишень від него самого залежить. А хоч і пан Скетуский знаменитий лицар і вродливий, але з тим малюваним ватажком що до вроди не може рівнати ся. Гей возьмуть ся они за лоби як ся стрінуть, бо оба добрі забияки.

— Богун, а чи знаєш добре пана Скетуского? — запитав нагло Заглоба.

— Ні — відпсвів коротко ватажко.

— Тяжку будеш мати з ним розправу. Видів я його також, як собі двері отвирав Чаплінським. Се силач, вміє пити і вміє бити.

Ватажко не відпсвідав — і знов оба віддали ся власним думкам і журбам, а лишень пан Заглоба роздумуючи повтаряв від часу до часу: "Так, так, нема ради!" Минуло кілька годин. Сєнце помандрувало дєсь ген на захід, до Чигирина; від сходу повівав холодний вітрець. Пан Заглоба скинув рясій ковпак, потягнув долонею по мокрій голові і повторив эще раз:

— Так, так, нема ради.

Богун пробудив ся неначе зі сну.

— Що ти сказав? — запитав.

— Кажу, що незадовго буде темно. Чи далеко ще?

— Недалеко.

За годину дійсно стало темно. Але вже віхали в лісистий яр; аж на кінці яру заблимало сьвітло.

— Се Розлоги — сказав нагло Богун.

— Так, брр! щось холодно в сім ярі.

Богун затримав коня.

— Чекай! — сказав.

Заглоба глянув на очі ватажка, що мали сю прикмету, що сьвітили в ночі, горіли тепер як похідні.

Оба стояли довгий час непорушно на краю яру. Вкінці з далека дало ся чути порсканє коний. Се Богунові Козки надїздили звільна з глибини ліса.

Осаул надїхав по розкази, які ему Богун сказав шепотом 'до уха, по чім Козаки знов затримали ся.

— Їдьмо! — сказав Богун до Заглоби.

За хвилю зарисували ся перед їх очима темні маси двірських будівель, шопи і колодязні журавлі. В дворі було тихо. Пси не гавкали. Великий золотий місяць сьвітив над будинками. З саду доходив запах вишневого і яблоневого цьвіту, всюди було спскійно, ніч була так чудова, і дійсно лишень браку вало, щоби десь відізвав ся теорбан під вікнами гарної княжни.

В декотрих вікнах було еще світло.

Два їздці зблизило ся до брами.

— Хто там? — відозвав ся голос нічного сторожа.

— Не пізнаєш мене, Максиме?

— Се ваша милість, Слава Богу!

На віки віков. Отвирай. А що там у вас?

— Все добре. Ваша милість давно вже не були в Розлогах. Завіси брами заскрипіли переразливо, міст спустив ся на фосу, і сба їздці віхали на майдан.

— А слухай Максиме, не замикай брами і не підноси мосту, бо зараз виїжджаю.

— То ваша милість так як по огонь?

— Так. Привяжи конї до палика.

XVIII.

Курцевичі ще не спали. Якраз вечеряли в тих сїнях, виложених зброєю, що тягнули ся через цілу широкість дому, від майдану аж до саду з другої сторони. На в'яд Богуна і пана Заглоби позривали ся на рівні ноги. На лиця княгині відбило ся не лишень здивованє, але і незадоволенє а zarazом перестрах. Молодих князїв було лишень двох: Симеон і Миколай.

— Богун — сказала княгиня. — А ти ту що робиш?

— Приїхав поклонити ся вам, мати. А що не радісьте мені?

Радам тобі, рада, лишень дивую ся щєсь приїхав, бом чула, що в Чигирині стоїш на сторожі. А кого нам Бог з тобою зіслав?

Се є пан Заглоба, шляхтич, мій приятель.

— Радісьмо вашмоєї — сказала княгиня

— Мосця пані — відповів шляхтич. — Правда, що гість не в перу гірш Татарина, але і се правда, що хто хоче дістати ся до неба, той мусить подорожного в дїм прийняти, гслюдного накормити, прагнушого напоїти.

— Сїдайте отже, їдьте і пийте — говорила стара княгиня. — Дякуємо, щєсте загостили. Но, не, Богун, але я ся тебе не сподївала, хмба маєш до нас яку справу.

— Може і маю — сказав звільна ватажко.

— Яку? — запитала неспокійно княгиня.

— Приїде пера, поговоримо. Позвольте відпочати. Іду просто з Чигирина.

— То видно було тобі до нас пильно.

— А куди би мені мало бути пильно, як не до вас. А князївна-доня здорова?

— Здорова — сказала сухо княгиня.

— Хотївбим нею очи потїшити.

— Елена спить.

— То шкода. Бо я довго не забавлю.

— А куди їдеш?

— Війна, мати! нема часу. Леда хвиля гетьмани в поле вийдуть, а жаль буде Запорожців бити. Мало то ми разів з ними їздили по добро турецьке — правда, князі? — по морю плавали, сіль і хліб разом їли, пили, гуляли, а тепер ми їм во-роги.

Княгиня глянула бистро на Богуна. Через голову перейшла її думка, що може Богун має зам'яу прилучити ся до повстання і приїхав її синів вибадати.

— А ти що думаєш робити? — запитала.

— Я, мати? а щож? тяжко своїх бити, але треба.

— Так і ми зробимо — відповів Симеон.

— Хмельницький зрадник! — додав молодий Миколай.

— На погибель зрадникам! — сказав Богун.

— Нехай їм кат сьвітить! — закінчив Заглоба.

Богун знов почав говорити:

— Так то на сьвітї. Хто тобі нині приятелем, завтра Юдою. Нікому не можна вірити на сьвітї.

— Лишень добрим людем — сказала княгиня.

— Певно, що добрим людем можна вірити. Для того то я вам вірю і люблю вас, бо ви добрі люди, не зрадники. . .

Було щось так дивного в голосї ватажка, що через хвилю зашанувало глибоке мовчанє. Пан Заглоба дивив ся на княгиню і моргав своїм здоровим оком, а княгиня встромила свій зір на Богуна.

Сей говорив дальше:

— Війна не живить людей, але морить, длятого я хотїв вас еще видїти, нїм вирушу. Хто знає, чи верну, а ви би мене жалували, бо ви мої друзї сердечні, не правда?

— Так нам Боже допоможи! знаємо тебе від малого.

— Ти наш брат — додав Симеон.

— Ви князі, ви шляхта, а ви Козаком не гордили, в дїм прийняли і крєвну доню обіцяли, бо ви знали, що для Козака без неї нї житя, нї бутя, так і змилювали ся над Козаком.

— Нема про що говорити — сказала спїшно княгиня.

— Ні мати, а про що говорити, бо ви мої добродії. Я про сив сего ось ту шляхтича, мого приятеля, щоби мене взяв за сина і приняв до гербу, щоби вам не було встиду, що віддаєте кривнячку за Козака. На се пан Заглоба згодив ся, і ми оба будемо старати ся о позволенє сойму, а по війні поклоню ся пану гетьманови великому, котрий э ласкавий для мене, що би се попер, він же преці і Кречовському виробив нобілітацію.

— Боже тобі допоможи! — сказала княгиня.

— Ви ширі люди і я вам дякую. Але перед війною хотів-бим еще раз почути з ваших уст, що ви мені даєте доню і що дотримаєте слова. Слово шляхотське не дим — а ви прецінь шляхта, ви князі.

Богун говорив повільним, урочистим голосом, але в його мові дрожала неначе грізьба, заповідаюча, що треба згодити ся на все, чого жадав.

Стара княгиня глянула на синів, они на ню, і через хвилию тревала мевчанка. Нагло сокіл, що сидів на берлі під стіною, заквилив, хоч було еще далеко до рана, а за ним відізвали ся другі; великий беркут збудив ся, стріпав крилами і псчав кракати.

Смоляки, що палили ся в грубах пригасли. В кімнаті потемніло і стало якесь понуро.

— Миколаю, поправ огонь! — сказала княгиня.

Молодий князь докинув скалок.

— Щож, прирікаєте? — запитав Богун.

— Мусимо спитати Елени.

— Нехай она говорить за себе. Прирікаєте?

— Прирікаємо — сказала княгиня.

— Прирікаємо — повторили князі.

Богун встав нагло і звернувши ся до Заглоби, сказав сильним голосом:

— Мосці Заглобо! Поклони ся і ти о дівку, може і тобі приречуть.

— Що ти, Козаче, влив ся? — закликала княгиня.

Богун замість відповіді, витягнув лист Скшетуского і звернувши ся до Заглоби, сказав:

— Читай!

Заглоба взяв лист і почав читати серед глухої мовчанки.

Коли скінчив, Богун схрестив руки на грудях.

— Кому отже даєте дівку?

— Богун!

Голос підполковника був подібний до сичиня вужа.

— Зрадники, очайдухи, псявіри, Юди! . . .

— Гей, синки, до шабель! — крикнули княгиня.

Курцевичі скочили блискавкою до стін і вхопили за зброю.

— Мосці панове, спокійно! — закликав Заглоба.

Ал. їм договорив, Богун вирвав пістолет з за пояс і вистрі-
лив.

— Эзус! — крикнув князь Симеон, поступив крок наперед, по-
чав руками бити воздух і впав тяжко на землю.

— Служба, на поміч! — закликала розпучливо княгиня.

Але майже в тій хвили на подвірю зі сторони саду
загреміли нові вистріли, двері і вікна вилетіли з лоско-
том і кількадесят семенів влетіло до сінній.

— На погибель! — роздало ся з ріжних сторін.

На майдані відозвав ся дзвін на тревогу. Птаство в
сінях почало верещати; галас, стрілянина і крики заступи-
ли недавну тишину сонного двора.

Стара княгиня, виючи як вовчиця, кинула ся на тіло
Симеона, що кидало ся в послідних конвульсиях, але за-
раз двох семенів вхопило єї за волосє і відтягнуло на
бік, а тимчасом молодий Миколай припертий в куті сї-
ний боронив ся зі встеклостію і львиною відвагою

— Проч! — крикнув нагло Богун на окружуючих єго
Козаків. — Проч! — повторив громовим голосом.

Козаки відступили ся. Думали, що підполковник хоче
спаста жите молодця. Але Богун з шаблею в руці сам
кинув ся на князя.

Розпочала ся страшна поединча борба, на котру кня-
гиня, тримана за волосє чотирьма желізними рукама,
дивила ся горіючими очима, з отвертими устами. Моло-
дий князь звалив ся як буря на Козака, котрий, пода-
ючи ся звільна назад, вивів єго на середину сінній. Наг-

ло присів, відбив сильний удар і з оборони перейшов до атаки.

Козаки, затримавши віддих в грудях, попускали шаблі в долину і стояли як повкопувані, слідячи очима хід борби.

Серед тишини було чути лишень тяжкий віддих борючихся і свист або острій звук ударяючих о себе мечів.

Через хвилю здавалося, що Богун улягне під напором страшної сили і завзятости молодого князя, бо знов почав подавати ся і заслоняти. Їго лице витягнулося, неначе від умученя. Миколай подвоїв удари, з підлоги підняла ся курява і прислонила борючихся мовби мракою, але мимо того добачили семени, що кров спливає по лиці підполковника.

Нагло Богун подав ся в бік, вістре князя потрафило в порожнечу, Миколай захитав ся від розмаху і похилив ся наперед, а в тій самій хвилі Богун рубнув его в карк так страшно, що князь звалив ся неначе ражений громом.

Радісні оклики Козаків помішали ся з нелюдським вереском княгині. Здавало ся що від вересків завалить ся стеля. Борба була скінчена. Семени кинули ся на збрую, порозвішувану по стінах і почали її здирати. Богун позволяв на все. Стояв він у дверях, що провадили до кімнат Єлени, заступаючи собою дорогу, і тяжко дихав від умученя. Їго лице було бліде і окровавлене, бо два рази вістре князя діткнуло его голови. Дивив ся блудним зором на трупи Миколая і Симеона, то знов на посиніле обличчя княгині, котру семени, тримаючи за волосе, притискали колінами до землі, бо рвала ся з їх рук до трупів дітей.

Верески і замішане змагали ся в сінях щораз більше. Семени тягнули на посторонках челядь Курцевичів і мордували її без милосердя. Підлога була злита кровію і завалена трупами, сїни заповнені димом від вистрелів; стіни

були обдерті, навіть птаство побите.

Нагло двері, під котрими стояв Богун, отворили ся наостіж. Підполковник обернув ся і станув нагло.

В дверех вказав ся сліпий Василь, а коло него Єлена, вбрана в білу нагортку, сама бліда як нагортка, з розширеними від перестрашу очима, з отвертими устами.

Василь ніс хрест, котрий тримав перед головою обома долонями. Серед замішаня, що панувало в сїнях, серед трупів, калуж крови, блиску шабель і розгорілих очий, дивно, як урочисто виглядала ся висока, вимарніла стать з сивіючим вже волосом і чорними ямами замість очий. Сказавбись: дух, або труп, що скинув смертне покривало і приходить карати злочин.

Крики замовкли. Перестрашені семени подали ся в зад; тишину перервав спокійний але зболілий голос князя:

— Во імя Отца, і Спаса, і Духа, і Сьвятої Пречистої! Мужі, що приходите з далеких сторін, що приходите в імя Боже?

— Бо сказано: Блажен муж в дорозі, що ідучи, голосить слово Боже.

— А ви, чи добру новину несете? Чи єсьте апостолами?

Смертельна тишина запанувала по словах Василя, а він звернув ся звільна з хрестом в одну сторону, відтак в другу, і говорив дальше:

— Горе вам, братя, бо котрі для зиску або мести війну чинять, будуть осуджені на віки... Молім сз щоби сьмо зазнали милосердя. Горе вам, братя, горе мені! О! о! о!

Зойк вирвав ся з грудий князя.

— Господи помилуй! — відізвили ся глухі голоси семенив, котрі під впливом неописаного страху почали хрестити ся побожно.

Нагло дав ся чути дикий, переразливий голос княгині:

— Василю! Василю!...

Було в єї голосі щось так роздираючого, неначеби се був послідний голос перерваного житя. І дійсно давлячі

єї колінами семени почули, що вже не силує ся вирвати з їх рук.

Князь дрогнув, але сейчас заставив ся хрестом від стони, звідки доходив голос, і відповів.

— Душе осуджена, що кличеш з глибини, горе тобі!

— Господи помилуй! — повторили семени.

— До мене, семени! — закликав в тій хвилі Богун і захитав ся на ногах. ..

..— Батьку! ти ранений?

— Так! Але се нічого! Кров мені зійшла. Гей, хлопці! стережіть мені сеї доні, як ока в голові. Окружити дім, нікого не випускати... Князівно..

Не міг більше говорити, губи ему побіліли, а очи зайшли туманом.

— Занести отамана до кімнат! — закликав Заглоба, що вилізши з якогось кута, з'явив ся нагло при Богунови. — Се нічого, се нічого, — говорив, обмацавши пальцями рани. — Завтра буде здоровий. Вже я ся ним займу. Злагодьте хліба з павутинем. Ви, хлопці, ідіть до чорта погуляти з дівками в челядній хаті, бо ту вас не треба, а двох нехай перенесе отамана. Беріть его. Ось так Забирайтеж ся до лиха, чого стоїте? Дому пильнувати — я сам буду доглядати отамана.

Двох семенів понесло Богуна до примежної кімнати, а решта вийшла з сіний.

Заглоба зблизив ся до Єлени, і сильно моргаючи оком, сказав скоро та тихо:

— Я приятель пана Скшетуского, не бій ся. Відпровадь лишень спати свого пророка і чекай на мене.

Сказавши се, відійшов до кімнати, де двох бошулів поклато Богуна на турецькій софі. Сейчас вислав їх по хліб і павутине, а коли ему се принесено, заняв ся перевязуванем ран молодого отамана з великою умілостю, яку тоді посідав кожний шляхтич, набираючи хоч не хоч вправи від склювання лобів порозбиваних в поєдинках, або на соймиках.

— А скажіть там семенам, — відізвав ся до осаулів — що отаман буде здоровий як риба, нехай там ним не журають ся. Обірвав то обірвав, але добре списав ся і завтра его весіле, хоч і без попа. Єсли в дворі є пивничка, то можете собі дозволити. От, вже і рани поперевязувані. Ідїть же тепер, щоби отаман мав спокій.

Осаули пустили ся до дверей.

— А не випийте там цілої пивниці! — сказав еще пан Заглоба.

І усївши у головах підполковника, вдивляв ся в него уважно.

— Но, чорт тебе не возьме від тих ран, хоч доставєсь добре. Зо два дни не рушиш ані рукою ані ногою — муркотїв сам до себе, дивлячи ся на блїде лице і замкнені очи Козака. — Шабля не хотїла видно зробити кривди катови, бо ти до него належиш і від него не вивинеш ся. Коли тебе повісять, то дїдько зробить собі з тебе ляльку для своїх дїтий, бось красавець. Ні, братчику, пеш ти добре, але зі мною довше не будеш пити. Шукай собі компанії межи гицлями, бо бачу, що любиш дусити, але я не буду з тобою шляхотських домів по ночах нападати. Нехай тобі кат сьвітить, нехай тобі сьвітить!

Богун зойкнув з тиха.

— О, стогни! о, вздыхай! Завтра будеш еще лїпше зїтхати. Зажди лишень, татарська душе, княжни тобі ся захотїло? Ба! не дивую ся тобі: дївка - спеціаль; але коли ти его скоштуєш, то нехай мій дотеп пси зїдять. Перше менї волосє на долони виросте...

Гамір помішаних голосів дійшов від майдану до ух пана Заглоби.

— Ага, певно вже ся дїбрали до пивниці — промуркотїв. — Піпете ся як барани, щоби ся вам добре спало; вже я буду чувати за вас всїх, хоч не знаю, чи будете завтра тому раді.

Сказавши се, встав, щоби подивити ся, чи дійсно

молодці познайомилися вже з княжою пивницею, і вступив на сам перед до сіний. Сіни виглядали страшно. На середині лежали скріплі вже тіла Симеона і Миколая, а в куті труп княгині, в сидячій, скуленій поставі, так як її придавили коліна семенів. Очи її були отворені, зуби вишкірені. Огонь, що горів в грубах, наповняв цілі сіни млавим світлом, що дрожало по калужах крові; впрочім панувала темрява. Пан Заглоба зблизився до княгині, щоби подивитися, чи ще не дихає, і положив руку на її лиці, але лице було вже холодне — отже вийшов скоро на майдан, бо его в тій кімнаті страх збирив. На майдані семені розпочали вже гулятику.

Огні були вже порозпалювані, а при їх блиску побіпан Заглоба стоячі бочки меду, вина і горівки, з повідбиваними днами. Семені черпали з них як зі студні, і і пили на смерть. Інші, загіті вже напитком, вганяли ся за молодицями з челядної, з котрих одні, перестрашені, виривали ся або утікали на осліп скачучи через огонь, другі серед вибухів сьміху і вересків позволяли хапати ся і тягнути до бочок або до огнищ, при котрих танцювано козака. Молодці йшли присюди, перед ними крутили ся дівчата, то посуваючи ся на перед, то знов подаючи ся в зад перед скорими рухами танцюристів. Приглядаючи ся били в бляшані півкватирки, або співали. Крики “уга”! роздавали ся щораз голоснійше при втурі песього гавкоту, іржання коний і реву волів, які різано на вечеру. Подальше доокола огнища було видно хлопів з Розлогів, “підсусідків”, що на відголос стрілів і криків позбігали ся гуртами з села, щоби подивитися, що ся діє. Не думали они боронити князів бо Курцевичів в селі ненавиджено, дивили ся лишень отже на розбавлених семенів, поштуркуючи себе ліктями, шепчучи межи собою і зближаючи ся що раз більше до бочок з горівкою і медом. Гулятика ставала щораз крикливійша; молодці не черпали вже з бочок бляшанками, але саджали голови в бочки і пили; танцюючі дівчата обливано го-

рівкою і медом; лица були порозпалювані, з чуприн курило ся декотрі заточували ся вже на ногах. Пан Заглоба вийшов на ганок, кинув оком на пючих, відтак уважно вдивив ся в небо.

— Погода, але темно! — промуркотів. — Як місяць зайде, то хоч очи вибери. . .

Сказавши се, зійшов звільна до бочок і до напиваючих ся молодців.

— А дальше хлопці! — закликав — а дальше, не жалуйте собі! Гайда! Зуби вам не будуть терпнути. Дурень той, що ся сьогодні не впе за здоровле отамана. Дальше до бочок! у-га!

— У-га! — закричали радісно семені.

Заглоба розглянув ся на всі сторони.

— О сякі такі сини, нездари, очайдухи! — крикнув нагло — то самі пете як здорожені коні, а там їм, що тримають варту коло дому, ніщо? Гей там зараз мені їх змінити!

Розказ сповнено безпроводочно, і в одній хвилі кільканайцять пяних молодців кинуло ся, щоби заступити вартівників, що до тепер не брали участі в гулятиці. Сі надбігли сейчас, з легкою до зрозуміння скоростию.

— Гайда, гайда! — закликав Заглоба, показуючи на бочки з напитками.

— Дякуємо, пане! — відповіли, наповняючи бляшанки.

— За годину і там тих змінити!

— Слухаю! — відповів осаул.

Семенам виглядало зівсім на природну річ, що в заступстві Богуна обняв команду пан Заглоба. Таке вже не раз лучало ся і молодці бували тому раді, бо шляхтич позволяв їм завсігди на все.

Вартівники почали отже пити разом з другими, а пан Заглоба зайшов собі знов у бесіду з хлопами з Розлогів.

— Хлопе! — питав старого “підсусідка” — а далеко з відси до Лубнів?

— Ой далеко, пане! — відповів хлоп.

— На рано можнаби стати?

— Ой, не стане, пане!

— А на полудне?

— На полудне скорше.

— А куди треба їхати?

— Просто до гостинця.

— То є гостинець?

— Князь Ярема казав, щоби був то і є.

Пан Заглоба говорив умисно дуже голосно, щоби серед криків і галасу також і дехто з семенів міг его почувти.

— Дайте і їм горівки, — сказав до молодців, показуючи на хлопів, — але перше дайте мені меду, бо холодно.

Оден з семенів набрав з бочки гарцову бляшанку трійняку і подав его на шапці панови Заглобі.

Шляхтич взяв осторожно в обі руки, щоби плин не розлив ся, приложив гарцівку до вусів і перехиливши голову в зад, почав пити поволи але без віддиху.

Пив, пив, — аж молодці почали дивувати ся.

— Бачив ти? — шептали оден до другого — трястя его мордувало!

Тимчасом голова пана Заглоби перехилилася ся звільна в зад, аж вкінци перехилила ся дочиста, і він віднявши гарцівку від почервонілого лица, надув губи, підніс брови і говорив немовби сам до себе:

— Ой! зівсім не злий, вистоялий. Зараз видно, що не злий. Шкода такого меду на ваші хамські горла. Добраби для вас була і брага. Моцний мід, моцний; чую, що мені полекшало і щом ся трохи потішив.

І справді полекшало пану Заглобі, в голові ему поясніло, набрав відваги, і було очевидним, що его кров, підлита медом, утворила знаменитий плин, про котрий він сам говорив, що від него по цілім тілі розходить ся хоробрість і відвага.

Кивнув Козакам рукою, що можуть дальше пити і від

вернувши ся, перейшов повільним кроком ціле подвіре, оглянув уважно всі закутки, перейшов міст на фесі і завернув ся коло частоколу, щоби подивити ся, чи варта добре стереже дому.

Перший вартівник спав; так само другий, третій і четвертий. Були потомлені дорогою, а до того прийшли вже п'яні на варту і відразу позасипляли.

— Мігбим еще і котрого з них викрасти, щоби мати опісля послугача — промуркотів пан Заглоба.

Сказавши се, вернув просто до двора, ввійшов знов до зловіщих сінний, заглянув до Богуна, а видячи, що ватажко не дає знаку житя, цофнув ся до дверей Єлени і отворивши їх з тиха ввійшов до кімнати, з котрої доходив гамір немов молитви.

Властиво була се кімната князя Василя, однак Єлена оула коло князя, бо чула ся при нїм безпечнійшою. Сліпий Василь клячав перед образом Сьвятої Пречистої, перед котрим горіла лямпка, а Єлена коло него; обое голосно молили ся. Побачивши пана Заглобу звернула на него перелякані очи. Заглоба положив палець на устах.

— Мосця панно, — сказав — я є приятелем пана Скшетуского.

— Ратуй! — відповіла Єлена.

— Тому я і сюди прийшов; здай ся на мене.

— Що маю робити?

— Треба утїкати, поки сей чорт лежить без притомности.

— Що маю робити?

— Перебери ся в мужеський убір і як запукаю до дверей, вийди.

Єлена вагувала ся. Недовіре заблиснуло в її очех.

— Маюж вацьпанови вірити?

— А що маеш ліпшо о?

— Правда, правда. — Але присягни мені, що не зрадиш.

— Розум вацьпанні помішав ся. Але коли хочеш. При-

сягну: Так нехай мені допоможе Бог і святий Хрест!
Ту твоя згуба, ратунок в утечи.

— Так є, так є.

— Вдягни чим скорше мужеський убір і чекай.

— А Василь?

— Який Василь?

— Мій обожеволілий брат — сказала Єлена.

— Тобі грозить згуба, не ему — відповів Заглоба. — Є-сли він обожеволілий то він для Козаків святий. Яж сам видів, що мають его за пророка.

— Так є, Богунови він нічого не завинив.

— Мусимо его лишити, инакше згинемо — і пан Скшет-туский з нами. Спіши ся вацьпанна.

З тими словами пан Заглоба опустив кімнату і удав ся просто до Богуна.

Підполковник був блідий і ослаблений, але очи мав отворені.

— Ліпше тобі? — запитав Заглоба.

Богун хотів відповісти але не міг.

— Не можеш говорити?

Богун порушив головою на знак, що не може, але в тій самій хвилі біль проявив ся на его лиці. Очевидно, що від порушення заболіли его рани.

— То і кричатибись не міг?

Богун лишень дав знати очима, що ні.

— Анї ся рушити?

Такий самий знак.

— То еще ліпше, бо не будеш анї говорити, анї кри-чати, анї ся рухати, а я тим часом доїду до Лубнів. Єсли я тобі єї не здмухну, то позволю ся старій бабі змолоти на жорнах на осипку. Якто, лайдаку? думаєш, що мені не досить твоєї компанії, що я буду довше за-ходити собі з хамом? О небоже, ти думав, що про твоє вино, твої кости, і твої хлопські залицянки я буду розбивати і піду з тобою до бунту? Ні, нічо з того, мій коханий.

В міру як пан Заглоба говорив, чорні очі ватажка отвирали ся все ширше і ширше. Чи се єму снить ся, чи се було на яві, чи може жарти пана Заглоби?

А пан Заглоба говорив дальше:

— Чого сліпаки витріщуєш як кіт на солонину? Чи думаєш, що сего не зроблю? Може скажеш кому кланяти ся в Лубнах? Може тобі цирулика звіттам прислати, а може ката у князя замовити.

Бліде обличчя ватажка стало страшне. Зрозумів, що Заглоба не жартує; з очий стріляли єму блискавиці розпуки і встеклости, на лице вдарила полумінь. Одно над людське з'усиле — підніс ся і з уст вирвав ся єму оклик.

— Гей, семен..

Не докінчив, бо пан Заглоба швидко як блискавка закинув єму на голову єго власний жупан, і в одній хвилі окрутив єї цілковито; потім звалив єго навznak.

Не кричи, бо се тобі зашкодить — говорив зтиха, сапаючи сильно. — Моглаби тебе завтра голова розболіти, тому як добрий приятель, мушу тебе доглянути. Так, так, буде тобі тепло і смачно заснеш, тай горла не перекричиш. А щобишь не позривав собі перевязок, то руки тобі звяжу, а все те з приязни, щобишь мене з вдячністю згадував.

Сказавши се, звязав ременем руки Козака, затягнув долбре гудз, а другим, своїм власним, звязав єму ноги. Богун нічого вже не чув, бо зімлів.

— Хорому належить лежати спокійно, — говорив — щоби горячка не біла до голови, бо від сего приходить помішане. Но, бувай здоров; мігбим тебе ножем пхнути, що може ліпше бийшло би мені на користь, але мені встид по хлопськи мордувати. Що иншого, як ся до рана затхнеш, бо то вже не одній свини лучило ся. Бувай здоров і не забувай на мене. Може ся коли зустрінемо, але если я буду о се старати ся, то нехай з мене шкіру здеруть і пороблять з неї підхвостя.

Сказавши се, вийшов пан Заглоба до сіний, пригасив

огонь в грубах і запукав до Василевої кімнати.

Струнка стая висунула ся сейчас з неї.

— Чи се вацьпанна? — спитав Заглоба.

— Се я.

— Ходиж, щобисьмо ся лишень до коний дібрали. Але вони там всі п'яні, ніч темна. Нім ся побудять, будемо далеко! Осторожно, ту князі лежать!

— В імя Отца і Сина — шептала Елена.

XIX

Двох їздців іхало тихо і поволи через лісистий яр, що притикав до двора в Розлогах. Ніч зробила ся дуже темна, бо місяць зайшов давно, а до того овид закрили хмари. В ярі не було видно на три кроки наперед коний, котрі спотикали ся що кілька кроків о коріня дерев, що йшли в поперик дороги. Їхали довгий час з найбільшою осторожністю, і доперва коли завиділи вже кінець яру і відкритий степ, освічений трохи сірим відблеском хмар, оден з їздців шепнув:

— Гонім!

Пігнали як дві стріли, випущені з татарських луків, і лишень кінський тупіт біг за ними. Здавало ся, що темний степ утікав з під кінських копит. Поодинокі дуби, що стояли денедє при гостинци, мигали як привиди, і летіли так довго, без відпочинку і віддиху аж доки коні не постулювали ух і не почали хропіти від умученя; їх біг став ся тяжкий і повільнійший.

— Нема ради, треба звільнити коні — сказав грубший їздець.

А саме вже і досвіт почав зганяти ніч зі степу. Щораз більші простори виринали з тіни, маячили ся блідо степові будаки, далекі дерева, могили; воздух насякав

щораз більше сьвітлом. Сиваві проблиски розсьвітили і лица їздців.

Були се пан Заглоба і Єлена.

— Нема ради, треба звільнити коні, — повторив пан Заглоба. — Вчора прийшли з Чигирина до Розлогів без віддиху. Довго так не витримають, а бою ся, щоби не попадали. Якже вацьпанна чуеш ся?

Ту пан Заглоба глянув на свою товаришку і не чекаючи на відповідь, закликав:

— Позвольже мені вацьпанна при дни обдивити ся. Го, го! чи сей убір з братів? нема що сказати: дуже гарний козачок з вацьпанни. Єщем такого служки не мав, відколи жию — але думаю, що пан Скшетуский мені его відбере. А се що? О на Бога, сховай вацьпанна се волосе, бо кождий відразу пізнає, що се не хлопець.

Дійсно по плечах Єлени спливало струєю буйне, чорне волосе, розвязане через скору їзду і нічну вогкість.

— Куди їдемо? — питала, завязуючи его обома руками і намагаючи ся поховати під ковпачок.

— Куди очи несуть.

— То не до Лубнів?

На обличчю Єлени відбив ся несупокій, а в бистрім погляді, яким глянула на пана Заглобу, заблисло на ново розбуджене, недовіре.

— Бачиш вацьпанна, маю я свій розум, і вір мені, що я все добре обдумав. А мій рахунок опирає ся на слідуючій мудрій засаді: не втікай в той бік, куди за тобою будуть шукати. Отже, если за нами гонять в тій хвилі, то гонять в сторону Лубнів, бо я вчора голосно розпитував ся о дорогу а до того заповів Богунюви на відїзнім, що будемо тамтуди втікати. Тому втікаємо до Черкасів. Если за нами зачнуть гонити, то не скоро, бо аж тоді, коли ся переконають, що нас нема на лубенській дорозі, а се забере їм зо два дни часу. Тимчасом ми будемо в Черкасах, де тепер стоїть дві полські хоругви пана Лівніцкого і Рудоміни, а в Корсуни

ціла гетьманська сила. Розумієш вацьпанна?

— Розумію, і доки буду жити, буду вдячна для вацьпана. Не знаю хто ти є, звідки взяв ся в Розлогах, а ле думаю, що се тебе Бог зіслав на мою оборону і ратунок, бо булабим скорше ножем пробила ся, ніжбим мала іти в руки сего розбишаки.

— Смок се, і сильно завзятий на вацьпанни невинність.

— Що я ему нещаслива завинила, що мене переслідує? Зналам его від давна і від давна его зненавиділа; віддавна збуджував в мені лишень страх. Чи се я одна на світі, що мене полюбив, що через мене проляв стілько крови, що помордував мені братів? Боже, коли собі нагадаю, то кров в мені стигне. Що я пічну? де я ся перед ним сховаю? Вацьпан не дивуй ся моїм наріканням, бом нещаслива, бо мені і встид сеї любови, бо сто разів волілабим смерть.

Лиця Єлени запаліли ся полумінію, і по них покотили сі дві слези, витиснені гнівом, погордою і болем.

— Не буду перечити, — сказав Заглоба, — що велике нещасте стринуло ваш дім, але мушу вацьпанні сказати, що твої кривняки по части самі собі винні. Не треба було обіцяти Козакови твоеї руки, а опісля его зраджувати, бо як се виявило ся, то він так розсердив ся, що не помогла навіть моя персвазия. Жаль мені також твоїх побитих братів, особливо сего наймолодшого, бож се був майже дїтвак, але зараз було знати, що виросте на великого кавалера.

Єлена почала плакати.

— Не добре, щоби вацьпанна плакала в тім уборі, котрий тепер носиш, повтирай отже слези і скажи собі, що се була Божа воля. А Бог вже покарає убійника, який і так вже є покараний, бо надармо проляв кров, і стратив вацьпанну, щось преці була головною цілію его шалу.

І тут пан Заглоба замовк, а по хвили сказав знов:

— Ей давжеби він мені, дав, милий Боже! Колиби лишень дістав мене в свої руки. Виправив би мені шкіру на капуз. Вацьпанна не знаєш, що я вже в Галаті від турків отримав мученичу пальму, але вже маю досить і другої не бажаю і для того втікаю не до Лубнів, а до Черкасів. Добреби було схоронити ся у князя, але ну ж ои здогонили? Чулась вацьпанна, що колим відв'язував коні від палика, то догунів служка пробудив ся. А ну ж счинив алярм? Ісдїби сейчас були готові до погоні і зловилиби нас за годину — вони там мають князівські непомучені коні, а я не мав часу вибирати. Бестия се дика той Богун, кажу вацьпанні. Такем его собі збридив, що волівбим чорта зобачити, чим его.

— гехай нас Бог боронить від его рук!

— Сам він себе згубив. Против розказу гетьмана опустив Чигирин, і задер ся з князем. Не лишає ся ему нічого иньшого, хіба утікати до Хмельницького. Але спустить він ніс, як Хмельницький буде побитий, що вже могло ся стати Ржендзян стрінув за Кременчуком війська, що плили під проводом Барабаша і Кречовського на Хмеля, а крім сего пан Стефан Потоцький рушив сушею з гусарією; але Ржендзян пересидів в Кременчуку через десять днів, чекаючи на на праву чайки, отже нім доїхав до Чигирина, то вже му сіла бути битва. Кождої хвили сподівалисьмо ся вістий.

— То Ржендзян привіз листи з Кодака? — питала Елена.

— Так: були листи від пана Скшетуського до княгині і до вацьпанни, але Богун їх переняв і з них про все довідав ся, отже зараз розтяв Ржендзяна і пустив ся мстити ся на Курцевичах.

— Нещасний хлопчина! Через мене се пролив він свою кров.

— Не жури ся вацьпанна. Будеш жити.

— Коли се стало ся?

— вчера рано. Богунови забити чоловіка, то так як

иньшому випити чарку. А так ревів по прочитаню листів, що цілий Чигирин тряс ся.

Розмова перервала ся на хвилю. Розвидніло ся вже дочиста. Рожева зоря, вбрана ясным золотом, опалями і пурпурою, горіла на східнім скраю неба. Воздух був частий і свіжий; коні почали весело порскати.

— Но їдьмо з Богом, тай скоро. Шкапи відпочали; а ми не маємо часу до страчення — сказав пан Заглоба.

Глустили ся знов чвалом і летіли з пів милі без відпочинку; нагло на против них показав ся якийсь темний пункт, котрий наближав ся з надзвичайною скоростію.

— Що се може бути? — сказав пан Заглоба. — Звільним трохи. Се чоловік на кони.

Дійсно якийсь їздець зближав ся в повнім розгоні і похилений на кони, з головою схованою в кінській гриві, смагав еще нагайкою свого коня, що летів майже не дотикаючи землі.

— Що се за чорт може бути і чого він так летить? алежбо і летить! — сказав пан Заглоба, добуваючи пістолет, щоби бути готовим на всякий случай.

Тим часом їздець зблизив ся вже на трийцять кроків.

— Стій! — гукнув пан Заглоба вимірюючи пістолет. — Хто їде?

їздець зіпняв коня і підніс ся на сідлі, але ледви глянувши, як закликав:

— Пан Заглоба?

— Плєсневский старостинський слуга з Чигирина!

А ти ту що робиш? Куди летиш?

— Мосці пане! навертай і ти за мною. Нещасте! Гнів Божий! Суд Божий!

— Що ся стало? Говори!

— Чигирин вже занятій Запорожцями. Хлопи ріжуть шляхту, кінець світа!

— Во ім'я Отця і Сина! Що говориш... Хмельницький...

— Пан Потоцкий побитий, пан Чарнецкий в неволи.

Татари ідуть з Козаками. Тугай-бей!

— А Барабаш і Кречовський?

— Барабаш згинув. Кречовський получив ся з Хмельницьким. Кривонос еще вчера в нѣчи пішов на гетьманів, Хмельницький сегодня рано. Страшенна сила. Край в огни, хлопство всюди встає, кров лле ся. Утікай вацьпан!

Пан Заглоба вибалушив очи, отворив рот і так ся здумів, що не міг слова промовити.

— Утікай вацьпан! — повторив Плесневский.

— Єзус Марія! — зойкнув пан Заглоба.

— Єзус Марія! — повторила Єлена і розплакала ся.

— Утікайте, бо нема часу.

— Де? Кудя?

— До Лубнів.

— То ти там їдеш?

— Так є. До князя воеводи.

— А нехайже се лихо возьме! — закликав пан Заглоба. — А гетьмани де?

— Під Корсунем. Але Кривонос вже певно бе ся з ними.

— Кривонос, чи Простонос, нехай его зараза укусить! То там нема по що їхати?

— Лізеш вацьпан львови в пашу, на певну згубу.

— А тебе хто вислав до Лубнів? Твій пан?

— Пан втік з житем, а мене вратував мій кум, що его маю межи Запорожцями. Він мсні і втечи поміг. До Лубнів їду сам на власну руку, бо і не знаю, куди схоронити ся.

— А оминай Розлоги, бо там Богун. Він також хоче пристати до по повстаня.

— Ох Боже! В Чигирині говорили, що незадовго і на Задніпровю хлопство повстане.

— Може бути, може бути! Їдь же в свою дорогу, куди ся тобі подобає, бо я маю досить думати про свою шкіру.

— Так і зроблю! — сказав Плесневский і вдаривши ко-

ія нагайкою, поїхав.

— А оминай Розлоги! — крикнув ему на на дорогу Заглоба. — Єсли стрінеш Богуна, то не говори, щось мене бачив, чуєш?

— Но! — сказав сказав Заглоба — маєш бабо радість! Викручувавем ся сіном з ріжних okazji, але в таких том еше не був. З переду Хмельницький з заду Богун, і коли так річ має ся, то недавбим і зломаного шелюга ані за свій перед, ані за свій зад, ані за шкіру. Правдоподібно зробивем дурницю, щом не втікав з вацьпанною до Лубнів, але про се нема вже що говорити. Тьфу! тьфу! цілий мій дотеп не варт тепер сего, щоби ним чоботи висмарувати. Що зробити? куда ся вдати? В цілій Річи посполитій нема вже видно кута, деби чоловік міг зійти зі світа своєю, а не дарованою смертю. Дякую за такі дарунки, нехай їх собі другі беруть.

— Мосці пане! — сказала Єлена — знаю се, що мої два брата, Юрко і Федір, находять ся в Золотоноші; може від них дістанемо який поратунок.

— В Золотоноші? Заждино вацьпанна. Пізнав ся і я в Чигирині з паном Унержицким, що має під Золотоношею маєтности Кропивну і Чорнобій. Але то далеко звідси, дальше ніж до Черкасів. Щож робити? Коли нема кудаінде, то утікаймо і там. Але треба буде з'їхати з гостинця; безпечнійше перебирати ся степом і лісами. Щоби так хоч на тиждень причаїти ся де, бодай би і в лісах, може за той час гетьмани покінчать з Хмельницьким і буде погіднійше на Україні.

— Не на се нас Бог вибавив з Богунових рук, щобисьмо мали згинути. Не трать вацьпан надії.

— Зажди вацьпанна. Якось дух знов в мене вступає. Бував я в ріжних okazиях. Колись вільним часом оповім вацьпанні, що мені пригодило ся в Галаті — а з того вацьпанна зараз побачиш, що і тоді було зі мною круто, а преці я своїм власним дотепом виратував ся з біди, хоч, як бачиш, борода мені посивіла. Але мусимо з'їха-

ти з гостинця. Скрути вацьпанна — так. Вацьпанна так поводиш конем як найзручнійший козачок. Трави високі, нічие око нас не загляне.

І дійсно трави, в міру того як вїздили в степ, ставали щораз висші, так, що в кінци зівсім в них потонули. Але коням було тяжко іти в тій заплентанині тонших і грубших стебел, часами острих і колючих. За короткий час так помучили ся, що зівсім поставали.

— Если хочемо, щоби нам ті конята служили довше — говорив пан Заглоба, — то мусимо позсїдати і їх розсїдлати. Нехай трохи повикачують ся і підїдять собі, бо инакше не підуть дальше. Міркую собі, що незадовго доїдемо до Кагамлика. Радби я там вже бути; нема то як очерет; як ся сховаеш, то й сам чорт не знайде. Кобисьмо лишень не заблудили.

Сказавши се, зсїв з коня і порозсїдував коні і доував запаси поживи, в які ся не забув в Розлогах заосмотрити.

— Треба ся покріпити — сказав — бо дорога далека. Зробино вацьпанна який обїт до сьв. Рафаїла щобисьмо єї щасливо переїхали. Прецінь в Золотоноші є мала твердиня, і може в нїй стоїть яка залога. Плесневский говорив, що і на Задніпровю хлопи бунтують ся. Гм! може бути, ту всюди нарід дуже скорий до бунту, але на Задніпровю спочиває рука князя воеводи, а се тяжка рука! Богун має сильний карк, але коли на него спаде ся рука, то угне ся до самої землі, що дай Боже, амінь. Їдж же вацьпанна.

Пан Заглоба добув з за холяви ніж і подав Єленї відтак положив перед нею на чапраку волову печеню і хлїб.

—Їдж же вацьпанна — сказав. — “Як в череві пусто, в голові горох з капустов...” А ми вже наварили гороху з капустою, бо показує ся, що лїпше було втїкати до Лубнів, але стало ся. Князь також певно рушить ся з війском до Дніпра, на поміч гетьманам. До-

жилисьмо страшних часів, бо домашна війна найгірше лихо зі всіх. Не буде кута для спокійних людей. Лїпше мені було зістати ксьондзом, до чого мав покликане, бом спокійний і повздержний чоловік, але доля зарядила инакше. Боже, Боже, бувбим собі тепер краківським канонїком і сьпівав бим годзінки за вівтарем, бо маю красний голос. Але щож, ще з молоду подобав ся мені жіночий рід! Га! га! не повірилася в вацьпанна, що за красавець був з мене. А щом на котру глянув, то якби в ню грім вдарив. Коби мені так двацять лїт меньше, но, но, мавби ся пан Скшетуский... Дуже гарний козачок з вацьпанни... Не дивую ся молодим, що коло тебе забігають і беруть ся за чуби. Пан Скшетуский — також не аби який забияка. Був я сьвідком, як Чаплїньский з ним зачепив ся, а він, правда що вже мав в голові, як не вхопить его за лоб і — перепрашаючи вацьпанну — за гайдавери, як не гримне ним о двері, — то кажу вацьпанні, що му всі кости повиходили зі ставів. Старий Зацьвіліховський оповідав мені також про нареченого вацьпанни, що з него великий лицар і що він є любимцем князя, але я і сам пізнав зараз, що се не аби який жовнір з досьвідом понад свій вік... Стає горячо. Хоч мені мила компанія вацьпанни, але давбим не знати що, щоби вже бути в Золотоноші. Виджу, що днями нам треба буде пересиджувати в травах, а їхати ночами. Не знаю лишень, чи вацьпанна витримаєш такі труди?

— Я здорова і витримаю всі труди. Можемо їхати, хочби і зараз.

— Зівсім не жіноча вдача в вацьпанни. Коні викачали ся, отже їх зараз посїдлаю, щоби були готові на всякий випадок. Не буду ся чути безпечним, поки не побачу Кагамликових очеретів і корчів. Щобисьмо були не зїздили з гостинця, тобисьмо були там близше до Чигирина наткнули ся на ріку, а в сїм місци буде до неї яка миля дороги. Що найменше я так думаю.

Переправимо ся зараз на другий берег. Мушу сказати вацьпанні, що дуже хоче ся мені спати. Вчешної ночі несло мене лихо з Богуном до Розлогів, а нинішної назад з Розлогів відносить. Так мені хоче ся спати, що навіть стратив ем охоту до розмови, а хоч не маю звичаю мовчати, бо фільзофи кажуть, що кіт повинен ловити, а чоловік говорити, однак бачу, що мені якось язик гет злінивів. Перепрашаю вацьпанну, если ся здрімаю.

— Нема защо — відповіла Єлена.

Пан Заглоба вправді без потреби обвиняв свій язик о лїнивство, бо від самого досвіта молоним без перестанку, але дійсно хотїло ся ему спати. І як лишень повїдали на конї почав зараз дрїмати і возити жидів на сїдлі, доки вкінци не заснув на добре. Приспав его труд і шум трав, розхилуваних кїнськими грудьми. А Єлена віддала ся думкам, котрі як стада птахів перелїтали через єї голову. Дотепер події ішли по собі так скоро, що дївчина не вмїла собі здати справи зі всего, що єї стрїнуло. Напад, страшні сцени морду, страх, несподіваний ратунок і утеча — все те перевалило ся як буря одной ночі. А притім зайшло тільки незрозумїлих річий! Хто був той, що єї ратував? Сказав єї вправді своє назвиско, але се назвиско нїяк не пояснювало причини его поступку. Звідки взяв ся в Розлогах? Говорив що приїхав з Богуном, отже очевидно мусїв з ним тримати компанїю, був его знакомим і приятелем. Але в такім разі, чому єї ратував, наражаючи ся на найбільшу небезпеку і страшну пїмсту Козака? Щоби се зрозумїти, треба було добре знати пана Заглобу і его неспокійну голову разом з добрим серцем. А Єлена знала его лишень всего шість годин. І той незнаний чоловік, з безличним лицем завади-яки і пиячини, є єї спасителем. Колиби его стрїнула три дні тому назад, то взбудив би в нїй лишень відразу і недовїре, а тепер дивить ся на него, як на сво-

го доброго ангела і утікає з ним куда? До Золотоноші — або і деінде, він сам еще добре не знає. Що за зміна судьби! Вчора еще лягала до сну під спокійним, родинним дахом; сьогодні знаходить ся серед степу, на кони, в мужеськім убраню, без дому і без притулку. За нею страшний ватажок, що чигає на її честь і любов; перед нею пожежа хлопського бунту, домашна війна, всі її засідки і небезпеки. А ціла надія на сего чоловіка. Ні! еще в кімсь, могутійшим від напасників, від воєн, мордів і пожеж.

Ту дівчина піднесла очи до неба:

— Ратуй же Ти мене, Боже великий і милосердний, — ратуй сироту, ратуй заблукану! Нехай буде Твоя воля, але нехай гряде Твоє милосерде!

А прецінь вже прийшло милосерде, бо от вже зістала вирвана з найстрашніших рук і вратована незрозумілим Божим чудом. Небезпека не минула еще, але може і ратунок недалеко. Хто знає, де є сей котрого вибрала серцем? Мусів вже вернути з Січи, може є де на тім самім степу? Буде її шукати і віднайде, а тоді радість заступить слези і смуток; грози і тревоги проминуть ся — прийде спокій і втіха. Відважне чисте серце дівчини загоріло надією, і степ шумів вже солодко навкруги, а подув вітру, що колисав травами, приносив разом солодші думки до її голови. Не така она прецінь сирота на світі, коли при ній оден дивний, незнакомий опікун — а другий знакомий і коханий, за журить ся про ню, не покине, приголубить раз на все. А се желізний чоловік, сильний і могутійший від тих, що тепер на ню настають.

Степ шумів солодко, цвіти пахніли і упоювали; червоні головки будаків і білі перлини миколайків хиляли ся перед нею, неначеби в тім перебранім козачкови з довгими косами, білим личком і червоними губами, пизнавали посестру дівчину. Хиляли ся перед нею, неначеби хотіли сказати: “Не плач чорнобрива, ми також

на Божій опіці!” І щораз більший спокій находив на ню від степу. В думках затирали ся образи морду і погоні, натомість огортала її якась солодка неміч, сон почав склиювати її повіки, коні йшли вільно — рух її колисав. Заснула.

XX.

Збудило її гавкане собак. Отворивши очи, побачила одалік наперед себе великого тинистого дуба, загороду і колодязний журавель. Зараз збудила свого товариша.

— Мосці пане, збуди ся вашмосць!

Заглоба отворив очи.

— А се що?

— Не знаю.

— Заждино, вацьпанна. Се козацька зимівка.

— Так і мені здає ся.

— Певно ту чабани мешкають. Не дуже се мила компанія. Чого ті пси так відають, щоби їх вовки з'їли! Видно коні і людей коло загороди. Нема ради, треба заїхати, щоби за нами не гонили, як поминемо. Мусіла і вацьпанна здрімати ся.

— Так є.

— Раз, два, три, чотири осідлані коні і четверо людей під загородою. Но не велика сила. Так є се чабани. Щось живо говорять. Гей там, люди! а ходітьню сюди!

Сейчас підійшло чотирох чабанів. Були се дійсно конюхи, що літом пильнували коний на степах. Пан Заглоба завважав від разу, що оден з них мав лишень шаблю і піщелю, а три иньші були узброені в кінські щокки, попривязувані до джучків, але знав добре, що такі конюхи бувають дикі і дуже часто небезпечні для по-

дорожних.

І справді всі чотири, зближивши ся, поглядали з під лоба на подорожних. На їх осмалених лицах не було найменшого сліду жичливости.

— Чого хочете? — питали не здіймаючи шапок.

— Слава Богу — сказав пан Заглоба.

— Слава на віки. Чого хочете?

— А далеко до Сироватої?

— Не знаємо ніякої Сироватої.

— А ся зимівка як називає ся?

— Гуся.

— Дайте коням води.

— Нема води, висохла. А ви звідки їдете?

— З Кривої Руди.

— А куди?

— До Чигирина.

Чабани глянули одні на других.

Оден з них, чорний як жук і косоокий, почав вдивляти ся в пана Заглобу, нарешті сказав:

— А чого ви з'їхали з дороги?

— Бо спека.

Косоокий положив руку на поводи пана Заглоби.

— Злізь но панку з коня. До Чигирина не маєш що їхати.

— А то чому? — спитав спокійно пан Заглоба.

— А видиш ти сего молодця? — сказав косоокий показуючи на одного з чабанів. — Він з Чигирина приїхав. Там Ляхів ріжуть.

— А знаєш ти, хлопе, хто до Чигирина за нами їде?

— Хто такий?

— Князь Ярема!

Зухвалі облича чабанів спокірнилі в одній хвилі. Всі, неначе на команду повідкривали голови.

— А знаєте ви, хама, — говорив дальше Заглоба, що Ляхи роблять з такими, що ріжуть? они таких вішають. А знаєте, кільки князь Ярема війська провадить?

А знаєте, що він звідси не дальше як пів милі? А що собачі душі? Теревені будете мені плести? Так то ви нас ту прийняли? студня вам висохла? Води для коний не маєте? А бузувіри! кобилячі діти! я вам покажу! я вам покажу!

— Не сердьте ся, пане! студня висохла. Ми самі їздили аж до Кагамлика поїти і воду для себе носимо.

— А харцизяки!

— Простіть, пане. Студня висохла. Скажете, то вам води привеземо.

— Обійде ся без вас, сам поїду з хлопцем. Де ту Кагамлик? — запитав грізно.

— Он там, вже не далеко — сказав косоокий, показуючи смугу корчів.

— А до гостинця, чи туди мушу вертати, чи можна доїхати берегом?

— Можна доїхати берегом, пане. Милю звідти скручує ріка до гостинця.

Хлопче, їдь на перед! — сказав пан Заглоба звертаючись до Єлени.

Мнимий хлопець обернув на місци конем і поїхав.

— Слухати! — сказав пан Заглоба, звертаючи ся до чабанів, — як ту приїде військо, то сказати, щом поїхав берегом до гостинця.

— Добре, пане.

Чверть години пізнійше Заглоба знов їхав побіч Єлени.

— Якраз в пору вигадав я їм князя воеводу — сказав, прижмуривши покрите більмом око. Будуть тепер сидіти цілий день і ждати на військо. Лихорадка на них напала на саме княже імя.

— Бачу, що вацьпан маєш такий поворотний дотеп, що можеш виратувати ся з кожної біди — сказала Єлена — і дякую Богу, що мені зіслав такого опікуна.

Шляхтичеви подобали ся сі слова, усміхнув ся, пог-

ладив рукою бороду і сказав:

— А що? має Заглоба голову на карку? Хитрий як Одисей, і се мушу вацьпанні сказати, що колиби не ся хитрість, то вже давно руки би мене дзюбали. Але щож робити? треба ратувати ся! Вони скоро повірили в близкість князя, бо що правда, то він, чи нині, чи завтра з'явить ся в сих сторонах, з огненним мечем як архангел. Щоби так і Богуна де по дорозі здусив, то офірував бим ся іти босо аж до Ченстохови. А хочби ті чабани були і не повірили, то саме спімнене князя вистарчило би, щоби їх повстримати від напасти на наше здоровле. Однак скажу вацьпанні, що їх зухвалість не всрожить для нас нічого доброго, бо се значить, що ту хлопство вже довідало ся про побіди Хмельницького і буде робити ся щораз більше зухвалим. Мусимо тепер тримати ся пусток, і не дуже до сіл заглядати, бо не дуже безпечно. Дайже Боже як найскорше князя воеводу, бо дісталисьмо ся в таку матню, що гіршої трудно і придумати.

Єлена знов затревожила ся і бажаючи добути з уст пана Заглоби яке слово надії, сказала:

— Уже я тепер вірю, що вашмосць виратуеш себе і мене.

— Має ся розуміти — відповів старий хитрун, — від того голова, щоби думала про шкіру. А вацьпанну то я вже так полюбив, що буду так обставати, як за своєю дочкою. В тім лишень лихо, що правду сказати, самі не знаємо куди утікати, бо і та Золотоноша не дуже безпечна.

— Знаю се на певно, що братя у Золотоноші.

— В Золотоноші, або і деінде, бо могли виїхати, а до Розлогів певно не будуть вертати тою дорогою, котрою ми їдемо. Більше я числю на тамошну залогу. Коби так хоч з пів хоругви, або з пів регіменту в замку! Але от і Кагамлик. Тимчасом маємо бодай очерет під боком. Переправимо ся на другий бік і замість їх-

ти з бігом ріки до гостинця, поїдемо в гору, щоби змити слід. Правда, що зблизимо ся до Розлогів, але не дуже. . .

— Зблизимо ся до Броварів, — сказала Єлена — через котрі їде ся до Золотоноші.

— То іще ліпше. Станьно вацьпанна.

Напоїли коні. Відтак пан Заглоба лишивши Єлену добре сховану в хащах, поїхав шукати броду, який незадовго знайшов, бо находив ся лишень кількадесять кроків від місця, до котрого приїхали. Туди власне чабани переганяли коні на другий бік ріки, що була досить мілка, лишень береги були мало доступні, бо були зарослі і болотнисті. Переправивши ся на другий бік пустили ся скоро в гору ріки і їхали без віддиху аж до ночі. Дорога була тяжка, бо до Кагамлика вливало ся множество потоків, котрі розливали ся при уїстю і творили понекуди трясавиці і розтопели. Треба було що хвилі шукати бродів, або передирати ся через хащі. Коні помучили ся дуже і ледво волокли за собою ноги. Хвилями так западали ся, що Заглобі здавало ся, що вже більше не вилізуть. В кінці виїхали на високий сухий берег, порослий дубиною. Але вже була пізна ніч, а до того дуже темна. Дальша подорож була неможливою, бо на потемки можна було наїхати на трясавицю і згинути, отже пан Заглоба постановив заждати до рана.

Розсідлав коні, попутав і пустив на пасовиско, опісля назбирав листя, зробив з него постіль, застелив чапками і накривши буркою сказав до Єлени:

— Лягай вацьпанна і спи, бо нема нічого ліпшого до роботи. Роса виміє очи, а се добре, а я також притулю голову до сідла, бо вже костий не чую в собі. Огню не будемо розкладати, бо сьвітло моглоби нам ту еще яких чабанів спровадити. Ніч коротка, досьвіта поїдемо дальше. Спи вацьпанна спокійно. Наробилисьмо викрутасів як заяць, і хоч по простій дорозі не так дуже далеко заїхалисьмо, то однак позатиралисьмо сліди

за собою, що чорта з'їсть, хто нас буде шукати. Добраніч вацьпанні!

— Добраніч вацьпанови!

Стрункий козачок уляк і довго молив ся, підносячи очи до зьвізд, а пан Заглоба взяв на плечі сідло і відніс трохи одалік, де собі був вибрав місце до снпя. Берег був високий і сухий, проте вільний від комарів і добрий на нічліг. Густе листе дубів могло і від дощу захистити.

Єлена довго не могла заснути. Події послідної ночі ставали живим образом перед нею, з темряви виринали облича помордованих: стрийни і братів. Здавало ся єї, що є разом з їх трупами замкнена в сїнях в Розлогах і що до ти сїний зараз вїде Богун. Видїла его блїде обличе і соболинї чорні брови, стягнені болем, і очи зверненї нанеї. Найшла на ню невисказана тревога... А нуж справді серед сеї темряви, що єї окружає, узрить нагло наравду двоє сьвітячих очий. . .

Місяць на хвилину виглянув з за хмар, побїлів снопом сьвітла дїброву і надав фантастичний вигляд пням і галузям. Диркачі відїзвали ся по лугах, а перепелиці на степах; часом доходили якісь дивні, далекі голоси птахів, чи нічних зьвірять. Блише прихали конї, що гризучи траву і скачучи в путах і віддалювали ся від сплячих. Але всі ті голоси успокоювали Єлену, бо розганяли фантастичні привиди і нагадували дїйсність; говорили єї, що ті сїни, що все ставали перед єї очима, і ті трупи кривних, і той блїдий Богун з пїмстою в очех, — що се все злуда змислів, витвір страху і нічого бїльше. Перед кількома днями думка про таку ніч, в пустини, переймилаби єї смертельним страхом. А сегодня, щоби ся успокоїти, му сїла собі нагадувати, що вона дійсно над Кагамликом, далеко від своєї дївочої кімнати.

Грали єї до сну диркачі і перепелиці, миготїли зьвізди, як вітер порушив галузем, бренїли хрущі на дубовім листю — і вкінци заснула. Але ночі в пустинї мають

також свої несподіванки. Вже свитало, коли до її ух дійшли з далека якісь страшні голоси, якесь харкотане, вите, хропіне, пізнійше квичіне, таке жалібне і переразливе, що кров стяла ся в її жилах. Зірвала ся на рівні ноги, вкрита зимним потом, перестрашена і не знаючи, що робити. Нагло перед нею мигнув Заглоба, що летів без шапки в напрямі тих голосів, з пістолем в руці. По хвилі роздав ся его голос: “У-га! у-га! сіромаха!” — гукнув вистріл і все затихло. Єлені здавало ся, що чекає цілі віки, в кінци однак, низше берега, почула знов Заглобу:

— А щоби вас пси поїли! щоби вас зі шкіри обдерли! Щоби вас Жиди на ковнірах носили!

В голосі Заглоби пробивала ся правдива розпука

— Мосці пане, що ся стало? — питала дівчина.

— Вовки поїли коні.

— Єзус, Марія, оба?

— Одного з’їли, другого покалічили, так, що і сто кроків не піде. Відійшли в ночі не дальше як на триста кроків, і вже по них.

— Щож тепер пічнемо?

— Що пічнемо? Повистругуємо собі патики і повсідаємо на них. Чи я знаю, що пічнемо? От, чиста десперация. Кажу вацьпанні, що чорт очевидно на нас завзяв ся — і нема в тім нічого дивного, бо мусить бути Богуновим приятелем, а може і кривним. Що пічнемо? Єсли я переміню ся в коня, тоді бодай вацьпанна будеш мати на чім їхати. Шельмою буду, єсли я коли був в подібних тарапатах.

— Підемо пішки...

— Добре то вацьпанні, при твоїх дваццяти літах, але не мені, при моїй товщи, подорожувати хлопською модою. Хоч і се недобре говорю, бо ту леда хлоп має шакапу, а лишень пси ходять пішки. Чиста десперация, як мені Бог милий! А вжеж не будемо ту сидіти, тільки підемо, але коли зайдемо до тої Золотоноші, то не знаю. Утікати навіть на кони не дуже ми-

ла річ, а на піхоту, то вже остатна біда. Отже стало ся нам вже се, що найгіршого могло ся стати. Кульбаки мусимо лишити, а що до губи вложити, мусимо двигати на власних плечах.

— Не позволю я на се, щоби вацьпан сам двигав; чого буде треба, то і я понесу.

Заглоба удобрухав ся, видячи таку завзятість дівчини.

— Моя мосця панно, — сказав — та я вже хибабим був Турком, або поганином, колибим на се позволив. Не до двиганя то ті біленькі ручки, не двиганя сі стрункі плечі. Як Бог позволить, то дам собі якось раду, тільки буду мусів часто відпочивати, бом був занадто повздержний в їді і напитках і тому маю короткий віддих. Візьмемо чап्राки до спаня і трохи поживи, а впрочім не багато єї ся лишить, бо от зараз треба буде добре покріпити ся.

Отже стали покріпляти ся, при чім пан Заглоба, покинувши свою захвалювану повздержність, старав ся о довгий віддих. Коло полудня прийшли над брід, котрим очевидно деколи переїзджали люди і вози, бо по обох берегах були сліди коліс і кінських копит.

— Може то дорога до Золотоноші? — сказала Єлена.

— Ба! нема кого поспитати.

Ледво пан Заглоба скінчив говорити, коли з далека дійшов до них якийсь людський голос.

— Зажди но вацьпанна, ми ліпше сховаймо ся — шепнув Заглоба.

Голос зближав ся щораз більше.

— Видиш що вацьпан? — запитала Єлена

— Виджу.

— Хто іде?

— Сліпий дід з лірою. Хлопець его провадить. Скидають тепер чоботи. Перейдуть до нас через ріку.

За хвилию хлюпінт води дав знати, що дійсно переходять.

Заглоба і Єлена вийшли з криївки.

— Слава Богу! — сказав голосно шляхтич.

— Слава на віки! — відповів дід. — А хто ту є?

— Христіяни. Не бій ся діду, на тобі гріш.

— Щоб вам сьвятий Миколай дав щастя і здоровля.

— А звідки йдете, діду?

— З Броварів.

— А та дорога куда провадить?

— До хуторів, пане, до села...

— А до Золотоноші нею зайде?

— Можна, пане.

— Давно вийшлисьте з Броварів?

— Вчера рано, пане.

— А в Розлогах булисьте?

— Були. Але говорили, що там лицарі прийшли, що була битва.

— Хто се говорив?

— Оповідали в Броварах. Там поїхав оден з князів ської челяди, а що говорив, то страх.

— А ви его не виділи?

— Я, пане, нікого не виджу, я сліпий.

— А сей хлопець?

— Він видить, але він немова, я оден его розумію.

— А далеко звідси до Розлогів, бо ми туди власне йдемо.

— Ой, далеко.

— То ви кажете, що ви були в Розлогах?

— Були, пане.

— Так! — сказав пан Заглоба і нагло вхопив хлопчиска за карк.

— Га, лотри, злодії, лайдаки! Ходите на перевіди, намовляєте хлопів до бунту! Гей, Федор, Олекса, Максиме, беріть їх, обдеріть до гола і повісьте, або утопіть! Бий їх, се бунтівники, доносчики, бий, забий!

Почав торгати хлопчиска і трясти ним з цілої сили, при чім кричав щораз голоснійше. Дід кинув ся на коліна, просячи о милосерде, хлопчиско видавав пере-

разливі голоси, як звичайно немова, а Єлена дивила ся здуміла на сю напасть.

— Що вацьпан робиш? — питала, не довіряючи власним очам.

Але пан Заглоба верещав, проклинав, порушував ціле пекло, взивав всіх нещасть і хороб — грозив всілякими родами мук і смерти.

Княжна думала, що він збожеволів.

— Втікай! — кликнув на ню — не пристойть тобі дивити ся на се, що ся ту стане! втікай, говорю.

Нагло звернув ся до діда.

— Скидай одіне, цапе, а ні то тебе ту на кусні порубаю!

І, звернувши хлопчиска на землю, почав его обдирати власними руками. Перестрашений дід скинув чимськорше ліру, торбу і свиту.

— Скидай все! щобишь пропав! — верещав Заглоба.

Дід почав скидати сорочку.

Княжна, видячи на що ся заносить, віддалила ся скоро, щоби не наразити своєї дівочої скромности видом голого тіла, а за утікаючою летіли еще проклони Заглоби.

Віддаливши ся досить далеко, задержала ся, не знаючи сама, що робити. Побачила пень дерева, зваленого вихром, отже сіла на нім і чекала. До єї ух доходили верески німого, зойки діда і крики пана Заглоби.

Вкінци все затихло. Чути було лишень щебет птичок і шум листя. По хвилі дав ся чути сопіт і тяжкий хід людський.

Був се пан Заглоба.

На плечах ніс одіне, здерте з діда і з хлопця, а в руках дві пари чобіт і ліру. Зблизивши ся почав моргати своїм здоровим оком, усьміхати ся і сопіти.

Очевидно був в знаменитім гуморі.

— Ніякий возний в трибуналі не накричить ся так, як я ся накричав — сказав. — Аж ем захрип! Але маю,

чою хотів. Пустив ем їх голих, так як їх мати родила. Коли мене султан не зробить башою, або волоським господарем, то є невдячним, бом приспорив преці двох турецьких сьвятих. О лайдаки! просили, щоби їм хоч сорочки лишити! Алем їм сказав, що повинни мені подякувати, що їх лишаю живими. А гляньно вацьпанна. Все нове, і свити, і чоботи і сорочки. Маєж ту бути порядок в Річи посполитій, коли хамство так багато вбирає ся? Але вони були в Броварах на відпусті, де зібрали чимало грошей і собі все нове покупили на ярмарку. Не оден шляхтич тільки не виоге в тім краю, що дід нажебрає. Від нині покидаю лицарське ремесло; буду дідів обдирати по гостинцях, бо бачу, що в той спосіб скорше можна дійти до маєтку.

— Але на який хосен вацьпан се зробив? — питала Єлена.

— На який хосен? Вацьпанна сего не розумієш? Як так, то зажди трохи, а зараз побачиш, який з сего хосен.

Сказавши се, взяв половину здертого одня і пішов в корчі, що росли над берегом. По якімсь часі в корчах відізвили ся звуки ліри, а відтак показав ся. вже не пан Заглоба, але правдивий український „дід“, з більмом на однім оці, з сивою бородою. Дід зближив ся до Єлени, сьпіваючи захриплим голосом:

„Соколе ясний, брате мій рідний

Ти високо літаєш,

Ти далеко видаєш”.

Княжна заплескала в долоні, і перший раз від утечі з Розлогів розяснив усьміх єї гарне лице.

— Колибим не знала, що се вацьпан, то рішучобим не пізнала.

— А що? — сказав пан Заглоба. — Певно, що і на запусти не бачила вацьпанна лїпшої машкари. Оглядав я себе в Кагамлику і если коли видів лїпшого діда, то

нехай мене повісять. Пісень мені також не забракне. Що ацьпанна волиш? Може про “Марусю Богуславку”, про “Бондарівну”, або про “Серпягову смерть?” Можу і се. Шельмою буду если не зароблю на кавалок хліба межи найбільшими гільтаями.

— Вже тепер розумію, чому вашмосць пообдирав сих бідаків, а се, щоби нам в перебраню було безпечнійше утікати.

— Розуміє ся — сказав пан Заглоба. — Щож то вацьпанна думаєш? Ту на Задніпровю нарід гірший як деінде, і лишень залізна рука князя здержує гільтайство від сваволі, а тепер, коли довідають ся про війну з Запорожем і про побіди Хмельницького, то їх жадною силою не здержать від бунту. Бачилась вацьпанна тих чабанів, що то хотіли добирати ся до нашої шкіри?? Если гетьмани скоро не покінчать з Хмельницьким, то за день, два, цілий край буде в огні — і якже я тоді перепроваджу, вацьпанну через купи збунтованого хлопства? А малибисьмо впасти в їх руки, то ліпше було для вацьпанни лишити ся в Богунѣвих.

— О, не може се бути! Волю смерть! — перервала княжна.

— А я волю жите, бо смерть то на раз штука, від котрої не викрутиш ся жадним хитруньством. Але думаю, що сам Бог зіслав нам тих дідів. Настранив ем їх, так як і тамтих чабанів, що князь з війском не далеко. Будуть зо три дні зі страху в очеретах сидіти. А ми тимчасом в перебраню якомсь доберемо ся до Золотоноші; а ні, то підемо дальше аж до гетьманів, або будемо на князя чекати, і то вже безпечно, бо дідам нема чого Козаків або хлопів бояти ся. Моглибисьмо спокійно перейти через обоз Хмельницького. Лишень одних Татарів треба нам вітаре (оминати), бо они би взяли вацьпанну, яко молодого хлопця, в ясир.

— То і я мушу ся перебрати?

— Так, скинь отже вацьпанна з себе сей убір ко-

зачка і передягни ся за хлопського підростка. Трохи ти, як на хамську дитину, за гладка, так як я на дїда, але се нічого, вітер осмалить личко вацьпанни, а і мені від ходу черево спаде. Сипочу з себе всю товщ. Коли мені Волохи випекли око, том думав, що се вже дуже страшна пригода прийшла на мене, а тепер бачу, що і се мені пригодить ся, бо дїд, а не сліпий, був би підозрілий. Будеш мене вацьпанна провадити за руку, а називай мене Онуфрий, бо таке буде мое дїдівське імя. Тепер чим скорше перебери ся, нам час в дорогу, яка, як звичайно на піхоту, буде довга.

Пан Заглоба відійшов, а Єлена сейчас стала перебирати ся за дїдівського хлопця. Виполоскавши ся в ріці, скинула козацький жупаник, а вдягнула хлопську свитину і солом'яний капелюх і перевісила подорожні сакви. На щасте хлопчиско, обдертий через пана Заглобу, був високий, отже все на ню добре пасувало.

Заглоба, вернувши ся, оглянув її уважно і сказав: — Мій Боже, неоден лицар вирік би ся свого стану, а знаю одного гузара, щоби се напевно зробив. Лишень з тим волосем треба конечно щось порадити. Бачив я в Стамбулі гарних хлопців, але такого, том еще не бачив.

— Дай Боже, щоби мені на зле не вийшла моя краса — сказала Єлена.

Однак усміхала ся, бо її жіночим ухам мило було слухати слів пана Заглоби.

— Краса ніколи на зле не виходить, на що я можу бути добрим приміром, бо коли мені Турки в Галатї випалили одно око, то хотїли випалити і друге, але мене виратувала жінка тамошного баші задля моеї великої вроди, котрої остатки можеш еще тепер вацьпанна оглядати.

— А вацьпан говорив, що се Волохи випалили тобі око.

— Бо Волохи, але потурчені, що служили в Галатї

у баші.

— Прецінь вацьпанови і того одного не випалили.

— Ні, лишень від розпеченого желіза більмом зайшло. Але то все одно. Щож отже зробиш вацьпанна з своїм волосем?

— А щож? треба обтяти.

— А треба. Але як?

— Вацьпан своєю шаблею.

Добре то шаблею голову відтяти, але волосе, то вже не знаю кво модо (в який спосіб)?

— Знаєш вацьпан що? Я сяду при тім зваленім пни, а волосе через пень переложу, а вацьпан шаблею відрубаш. Тільки мені голови не відрубай.

— О се вацьпанна не бій ся. Нераз я по пьяному обтинав гноти від свічок, ані не задраснувши свічки. Не зроблю і вацьпанні кривди, хоч така робота для мене першина.

Єлена усіла коло пня і перекинувши вповперек своє буйне, чорне волосе, піднесла очи до пана Заглоби...

— Я готова, — сказала — рубай вацьпан.

І усміхнула ся до нею трохи смутно, бо її жаль було сего волося, яке ледви двома долонями можна було при голові уняти. Але і панови Заглобі було якось неспорю. Обійшов пень для лїпшого розмаху і муркотів:

— Тьфу! тьфу! волівбим зістати цируликом і підголювати Козакам оселедці. Здає ся мені, що я є катом і беру ся до катівської роботи, бо відомо вацьпанні, що они обтинають чарівниям волосе на голові, щоби часом чорт в нїм не притаїв ся і своєю силою не зіпсував ділання тортур. Але вацьпанна не чарівниця, отже і сей мій поступок видає ся мені дуже паскудним, і если мені за се пан Скшетуский не обітне ух, то му скажу до очий, що він не шляхтич. Далєбіг, мурашки мені бігають попід скірєю. Зажмуриж бодай вацьпанна очи.

— Вже! — сказала Єлена.

Пан Заглоба підніс ся в гору, неначеби в стременах складав ся до удару. Остре желізо свиснуло в воздуху, і сейчас довгі, чорні звої волося зсунули ся по гладкій корі пня на землю.

— Вже! — сказав з черги Заглоба.

Єлена встала скоро і сейчас коротко обтяте волося розсипало ся чорним колесом коло єї лица, на котре виснули румянці встиду, бо в тих часах обітнене дівчині волося уважано за велику ганьбу, отже була се з єї сторони тяжка жертва, котру лишень могла знести з конечности. Навіть і слези показали ся в єї очах, а пан Заглоба не рад з себе, зівсім єї не потішав.

— Здає ся мені, щом відважив ся на щось нечесного — сказав — і кажу вацьпанні, що если пан Скететуский є гідним кавалером, то повинен мені за се обтяти уха. Але не можна було инакше, бо би зараз пізнали, що вацьпанна дівчина. Тепер бодай підемо сьміло. Розвідав ся я в діда і про дорогу, приложивши єму шаблю до горла. Після того, як він говорив, то зобачимо на степі три дуби, коло котрих буде вовчий яр, а біля яру дорога на Демянівку, до Золотоноші. Чумаки їздять дорогою, то можна ся буде присісти на возі. Тяжкі то ми хвилі переживаємо з вацьпанною, яких певно ніколи не забудемо. Тепер от треба буде і з шаблями розстатися, бо не випадає дідови, ані єго хлопцєви, мати при собі шляхотської відзнаки. Встромлю їх під сей пень. може Бог дасть, що колись віднайду. Богато походів виділа ся шабля і була причиною великих діл. Вір мені вацьпанна, що дотепер бувбим вже реґиментарем, колиби не людська злість і зависть, що мене посуджувала о наклін до горячих напоїв. Так то буває на сьвітї. Ніде нема справедливости! Щом не лїз як дурень на згубу і з хоробростию умів, як другий Кунктатор, лучити второпність, то перший пан Зацьвіліховський говорив, що я трус. Добрий він чоловік, але має недобрий язик. Єще недавно дотинав мені, що я братав ся

з Козаками, а колиби не се братане, то певно, що вацьпанна не втїклаби з Богунових рук.

Так розправляючи, повтикав пан Заглоба шаблі під пень, понакривав зелом і травою, відтак перевісив через плечі сакви і теорбан, взяв в руки костур повисаджуваний кременем, махнув раз і другий опісля сказав:

— Но, і се не зле, можна буде якому псови або і вовкови сьвічки в слїпаках засьвітити і зуби порухувати. Найгірше є се, що треба іти піхотою, але нема ради! Ходім!

Пішли. Чорноволосий хлопець передом, дід за ним. Дід муркотів і проклинав, бо було єму горячо іти на піхоту, хоч степом потягав вітер. Вітер сей осмалював лице гарного хлопчини. Незадовго найшли на яр, на котрого дні било жерело, відсилаючи свою хрустальну воду до Кагамлика. Коло того яру, недалеко від ріки, росли на могилі три могучі дуби; наші подорожні зараз до них скрутили. І зараз натрапили на сліди дороги, котра жовтіла ся на степу від цвїтів, що вирости на худобячїм навозї. Дорога була пуста, ані на нїй чумака, ані мази, ані сивих волів круторогих вільно ідучих. Денеде лежали лишень худобячі кости. Подорожні в одно ішли, випочиваючи лишень по тїнистих дібровах. Чорноволосий хлопчина засипляв на мураві, а дід чував. Переходили також через ручаї, а де небуло броду, то мусїли шукати,ходячи довго берегом. Часами дід переносив хлопця на руках, з задивляючою силою, як на чоловіка, що ходив за жебраним хлїбом. Але був се плечистий дід! Так волокли ся знов аж до вечера, аж вкінци хлопчина усїв при дорозї в дубовім лїсі і сказав:

— Вже менї духу не стає і вибилам ся з сили. Не піду дальше. Ляжу ту і буду вмирати.

Дід дуже зажурился.

— От раз проклята пустиня! — сказав — ані хутора, нї села при дорозї, ані живого чоловіка. Але не можемо тутки на ніч лишити ся. Вечер вже робить ся, за го-

дину буде темно... а послухай но вацьпанна!

Ту дід замовк і через хвилю панувала глибока тишина. Але нагло перервав її далекий понурий голос що здавало ся виходив з нутра землі, а дійсно виходив з яру, що лежав недалеко дороги.

— То вовки — сказав пан Заглоба. — Минувшої ночі малисьмо коні, то нам поїли коні, а тепер би до нас самих забрали ся. Маю я вправді пістолет під свитою, але пороху не знаю чи на два рази стане, а не хотів би бути марципаном на вовчім весілю. Чуеш вацьпанна? — знов!

Дійсно знов роздало ся вите і то мабуть вже ближше.

— Вставай, дитино! — сказав дід. — А не можеш іти, то тебе понесу. Щож робити? Виджу, щом занадто полюбив вацьпанну, але се певно тому, що жиючи в безженности, не міг ем лишити власних правих наслідників, а если є неправі, то є бісурманами, бом довго перебував в Туреччині. І на мені кінчить ся, рід Заглобів, гербу Вчеле. Вацьпанна заопікуеш ся моєю старостию, але тепер вставай, або сїдай мені на плечі на барана.

— Ноги так мені отяжіли, що вже не можу рушити ся.

— А хвалилась ся вацьпанна своєю силою. Але тихо но! тихо! Бігме, чую гавкане псів. Так є, се пси, не вовки. Отже недалеко мусить бути Демянівка, про котру мені дід говорив. Богу дякувати! А я вже думав, чи би не розкласти вогню від вовків, але ми би певно позасипляли, босьмо обое помучені. Так є, се пси. Чуеш?

— Ходім! — сказала Єлена, котрій нагло прибуло сил.

І справді ледви вийшли з ліса, як показали ся огні численних хат. Побачили також три копули церковці, побитої сьвіжими гонтами, що сьвітили ся еще в сумерку від послїдних відблесків вечірного зарева. Гавкане псів доходило щораз виразнійше.

— Так, се Демянівка, не може бути нічо иншого —

сказав пан Заглоба. — Дідив скрізь радо приймають, може знайде ся де нічліг і вечера, а може добрі люди дальше повезуть. Зажди но вацьпанна, се княже село отже може в нїм і підстароста мешкає. І спічнемо і вістий роздобудемо. Князь вже мусить бути в дорозі. Може ратунок надійде скорше, ніж вацьпанна сподієш ся. Але! памятай же, щось нїма. Зачинаю вже і я блудити головою, бо казавем тобі кликати себе Онуфриєм, а скоро ти нїма, то не можеш мене нїяк кликати. Я сам буду говорити за тебе і за себе, а дякувати Богу, говорю по хлопськи так добре, як і по латині. Дальше, дальше! От, вже і перші хати недалеко. Мій Боже! коли то скінчить ся наше скитальство? Кобисьмо бодай могли дістати загрітого пива, і за се хвалив бим Бога.

Пан Заглоба замовк, і через якийсь час ішли мовчки коло себе. Опісля став знов говорити:

— Памятай же вацьпанна, щось нїма. Коли тебе хто про щось питає, то зараз покажи ему на мене і скажи: „гум, гум, гум! нїя, нїя!” Як я завважав, то вацьпанна маєш багато второпности, а ту до того ходить о нашу шкіру. Хибабисьмо випадково натрапили на гетьманські або княжі корогви, тоді зараз оголосимо, хто ми є, особливо если би ся знайшов чемний офіцер, знакомий пана Скшетуского. А впрочім вацьпанна на ходиш ся під княжою опікою, то і не маєш чого жовнірів бояти ся. О! а се що за огні там в долині бухають? Ага, кують, се кузня! Але як виджу, то і людий при ній не мало! Ходім до них.

Дійсно в роскалині, що була неначе присінком до яру, стояла кузня, з котрої комина сипали ся снопи і клуби золотих іскор, через отворені двері і численні діри, повиверчувані в стїнах, бухало ясне світло, прислонюване хвилями темними постатями, що крутили ся в середині. На дворі, перед кузьнею, видно було також в нічнім сумерку кількадесять постатий, що стояли купками. Молоти в кузьни били до такту, відголос ішов до

окола і его відгомін мішав ся з сьпівами перед кузьнею, з галасом розмови і гавканем псів. Видячи те все пан Заглоба зараз скрутив в той яр, забрумкав на ліру і почав сьпівати:

„Гей, на горі
Там женці жнуть,
А попід горою,
Попід зеленою,
Козаки ідуть.”

Так сьпіваючи зближив ся до громади людей, що стояли перед кузьнею. Роздивив ся: були се хлопи, і по більшій часті п'яні. Майже всі тримали в руках дручки. На декотрих з тих дручків були коси, понасаджуні шторцом, і вістря списів. Ковалі в кузні працювали власне над виробом тих вістрій і відгинанем кіс.

— Гей, дід, дід! — почали кликати в громаді.

— Слава Богу! — сказав пан Заглоба.

— Слава на віки.

— Скажіть мені, діти чи се, вже Демянівка?

— Демянівка. Або що?

— Бо мені по дорозі казали, — говорив дальше дід — що ту мешкають добрі люди, що діда пригорнуть, накормлять, напоють, переночують і гроший дадуть. Я старий, відбув далеку дорогу, а хлопець то вже таки зімсім не годен іти. Він бідний, німий, провадить мене старого, бо не виджу, сліпець я нещасний. Бог вас буде благословити, добрі люди, і сьвятий Миколай чудотворець поблагословить, і сьвятий Онуфрій поблагословить. В однім оці еще мені трохи Божого сьвітла лишило ся, а друге сліпе на віки; так і ходжу з лірою, пісні сьпіваю і жию як птиця, тим, що з рук добрих людей впаде.

— А звідки ви діду?

— Ой, з далека, з далека! Але позвольте відпочати, бо виджу під кузьнею є лавка. Сідай і ти небоже — говорив

дальше, показуючи Єлені лавку. — Ми аж з над Ладави добрі люди. Але з дому давно, давно вийшли, а тепер ідемо з Броварів з відпусту.

— А що там доброго чували? — питав старий хлоп з косою в руках.

— Чувати чували, але чи що доброго, не знаємо. Людей там насходило ся тьма. О Хмельницькім говорили, що звоював гетьманьського сина і его лицарів. Чували також, що на руськім березі хлопви на панів підносять ся.

Громада зараз окружила пана Заглобу, котрий, сидячи коло княжни, від часу до часу ударяв в струни ліри.

— То ви, батьку, чули що ся підносять?

— А якже. Нещаслива бо наша хлопська доля.

— Але говорять, що буде кінець?

— В Київі найшли на вітвари лист від Ісуса Христа, що буде війна страшна і люта і великий пролив крови по цілій Україні.

Півколесо коло лавки, на котрій сидів пан Заглоба, затіснило ся еще більше.

— Кажете, що письмо було?

— Було, було! О війні, о проливі крови... Але не могу довше говорити, бо мені старому бідному вже в горлі засохло.

— Маєте, діду, мірку горівки, а говоріть, щосьте чули на світі. Знаємо і ми що діди всюди бувають і все знають. Бували вже у нас, тай казали, що на панів прийде від Хмеля чорна година. Отже ми казали собі робити списи і коси, щоби не лишити ся по заді, але тепер не знаємо, чи вже зачинати, чи чекати на письмо від Хмеля.

Заглоба вихилив мірку, посмакував, опісля подумав хвилию і сказав:

— А хто вам говорить, що час зачинати?

— Ми самі хочемо!

— Зачинати! зачинати! — відозвали ся численні голоси.

— Коли Запорожці панів побили, то треба зачинати. Коси і списи затрясли ся в мозолистих руках і видали

зловіщий бренькіт.

Відтак настала хвиля мовчання, лишень молоти в кузьни били без перестанку. Громада чекала, що скаже дід. А дід думав, думав, аж вкінці спитав:

— Чиї ви люди?

— Ми князя Яреми.

— А кого ви будете різати?

Хлопи поглянули по собі.

— Єго? — спитав дід.

— Не здержимо.

— Ой не здержите, діти, не здержите. Бував і я в Лубнах і видів князя на власні очі. Страшний він! Коли крикне, дерева в лісі дрожать, а як тупне ногою, робить ся яр. Єго і король боїть ся, і гетьмани слухають і всі ся єго боять. Не здержите. Не ви єго будете шукати, але він вас пошукає. А ви сего не знаєте, що я знаю, що єму веї Ляхи прийдуть на поміч, а знаєте: що Лях, то шабля!

Понура мовчанка запанувала в громадї; дід вдарив знов по струнах ліри і говорив дальше, звернувши лице до місяця:

— Іде князь, іде, а при нїм тільки червоних китайок і корогвів, що зьвізд на небі, а будаків на степу. Летить перед ним вітер і плаче, а знаєте діти, чого він плаче? Над вашою долею він плаче. Летить перед ним смерть-мати з косою і дзвонить, а знаєте длячого дзвонить? На ваші голови дзвонить!

— Господи помилуй! — відізвали ся тихі, перестрашені голоси.

І знов було чути лишень бите молотів.

— Хто ту княжий комісар? — запитав дід.

— Пан Гдешинський.

— А де він?

— Утік.

— А чому він утік?

— Бо чув, що для нас вже кують ся списи і коси, тож налякав ся і утік.

— Тим гірше, бо він на вас князеви скаже.

— Щось ти, діду, крачеш як крук — сказав старий хлоп — А ми таки думаємо, що на панів надходить послідня година. І не буде їх ані на руськім ані на татарськім березу ані панів, ані чиншу, ані чопового, ані сухомельщини, ані перевозового — і не буде Жидів, бо так стоїть в листі від Христа, про котрий ти сам говорив. А Хмель такий моцний, як і князь... Нехай ся попробують!

— Дайже му Боже! — говорив дід. — Тяжка наша хлопська доля, а давнійше було инакше.

— Чия земля? князева; чий степ? княжий; чий ліс? княжий; чії стада? князеви; а давнійше був Божий ліс, Божий степ; хто прийшов перший, той взяв і нікому не був нічого винен. А тепер все у панів і князів...

— Ваша правда, діти! — сказав дід — але я вам одну річ скажу: самі знаєте, що ту князеви не здержите, отже слухайте, що вам скажу: хто хоче панів різати, то нехай ту не чекає, доки ся Хмель з князем не спробує, але нехай утікає до Хмеля — і то зараз, завтра, бо князь вже в дорозі. Єсли его пан Гдешинський намовить до Демянівки, то князь вас ту і одного живим не лишить, всіх виріже — отже ви до Хмеля утікайте. Чим більше вас там буде, тим лекше собі Хмель порадить! О! бо тяжку він має перед собою роботу. Перше гетьмани, і без числа коронних війск, відтак князь, сильнійший від гетьманів. Летіть ви діти, помагати Хмелеви і Запорожцям, бо они небожата не видержать, а преці се они за вашу свободу і за ваше добро з панами бють ся. Летіть, то ся і перед князем сховаєте і Хмелеви поможете.

— Вже правду говорить! — відозвали ся голоси в громаді.

— Добре говорить!

— Мудрий дід!

— То ти бачив князя в дорозі?

— Бачити, не бачив, але в Броварах говорили що вже

рушив ся з Лубнів; палить і стинає, де лиш одну спису знайде: лишає лишень голу землю і небо!

— Господи помилуй!

— А де нам Хмеля шукати?

— По тоє я, діти, і прийшов, щоби вам повісти, де Хмеля шукати. Підіть ви, дітоньки, до Золотоноші, а відтак до Трехтимирова, а там вже Хмель буде на вас чекати, — там також зберуть ся люди зі всіх сіл і хуторів, там і Татари прийдуть, бо инакше би вам князь ані одному не позволив ходити по землі.

— А ви, батьку, підете з нами?

— Піти не піду, бо старі ноги до себе вже земля тягне. Але мені запряжете телігу, то поїду з вами. А перед Золотоношею піду на перед зобачити, чи там нема панських жовнірів. Як будуть, то оминемо і підемо просто на Трехтимирів. Там вже козацький край. А тепер мені дайте їсти і пити, бо я старий і голодний і хлопчина мій голодний. Поїдемо завтра рано, а по дорозі вам засьпіваю про пана Потоцкого і князя Ярему. Ой, грізні се льви! Буде великий пролив крові на Україні, бо небо страшно червоніє ся а і місяць неначе плаває в крові. Просіть ви, діти, Божого змилуваня, бо неодному не ходити вже довше по сьвітї Божім. Чув я також, що опирі з могил встають і виють.

Якийсь перестрах огорнув згромаджене хлопство. Мимоволі почали оглядати ся і хрестити ся і шептати межи собою. Вкінци оден крикнув:

— До Золотоноші!

— До Золотоноші! — повторили всі, неначе би там якраз був ратунок.

— До Трехтимирова! — На погибель Ляхам і панам!

Нагло якийсь молодий козачок виступив на перед, потряс списою і крикнув:

— Батьки! а коли завтра ідемо до Золотоноші, то нині ходім на комісарський двір!

— На комісарський двір! — крикнуло відразу кілька-

десять голосів.

— Спалити, добро забрати!

Але дід, що мав голову спущену на груди, підніс її в гору і сказав:

— Ей, діти, не ходіть но ви на комісарський двір і не паліть его, бо буде лихо. Князь ту може де близько з війском кружляє; побачить луну, то прийде і буде лихо. Ліпше ви мені їсти дайте і покажіть нічліг. Сидіти вам тихо, не гуляти по пасікам.

— Правду каже! — відізнало сі кілька голосів.

— Правду каже, а ти Максиме дурний!

— Ходіть, батьку, до мене на хліб і на сіль і на меду кватирку, а підсьте собі, то підете спати на сіно до засіка — сказав старий хлоп, звертаючи ся до діда.

Заглоба встав і потягнув Єлену за рукав від свитки. Княжна спала.

— Змордував ся бідний хлопчина, то і коло молотів заснув — сказав пан Заглоба.

А в душі подумав собі:

— О сьвята невинности, що і серед списів і ножів можеш спати! Видно ангели небесні стережуть тебе, а по при тобі і мене.

Збудив її і пішли до села, що лежало трохи одалік. Ніч була погідна і тиха — гонив за ними відгомін ударяючих молотів. Старий хлоп ішов на перед, щоби показувати у темряві дорогу, а пан Заглоба удаючи, що відмовляє молитви, муркотів монотонним голосом:

— О Господи Боже, помилуй нас грішних... Видиш вацьпанна! . . . Сьвятая Пречиста. . . Щожбисьмо роби ли, не маючи хлопського перебраня? Яко вже на землі ідоша ко небесем... Істи дістанемо, а завтра поїдемо до Золотоноші, замість іти пішки... Амінь, амінь, амінь... Мож на сподівати ся, що Богун трапить ту нашим слідом, бо его не змилить наше хитруньство... Амінь, амінь... Але вже буде за пізно, бо в Прохорівці переправимо ся через Дніпро, а там вже гетьманська власть. Діавол

благоугоднику не страшен... Амінь... Ту за кілька днів цілий край буде в огни, нехай лишень князь рушить ся за Дніпер... Амінь... Щоби їх чорна смерть видушила, нехай їм кат сьвітить... Чуеш вацьпанна, як там виють під кузнею? Амінь... Тяжкі на нас прийшли пригоди, але буду ослом, если вацьпанни з них не видобуду, хочбисьмо мали утікати до самої Варшави.

— А що ви там муркочете, дїду? — питає хлоп.

— Нічого молю ся за ваше здоровле. Амінь, амінь!..

— А ось і моя хата...

— Слава Богу!

— На віки віків!

— Прошу на хліб і на сіль.

— Нехай вам Бог надгородить!

Кілька хвиль пізнійше дїд добре покріпляв ся бараниною, підливаючи єї обильно медом, а на другий день рано поїхав разом з хлопцем вигідною телігою до Золотоноші, відпроваджуваний кількадесятьма кінних хлопів, узброєних в списи і коси.

Їхали на Короваец, Чорнобій і Кропивну. По дорозі бачили, що вже все кипіло. Хлопи скрізь узброювали ся, кузнї по ярах працювали від рана до ночі і лишень страшна могучість, страшне імя князя Яреми стримувало еще, кровавий вибух.

Тим часом за Дніпром буря розшалїла ся з цілою силою. Вістка про корсунський погром перелетїла як блискавка по цілій Україні, отже зривав ся хто жив.

XXI.

Богуна знайшли семени слїдуючого дня по утечи Заглоби на пів удушеного жупаном, в котрий его пан Заглоба завинув, але що він не мав тяжких ран, то

скоро прийшов до притомности. Приганувши собі все, що ся стало, попав в лютість, кровавив руки на власній покаліченій голові і так кричав, що перестрашені семени не сміли до него приступити. Вкінці, не можуть ся еще утримати на сідлі, казав привязати межі два коні жидівську колиску, і всівши в ню, пігнав вихром в сторону Лубнів, думаючи, що збігці тамтуди утікають. Лежачи так в жидівських перинах, в пуху і власній крові гнав степом як опир, що перед досвітом втікає до могили, а за ним летіли вірні семени, будучи певними, що ідуть на очевидну смерть. Так летіли аж до Василівки, в котрій стояло на залозі сто людей князевої угорської піхоти. Розлючений підполковник, начеби ему жите обридло, вдарив на них без надуми, сам перший кинув ся в огонь і по кількогадинній битві вирубав їх в пень, з винятком кількох жовніврів, котрих ошадив, щоби з них дістати зізнання. Довідавши ся від них, що ніякий шляхтич не утікав в ту сторону з дівчиною, сам не знав, що робити, і рвав на собі бандажі з болю. Іти дальше було річю неможливою, бо всюди по дорозі до Лубнів стояли княжі полки, котрі мусли бути вже заалармовані мешканцями Василівки, що поутікали підчас битви. Вхопили вірні, семени ослабленого отамана і провадили назад до Розлогів. Вернувши не застали вже і сліду з двора, який місцеві хлопці зрабували і спалили разом з князем Василем, думаючи, що колиби князі Булиги або князь Ярема схотіли ся мстити, то легко звалять всю вину на Козаків і на Богуна. Спалили отже всі будинки, витяли вишневий сад, вирізали всю челядь, мстили ся без милосердия за утиски, яких зазнали від Курцевичів. Зараз за Розлогами попав ся в руки Богуна Плесневский, що їхав з Чигирина з вістію про жовтовідський погром. Сей, запитаний, куди і за чим їде, тому що не давав ясных відповідей, попав в підозріне і припечений огнем, висьпівав все, що знав, і о погромі, і о панови Заглобі, котро-

го стрінув попереднього дня. Утішений підполковник відітхнув. Сказавши повісити Плесневського, пустив ся дальше, вже майже певний, що ему Заглоба не втече. Чабани достарчили нових вказівок, але за те над бродом всі сліди неначе в воду впали. На діда, обдертого через пана Зоглобу, отаман не міг ся наткнути, бо сей посунув ся вже дальше в низ з бігом Кагамлика, а дотого був так перестрашений, що крив ся як лис по очеретах.

Тим часом минув знов оден день і ніч, а що погоня в сторону Василівки заняла рівнож два дні, то Заглоба мав багато часу за собою. Що отже було робити?

В тім труднім положеню прийшов Богунови з радою і помічю осаул, старий вовк степовий, при звичаєний від молоду до троплення Татарів на Диких Полях.

— Батьку! — сказав — утікали вони до Чигирина і мудро утікали, бо зискали на часі — але коли довідали ся від Плесневського про Хмеля і про жовтовідський погром, то муслі змінити дорогу. Ти, батьку, сам бачив, що зїхали з гостинця і кинули ся в бік.

— В степ?

— В степі я би їх, батьку, знайшов, але вони пішли до Дніпра, щоби ся дістати до гетьманів — отже пішли або на Черкаси або на Золотоношу і Прохорівку... а елиби і до Переяслава пішли, хоч не думаю, то і так їх найдемо! Нам би, батьку, треба одному до Черкасів, другому до Золотоноші, на чумацьку дорогу — і то скоро, бо як переправлять ся через Дніпро, то поспіють до гетьманів; або їх захоплять Татари Хмельницького

— Ідь до Золотоноші, а я їду до Черкасів.

— Добре, батьку.

— А пильнуй добре, бо то хитрий лис!

— Ой, і я хитрий, батьку.

Уложивши такий плян погоні сейчас розїхали ся, оден до Черкасів, другий до Золотоноші. Вечером того го самаго дня осаул доїхав до Демянівки.

Село було пусте, лишили ся самі баби, бо всі хлопці пішли за Дніпро, до Хмельницького. Видячи військо, а не знаючи яке, баби поховали ся по стріхах і стодах. Антін довго мусів шукати, нім знайшов старушку, котра не бояла ся нікого, навіть Татарів.

— А де хлопці, бабусю? — питав Антін.

— А чи я знаю! — відповіла, показуючи жовті зуби.

— Ми Козаки, бабусю, не бійте ся, ми не від Ляхів.

— Ляхів? щоб їх лихо!

— Ви нам жичите? правда?

— Вам? — старуха застановила ся на хвилю.

— А вас щоби болячка!

Антін не знав, що має почати, коли нагло заскрипіли двері одної хати, і молодша гарна жінка вийшла на подвірє.

— Гей, молодці, я чула, що ви не Ляхи.

— А ні.

— А ви від Хмеля?

— Так.

— Не від Ляхів?

— Ні.

— А чого ви питали за хлопцями?

— От так питали, чи вже пішли.

— Пішли, пішли!

— Слава Богу! А скажіть но, молодице, не утікав туди який шляхтич, Лях проклятий з дочкою.

— Шляхтич? Лях? я не бачила.

— Нікого ту не було?

— Був дід. Він хлопів намовив, щоби пішли до Хмеля, до Золотоноші, бо говорив, що ту князь Ярема прийде.

— Де?

— А сюди. А потім має іти до Золотоноші, так дід говорив.

— І дід намовляв хлопів до бунту.

— Дід.

— А сам був?

— Ні, з німим.

— А як виглядав?

— Хто?

— Дід.

— Ой, старий, старенький, на лірі грав і на панів плакав. Але я его не виділа.

— І він хлопів намовляв до бунту?

— А він.

— Гм! будьте здорові, молодице.

— Ідьте з Богом.

Антін застановив ся глибоко. Колиби той дід був перебраним Заглобою, якого би він лиха намовляв хлопів до Хмельницького? Впрочім де би дістав перебраня? Де би подів коні? Утікав преці кінно. Але передівсім чому намовляв хлопів до бунту і перестерігав перед приходом князя? Шляхтич би сего не робив і передівсім сам би ся схоронив під княжу руку. А если князь іде до Золотоноші, що дуже можливе, то без сумніву відплатить ся за Василівку. Ту Антін здрігнув ся, бо новий кіл в воротах видав му ся чисто до паля подібним.

— Ні! Сей дід то був таки дід і ніхто иньший. Нема що гонити до Золотоноші, хиба лиш тамтуди втікати.

Але і втікши, що дальше робити? Ждати, то князь може надійти — іти до Прохорівки і переправити ся за Дніпро, то те саме, що попасти на гетьманів.

Старому степовому вовкови зробило ся якось тісно на широких степах. Почув також, що будучи вовком, попав в пану Заглобі на лиса.

Нагло ударив ся в чоло.

А чому сей дід повів хлопів до Золотоноші, за котрою була Прохорівка, а за нею, за Дніпром, польські гетьмани і цілий коронний обоз?

Антін рішив ся, буде що буде, їхати до Прохорівки.

Если, прибувши над берег, почуе, що на другім боці стоять полські війська, то не буде переправляти ся, лишень поїде долі понад рікою і коло Черкасів з Богуном стріне ся. Впрочім по дорозі засягне вістий про Хмельницького. Антін знав вже з зізнань Плесневского, що Хмельницький заняв Чигирин, що Кривоноса вислав вже на гетьманів, а сам з Тугайбеєм мав за ним рушити. Отже Антін, як досвідчений жовнір, знаючи добре положене дотичних місцевостей, виміркував, що вже і битва мусіла бути зведена. В таким разі добре було знати, чого ся тримати. Если Хмельницький зістав побитий, то війська полських гетьманів залили вже ціле Подніпрове, і в таким разі нема вже що шукати за Заглобою. А если Хмельницький побив?... Що правда, то Антін не дуже в се вірив. Лекше побити гетьманського сина, чим гетьмана; лекше справити ся з одним відділом чим з цілою армією.

— Ех, — думав старий Козак — наш отаман лїпшеби зробив, колиби думав про власну шкіру, а не про дівчину. Під Чигирином можнаби ся переправити через Дніпер, а звідтам, доки час, утечи на Січ. Ту, межі князем Яремою а гетьманами, тяжко ему тепер буде висидіти.

Так роздумуючи посував ся швидко зі своїми семенами в напрямі Сули, через котру мусів переправляти ся зараз за Демянівкою, щоби дістати ся до Прохорівки. Доїхали до Могильної, що лежала над самою рікою. Ту щасте дописало Антонови, бо хоч Могильна так само як Демянівка була пуста, то однак застав готіві пороми і перевізників, що переправляли хлопів, утікаючих до Дніпра. Задніпрове не сьміло само під княжою рукою повстати, але проте зі всіх сіл, садиб і слобід утікали хлопи, щоби ся получитьи з Хмельницьким. Вістка про побіду Запорожців над Жовтими Водами перелетіла як птаха через ціле Задніпрове. Збурений нарід не міг усидіти спокійно і утікав туди, де заблисла надія свободи. З богатьох сіл утікали до Хмельницького навіть жінки. З Чабанівки і з

Високого вийшла вся людність і спалила за собою хати, щоби не було куди назад вертати. По тих селах, де еще полишало ся по трохи людей, озброювано ся зі всіх сил. Антін почав зараз випитувати ся перевізників, чи нема вістий з Подніпровя. Вісти були, але суперечні, помішані, неясні. Говорено, що Хмельницький бе ся з гетьманами, але одні говорили, що зістав побитий, другі, що побідив. Якийсь хлоп, що утікав до Демянівки, говорив, що польські гетьмани дісталися до неволі. Перевізники підозрівали, що се перебраний шляхтич, але не сміли его затримати, бо чули також, що княжі війська недалеко. Якийсь страх помножував всюди число княжих військ і певно не було в тій хвилі одного села на цілім Задніпровю, деби не говорено, що князь от-от надійде. Антін спостеріг, що всюди беруть его відділ за передню сторожу князя Яреми.

Отже передівсім успокоїв перевізників, що до того, і почав їх випитувати про демянівських хлопів.

— А якже. Були, ми їх переправили на другий бік — сказав перевізник.

— А дід був з ними?

— Був.

— І німий хлопець був з дідом?

— Був.

— Як виглядав дід?

— Нестарий, грубий, очи мав як у риби, на однім оці більмо.

— То він! — проворкотів Антін і питав дальше: — А хлопець?

— Ох! батьку отамане! кажу вам просто херувим. Такого ми еще і не бачили.

Тим часом доплили до другого берега.

Антін вже знав, чого ся має тримати.

— Ей привеземо отаманови молодицю — воркотів сам до себе.

Потім звернув ся до семенів.

— На коні!

Пігнали як стадо сполошених дрохвів, хоч дорога була тяжка, бо околиця була поломана ярами. Але віхали в оден великий, на котрого дні, при криниці, був неначеби гостинець, зроблений самою природою. Яр ішов аж до Коровайця, отже летіли через довший час без відпочинку, коли нагло Антін осадив коня, що аж ему задні копита заскреготали по каміню.

— Що се?

Вхід до яру заповнив ся нагло людьми і кіньми. Якась кіннота входила до окопу і уставляла ся шітками. Було їх зо триста коний. Антін глянув, і хоч був старим войовником, призвичаєним до всіляких небезпек, то прецінь забило ся ему у груди серце, а лице побіліло як полотно.

Пізнав драгонів князя Яреми.

Утікати було запізно, бо ледви двіста кроків ділило відділ Антона від драгонів, а помучені коні семенів не зайшлиби далеко від погоні. А тамті також спостерігши їх пустили чвалом коні з місць. По хвилі окружили семенів зі всіх сторін.

— Що ви за люди? — запитав грізно поручник.

— Богунові! — відповів Антін, видячи, що треба говорити правду, бо сама барва їх зрадить. Але пізнавши поручника, котрого видав в Переяславі, закликав зараз з уданою радостію: — Пан поручник Кушель! слава Богу!

— А, то ти Антон — сказав поручник, приглянувши ся осаулови. — Що ви ту робите? Де ваш отаман?

— Здає ся, пане, гетьман великий післав нашого отамана до князя воеводи, просити о поміч, отже отаман поїхав до Лубнів, а нам казав волочити ся ту по селах, щоби ловити збігців.

Антін брехав як нанятый, але вірив в се що коли драгонська хоругва іде від сторони Дніпра, то не може еще знати про напад на Розлоги, ані про битву коло Василівки, ані про теперішні поступки Богуна.

Однакож поручник замітив:

— Сказав би хто, що хочете перекрасти ся до бунту.

— Ей пане поручнику, — відповів Антін — колиби ми хотіли до Хмеля, то ми би не крутили ся по тім боці Дніпра.

— Правда сказав Кушель, — очивиста правда, котрої тобі не могу заперечити. Але отаман не застане князя воеводи в Лубнах.

— О! а де князь?

— Був в Прилуках. Може доперва вчера вирушив до Лубнів.

— То шкода. Отаман має письмо від гетьмана до князя. А перепрашаючи вашу мосць, чи се ваша милість з Золотоноші військо провадить?

— Ні. Ми стояли в Калинках, а тепер дістали розказ, як і ціле військо, щоби іти до Лубнів, звідки князь рушить цілою силою. А ви куди ідете?

— До Прохорівки, бо там хлопство переправляє ся.

— Богато вже утікло?

— Ой, багато, багато!

— Ну, то їдьте з Богом.

— Дякуємо покірно вашій милости. Нехай Бог провадить.

Драгони розступили ся і відділ Антона виїхав з посеред них до виходу з яру.

Минувши вихід, Антін станув і наслухував пильно, а коли вже драгони зникли єму з очий, і замовк кінський тупіт, звернув ся до своїх семенів і сказав:

— Знаєте дурні, що колиби не я, то ви би за три дні на палях в Лубнах поздыхали? А тепер по конях, хочби з них послідний дух мало виперти.

І пустились як вихром.

— Маємо щасте! — подумав Антін — і то подвійне щасте; раз, щосьмо повиносили голови, а друге, що сї драгони не йшли з Золотоноші, і що Заглоба з ними минув ся, би колиби їх стріву, то бувби вже безпечний перед вся-

кою погонєю.

І справді було се для пана Заглоби дуже не на руку, що щастє єму не дописало, і він не наткнув ся на хоругву пана Кушля, бо бувби відразу виратував ся з біди і дальших клопотів.

Тим часом в Прохорівці вдарила в него як грім вість про корсунський погром. Вже в дорозі до Золотоноші ходили по селах і хуторах слухи про велику битву, а навіть про велику побіду Хмельницького, але пан Заглоба не давав їм віри, бо знав з досьвіду, що межи народом кожда вість розростає ся до небувалих розмірів, а як розходить ся о козацькі успіхи, то нарід чуда собі про них оповідає. Але в Прохорівці вже годі було сумнівати ся. Страшна зловіща правда була обухом в голову. Хмельницький триумфував, військо коронне було знищене, гетьмани в неволи, а ціла Україна в огни.

Пан Заглоба в першій хвили стратив голову. Бо дійсно був в страшнім положеню. Щастє не дописало єму знов бо в Золотоноші не застав жадної залози. В місті варило ся против Ляхів, а стара твердиня була опущена. Не сумнівав ся він ані хвилини, що Богун за ним шукає і що скорше чи пізнійше попаде на его слід. Колесував вправді шляхтич, як гонений заяць, але знав добре гончака, що за ним напирав, і знав, що сей гончак не дасть ся збити з тропу. Мав отже пан Заглоба за собою Богуна, а перед собою море хлопського бунту, різні, пожежі, татарські загони і розюшену чернь.

Утїкати в такім положеню було задачею майже неможливою до виконання, особливо утїкати з дівчиною, котра, хоч перебрана за дідівського поводатора, звертала всюди увагу через свою надзвичайну красу.

Дійсно, було від чого стратити голову.

Але пан Заглоба ніколи єї на довго не тратив. Серед найбільшого завороту голови видів дуже ясно се одно, а радше відчував, що боїть ся Богуна сто разів більше ніж огню, води, бунту, різні і самого Хме-

льницького. На саму думку, що мігби дістати ся в руки страшного отамана терпла на панови Заглобі скіра.. Той би мені вигарбував скіру! — повтаряв собі що хвиля. — А ту передімною море бунту!”

Лишав ся еще оден спосіб ратунку: покинути Єлену і лишити єї на Божу волю, але сего пан Заглоба не хотів робити.

— Не може бути, — говорив до неї — мусілась мені вацьпанна чогось задати, що знов буде мати сей наслідок, що мені через вацьпанну виправлять шкіру на хомут.

Але покинути єї не хотів і навіть до голови не допускав сеї думки. Щож отже мав робити?

Га! — думав — князя не час шукати! Передімною море, отже впірна в се море тай бодай ся сховаю, а як Бог дасть, то може і на другий берег переплину.

І постановив переправити ся на правий берег Дніпра.

Але в Прохорівці не було се легкою річю. Пан Микола Потоцький позабирав для Кречовського і его війська всі пороми, чайки і човни, почавши від Переяслава аж до Чигирина. В Прохорівці був лишень оден діравий пором. На сей пором ждали тисячі людей поутікавших з дооколичного Задніпровя. В цілім селі були позанимаї всі хати, обори, стодоли, хліви, а дорожня була надзвичайна. Пан Заглоба мусів на правду заробляти лірою і піснею на кавалок хліба. Не могли ся переправити через цілу добу, бо пором псував ся два рази, мусіли его отже направляти. Перебули з Єленою ніч сидячи над берегом ріки, коло огню з громадами п'яного хлопства. Ніч була вітриста і холодна. Княжна упала від умученя і болю, бо хлопські чоботи понагризли єї рани на ногах. Бояла ся, щоби обложно не розхорувати ся. Лиця єї почорніли і поблїдли, чудові очи пригасли, і що хвиля гризла єї думка, що може бути пізнаною, або що несподівано надїде Богунова погоня.

Була се пекольна ніч, а здавало ся, що нема єї кінця. Заглоба вижебрав квартиру горівки, сам пив і присилював княжну, щоби також напилася, бо инакше би зімліла, або впала в горячку. Вкінці дніпрова філя почала біліти ся і полискувати. Заглоба хотів ся як найскорше переправити на другий бік. На щасте вже і пором направлено. Але при нім счинив ся великий стиск.

— Місце для діда, місце для діда — кричав Заглоба, тримаючи перед собою межі витягненими руками Єлену і боронячи єї від стиску. — Місце для діда! До Хмельницького і до Кривоноса іду! Місце для діда добрі люди, молодці любі, щоби вас чорна смерть видусила, вас і ваші діти! Не виджу добре, впаду в воду, хлопця мені втопите. Уступіть ся діти, щоби вас параліж покрутив, щоби сьте на палях поздыхали!

— Досить вас вже ту, чого ся так пхаєте, пором затопите, як вас ту тільки налізе. Досить! досить! прийде і на вас черга, а як не прийде, то менше з тим.

— Досить, досить! — кликали сї, що вже дістали ся на пором. — На воду! на воду!

Весла заporоли воду, пором почав віддалювати ся від берега. Бистра філя зараз его знесла трохи з бігом ріки, в напрямі Демонтова.

Перебули вже половину дороги, коли на прохорівськім березі дали ся чути крики і накликування. Межі товпою, що лишила ся над водою счинило ся страшне замішанє; одні утікали як шалені до Демонтова, другі скакали в воду, кричали, махали руками, або кидали ся на землю.

— Що се? що ся стало? — питали на поромі.

— Ярема! — крикнув оден голос.

— Ярема, Ярема! утікаймо! — кликали другі.

Весла почали горячково бити об воду, пором мчав ся як козацька чайка по філі.

В сій же хвили якісь їздиці показали ся на прохорівськім березі.

Їздці бігали по березі, крутили ся, випитували ся о щось людий, вкінци почали кричати на плинучих:

— Стій! стій!

Заглоба глянув і зимний піт обляв его від стіп до голови — пізнав Богунових семенів.

Дійсно був се Антін зі своїми людьми.

Але як сказано, пан Заглоба ніколи на довго голови не тратив; прикрив очі рукою ніби то як чоловік, що добре не довиджує, вдивляв ся в другий берег через якийсь час, вкінци почав кричати, як би хто его зі шкіри обдирав:

— Діти! се Козаки Вишневецького! Женіть скоро до берега! Вже ми тих, що там лишили ся, мусимо віджалувати і порубати пором, бо инакше нам всім погибіль!

— Скорше скорше порубати пором! — кликали иньші.

Счинив ся крик, серед котрого не було чути накликувань зі сторони Прохорівки. В тійже хвили пором зашкребтав о прибережну рінь. Хлопи почали вискакувати, але одні не вспіли еше висісти, як другі вже рвали латви порому і гатили сокирами в дно. Нищено нещасливе судно зі встеклостію, рвано на кусні, а перестрах додавав їм сил.

А через сей час пан Заглоба кричав:

— Рубай, ломи, рви, пали, ратуй ся! Ярема іде! Ярема іде!

Так горлаючи, справив свое здорове око на Єлену і почав ним значучо моргати.

Тим часом на другім березі на вид нищення судна змогли ся крики, але що се було задалеко, то не можна було зрозуміти, що там кричали. Вимахуване руками було подібне до грізби, і се лишень збільшувало поспіх з яким нищено пором.

Судно зникло за хвилию, але нагло зі всіх грудий вирвав ся оклик грози і переполоху.

— Скачуть у воду! плинуть до нас! — верещали хлоппи.

І дійсно, на сам перед оден їздець, а за ним кількеде-

сять иньших скочило кіньми у воду і пустило ся вплав до другого берега. Був се шалено відважний вчинок, бо зібрані весною води плили могучійше як звичайно, творячи подекуди численні вири і закрути. Коні, пірвані струєю ріки, не могли плинути просто, і філя почала їх зносити з надзвичайною швидкістю.

— Не доплинуть! — кричали хлопці.

— Потоплять ся!

— Слава Богу! О! о! вже оден кінь пішов на дно.

— На погибель!

Коні перепливали третю часть ріки, але вода зносила їх щораз більше в долину. Очевидно почали тратити сили і поволи поринали щораз глибше. За хвилину сидячі на них семени були вже по пояс в воді. Минув якийсь час. З Шелепухи надбігли хлопці дивити ся, що ся діє: вже лишень кінські голови виринали з води а семенам доходила вода аж до грудий. Алеж вже переплинули половину ріки. Нагло одна кінська голова і оден семен зникли під водою, за ним другий, третій четвертий, пятий... Число плінучих зменьшало ся щораз більше. По обох сторонах ріки запанувала в товпі глуха мовчанка, але всі ішли з бігом води, щоби бачити що ся стане. Уже дві треті части ріки перебуті, вже чути тяжкий хропіт коний і захоочуючі голоси семенів; вже видно, що декотрі доплинуть.

Нагло серед тишини роздав ся голос Заглоби:

— Гей діти! до піщелів, на погибель князевим!

Бухнули дими, загреміли вистріли. З ріки долетіли розпучливі крики, і за хвилину коні, семени, все зникло. Ріка була пуста, лишень десь дальше, зачорнів часом кінський живіт, а часом майнула червона шапка семена.

Заглоба дивив ся на Єлену і моргав.

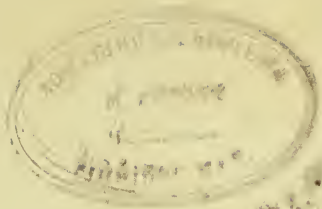
Конець Першого Тому.

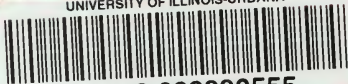

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA

3 0112 099990555